

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS I.

SZEGED
2013

SZÉCHENYI TERV

Jelen kiadvány megjelenését „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítós számú projekt támogatja. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS I.**

**SZEGED
2013**

A kötet az
SZTE BTK Régészeti Tanszékének
a kiadványa

Főszerkesztő
Révész László

Szerkesztette
Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda

A tanulmányokat lektorálta
B. Tóth Ágnes, Hatházi Gábor, Kulcsár Valéria, Marcsik Antónia,
Révész László, Wolf Mária

Nyelvi lektor
Kulcsár Valéria

ISSN 2064-1222

© a szerzők 2013
© a szerkesztők 2013

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ [Révész László]	7
SZEBENYI TAMÁS: Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről	9
MIHÁCSI-PÁLFI ANETT: Avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon ...	32
FEKETE LÁSZLÓ: Újabb régészeti adatok a Bódva völgyének avar kor végi történetéhez	53
KATONA-KISS ATILLA: Vázlat a Volga–Urál-vidéki oguz elit-kurgántemetkezések jellemzőihez (10–11. század)	78
VARGA ZSUZSANNA: Honfoglalás kori temető Csongrád–Vendelhalmon	105
BÍRÓ GYÖNGYVÉR: Árpád-kori teleprészlet Jászfényszaru–Szőlők-alján	144
VADÁSZ EMESE: Egy különleges fegyvertípus. Adatok a másfélkezes kardok hazai történetéhez	172
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	198

ELŐSZÓ

Egy pályakezdő, fiatal szakember számára kevés szívmengetőbb érzés létezik annál, mint amikor először meglátja nyomtatásban a nevét egy saját maga által írott tanulmány címe felett. Ez az élmény most megadatik a Szegedi Tudományegyetem hét régészhallgatója számára. Ők voltak azok, akik a 2013-ban Debrecenben rendezett Országos Tudományos Diákköri Konferencián tanszékünket képviselték. Nem is akármilyen eredménnyel: a Régészeti szekcióban egy-egy első és második helyezést (Mihácz-Pálfi Anett, valamint Bíró Gyöngyvér), az Ókortörténeti szekcióban pedig egy harmadik helyezést (Szebenyi Tamás) értek el. Egyáltalán nem kell szégyenkezniük azoknak sem, akik ezúttal nem léphettek fel a képzeletbeli dobogóra (Katona-Kiss Attila, Vadász Emese, Varga Zsuzsanna, Fekete László), hiszen valamennyien kiérlelt, új eredményeket hozó, értékes munkát tettek le az asztalra. Tanáraik szemében ők mindannyian dobogósok. Valamennyiük számára a megmérettetés kiváló alkalom volt a tapasztalatszerzésre, arra, hogy megmutathassák: érett, jól felkészült, csaknem kész kutatóként lépnek választott hivatásuk porondjára. Felkészítő tanáraik (B. Tóth Ágnes, Wolf Mária, Kulcsár Valéria, Révész László) amellet, hogy büszkén szemlélték tanítványaik első szánypróbálgatásait, értékes visszajelzést kaptak arra vonatkozóan is, hogy a legkevesbé sem volt elfecsérelt idő a választott téma kidolgozásával, csiszolásával eltöltött sok-sok óra.

E kötet nem előzmények nélküli. Egy régés-rég lezajlott OTDK verseny akkori szereplői (Gál Éva, Szatmári Imre, Révész László) együtt szerepelhettek tanáraikkal, Trogmayer Ottóval és Fodor Istvánnal az *Acta Antiqua et Archaeologica V. Supplementum* kötetében, 1985-ben. Azon a versenyen valamilyen felsőbb döntés miatt nem osztottak helyezéseket. A résztvevők számára azonban az a kötet mindennél értékeesebb volt. Az ott megjelent tanulmányokat a régészeti szakirodalom azóta is számon tartja, idézi, s hiszem, így fog történni a jelen kötet esetében is. Napóleon óta tudjuk, hogy a marsallbotot mindenki a tarsolyában hordja. Kellő kitartással, szorgalommal, némi szerencsével s a kétségkívül meglévő képességek kibontakoztatásával e kötet ifjú szerzőinek bármelyike a magyar régészettudomány meghatározó személyiségévé válhat. Ki tudja, talán valamelyikük a szegedi Régészeti Tanszék vezetőjeként körmöli majd a sorokat néhány évtized múltán egy hasonló tanulmánykötet előszavaként, hogy akkori, ma még tán meg sem született tanítványai első zsenjeit felvezesse?!

Kívánom, hogy valamennyien megkapják az élettől azt a lehetőséget, hogy hivatásukat gyakorló régészként még sok színvonalas tanulmánnyal és monográfiával örvendeztessék meg kollégáikat s a múlt emlékei iránt érdeklődő nagyközönséget.

Szeged–Budapest, 2013. április 30.

Révész László
tanszékvezető, főszerkesztő

Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről

1. Bevezetés

A 2001 és 2006 között az M0-ás autópálya, illetve a Vecsést és Üllőt elkerülő 4-es számú főút csomópontjában feltárt Üllő 5. és Üllő 9. lelőhely¹ szarmata fazekas telepének rómaiként beletárolt anyagában eddig nem tapasztalt mennyiségben fordult elő egy, a Barbaricumban csak szórványosan megjelenő kerámiatípus, a pecsételt díszű edények csoportja.

A téma a relatív kis esetszám miatt kevésbé kutatott.² A szarmata szállásterület pecsételt anyaga általánosan a provinciális kerámiával vegyesen jelent meg az összefoglalásokban,³ emellett a szakirodalomban a barbár területek pecsételt töredékei gyakran terra sigillata másolatként szerepeltek.⁴ A pannoniai leletanyagtól elváló barbaricumi edények köréről először 1991-ben jelent meg rövid közlés,⁵ majd 2004-re körvonalazódott egy, a daciai edényművesség termékeivel rokonítható, önálló csoport.⁶ Az újabb feltárások anyagát alapul véve Sóskuti Kornél és Wilhelm Gábor munkásságában már feltűnnek a barbár eredetű pecsételt edények a szarmata Barbaricumban.⁷

Elemzésemben a területi korlátokhoz mérten ismertetem az üllői pecsételt töredékek minden fontosabb paraméterét. A leletanyag vizsgálata során a bizonyíthatóan egy edényből származó töredékeket egy egységként kezelem. Így összesen 49 pecsételt edénnyel kell számolni Üllő 5. lelőhelyen.⁸

¹ A két lelőhely szervesen összefügg, egy természetes árok (vízjárás) választja el őket egymástól. A lelőhelyről bővebben: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011, 339–341; TARI 2006, 42.

² Munkám elején szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik nélkül ez a dolgozat nem készülhetett volna el. Hálával tartozom Kulcsár Valéria tanárnőnek több évi irányításáért. További hasznos tanácsokkal láttak el munkám során B. Tóth Ágnes és Horváth Andrea is. Köszönöm Maróti Éva segítségét, aki személyes konzultáció során tekintette meg az üllői pecsételt anyagot. Köszönöm Sóskuti Kornél és Wilhelm Gábornak szakmai tanácsait és a rendelkezésemre bocsátott információkat. A Ceglédi Kossuth Múzeum (CKM) alkalmazottjainak segítségével nélkül nem lett volna lehetséges a leletanyag helyszíni feldolgozása, így köszönet illeti Patay Róbertet és Mérai Dórát.

³ A pannoniai pecsételt kerámia részletes kutatástörténetét Maróti Éva közli összefoglalásában (MARÓTI 1991, 365–374).

⁴ Például: GABLER–VADAY 1986. Frissebb publikációkban is megfigyelhető néhol ez a szemléletmód: SZALONTAI–TÓTH 2003, 72–73.

⁵ Cegléd, Miskolc, Nagymágocs, Tarhos és Hódmezővásárhely lelőhelyekkel (MARÓTI 1991, 374).

⁶ MARÓTI 2004, 213, 215.

⁷ SÓSKUTI 2010, 178–179.

⁸ Az Üllő 9. lelőhelyhez tartozó területről pecsételt edény darabja nem került elő, így ezzel a továbbiakban nem foglalkozom.

2. Az edények jellemző tulajdonságai

2.1. Anyagminőség és égetés

A töredékek szín alapján két nagy egységet alkotnak: a téglaszínűek (43 darab, 87,75%) és a szürkék (6 darab, 12,25%) csoportját.⁹ Színtől függetlenül minden darab homokkal soványított, jól iszapolt, bár a szürkék általánosan homogénebb összetételűek. Szennyeződések a legritkább esetben figyelhetők meg, csak a téglaszínű töredékek anyagában.

Makroszkóposan is találhatók finomabb különbségek az anyagminőségben. A téglaszínű töredékek egy része erősen porózus anyagú, kopásnak könnyen enged. Ritkább esetben szinte kézzel morzsolhatók (3 megfigyelt esetben). Másik csoportjuk durva tapintású, anyagát nagyobb szemcsék alkotják, ami a külső jól eldolgozott felületen is érezhető (12 alkalommal). Különleges csoportot alkotnak a III/a rozettákkal díszített töredékek,¹⁰ melyeknek anyaga „fényesre kopott” (2 esetben), külső felületük a kihajló peremig sötétebb árnyalatú a belső felületnél [5. tábla 2–3]. A szürke töredékek egységesen finom anyagúak, 2 esetben erősen szappanos fényűek [4. tábla 3; 6. tábla 2].

A töredékek nagy része egyenletesen égett. Összesen 7 esetben figyelhető meg réteges égés (14,28%). Minden ilyen alkalommal a falmag szürke (reduktív), a külső kéreg pedig téglaszínű (oxidatív). A szürke darabok egy kivétellel jó átégettek. Megfigyeléseim szerint az égetés nem áll szoros kapcsolatban az anyagminőség más eddigi részletezett jellemzőjével.

2.2. Festés és felületkezelés

Az üllői pecsételt edények a fenti szempont szerint három nagyobb csoportra oszthatók fel: bevonatos (festett), simított és festés nélküli.

Bevonatból többféle található az anyagban. Gyakori a foltokban lepattogzott, égetés utáni festés, mely matt, durva felületű és sötétebb vörös színű (jól megfigyelhető 6 esetben). Általában tojásfűzér és fogaskerek pecsétekkel díszített félgömbös edényeken jelenik meg ez a festés. A félgömbös tálak bevonatának másik fajtája narancs vagy narancsvörös színű,¹¹ fényes felületű. Ez a bevonat 6 töredéken figyelhető meg biztonsággal. Nagyobb felületen megfigyelhető, hogy a mélyebben fekvő területeken (pecsételt dísz, az ívelt has és a talpgyűrű találkozása) a bevonat

⁹ A tábláknál közölt töredékek téglaszínűek a 4. tábla 2–3. és a 6. tábla 2, 5. kivételével, ezek szürke alapszínűek.

¹⁰ A díszek csoportosításáról lásd a *Motivumkincs* fejezetet később.

¹¹ Kopás és egyéb másodlagos hatások (égés, rossz talajviszonyok) miatt elképzelhetők árnyalatváltozások, így a kerámiatöredékek esetében csak széles tartományon belül kezelhető a szín kérdése. Véleményem szerint a színskála használata nagyobb szériák mellett torz eredményeket adhat.

foltokban vastagabban található meg, így sötétebb színű is [1. tábla 1]. A vöröses és fényes bevonatú edények félgömbös formájúak, ez is megerősítheti az ilyen edények kapcsolatát a terra sigillatákkal.

Különleges tagja a bevonatos csoportnak az egyik szórvány edény [4. tábla 1]. Ezen a pecsételt anyagban párhuzam nélküli barnás bevonat található, melynek aranyos fénye van.¹² A töredék kónikus hasán megfigyelhető 3 ovális hiátus a bevonatban, melyek ujjnyomok lehetnek. Ez a készítés folyamán keletkezhetett, így feltételezem, hogy az ilyen egyenletes bevonat mártásos technikával felvitt mázszerű dísz lehet.

Simított darab biztosan egy található Üllőn [2. tábla 3]. A töredék mintáinak kis mélysége esetleg a simítás előtti pecsétléséből származhat. A fényes bevonatú edényeknél általában sekélyebb díszek jelennek meg, illetve a simítás nyomai is megfigyelhetők néhol a bevonatos felületen is (2 esetben biztosan utánsimítottak festés után) [például 3. tábla 3].

A festetlen darabok meghatározása problémás, egyrészt a kopás miatt, másrészt az égetés utáni lepattogzás miatt. Talán 4 töredék esetében feltételezhető, hogy nem volt bevonat. A szürke edények nem festettek. Felületük a reduktív égetés, esetleges simítás következtében kap a falmagnál sötétebb (fekete) színt, ami a sávós kopás miatt keltheti festés hatását.

Párhuzam nélküli jelenség figyelhető meg az egyik tojásfüzér díszű töredéken. A halvány téglaszínű darab kopott felületén egy nagyobb foltban finom agyagréteget vittek fel [2. tábla 2, a + jellel került kiemelésre a felhordott réteg]. Ennek anyaga porózusabb, élesen elválik a töredék anyagától. Érdekesege, hogy az egyik pecsételt dísz ebben a foltban helyezkedik el. A felhordás célja a felület hibájának javítása lehetett. A sérülés még az edény kialakítása közben keletkezhetett az égetés előtt, hiszen a pecsétlést már erre a javított területre nyomták.

2.3. Kiegészítő díszítés

A pecsétek mellett megjelennek az edények tagolására, térelválasztásra használt díszek is. 12 esetben egyszerű hornyolással tagolták az edény oldalát (24,48%). A hornyok keresztmetszete íves, gyakran nem egyenletesen haladnak és vastagságuk sem állandó. Az anyag töredékessége miatt sajnos a hornyok vizsgálatának nem lehet gyakorlati haszna a csoportok kialakításában. Az azonban megfigyelhető így is, hogy meghatározott területeken fordulnak elő: így a perem alatt közvetlenül [4. tábla 2], a díszek felett [1. tábla 2], a díszek alatt a hason [4. tábla 3]. 3 töredék esetén két horony, míg a szürke IV/b díszű töredéken 8 horony figyelhető meg [6. tábla 2]. A hornyok alkalmazása nem köthető edényformához, így a pecsételt díszek típusaihoz semmiképpen sem rendelhetők hozzá.

¹² Üllő 5. lelőhely számos díszítetlen félgömbös táljánál alkalmazták ezt az aranyos fényű barna bevonatot. A barbaricum pecsételt anyagban azonban nem találtam párhuzamát.

A provinciális pecsételteknél gyakori díszítés a fogaskarcolás/tűzdelés.¹³ Az üllői pecsételt anyagban nem található ilyen módon díszített edény, ám a technológiai és formailag hasonló festett edények között gyakori dísznek számít a sávokban a hason és a perem alatt tűzdelte edény.

A szélesebb, díszítetlen mezőket és a bordákat nem tartom kiegészítő díszítésnek, véleményem szerint a profil szerves részeként kezelendők. A mezők, illetve a kisebb töredékeken a vállak (amelyek ezek indításai) a Drag. 37 terra sigillaták hasonló kiképzésével rokoníthatók. A bordák az erősen megtörő falú edények jellemző elemei, kisebb alcsoportjaiként azonos helyeken ismétlődnek.

2.4. Másodlagosan fűrt lyukak kérdése

A császárkori telepkerámia egyik gyakori jelensége a törésfelületek mellett elhelyezett furat. Célja az edények javítása lehetett. Terra sigillata edényeknél találhatók olyan töredékek, melyekben megfigyelhetők az összeillesztésre használt ólomkapocs maradványai.¹⁴ Sajnos az üllői anyagban ilyen nem maradt fent, illetve olyan edény sem, melyen összeillő töredékek mentén lennének átfúrások (javítás eredeti törésfelülete).

Két töredéken figyelhető meg másodlagos átfúrás [4. tábla 3; 5. tábla 1]. A furatokat minden esetben két oldalról készítették. Közel azonos a furatok külső átmérője (0,6–0,7 cm) mind a belső, mind a külső oldalon. Kiszerszített szöge körülbelül 60°. A kúpos furatok a falvastagság közepénél találkoznak. A fúrás iránya közel merőleges lehetett, bár a kúpos furat egyik felülete mindig kissé simább (nem egyenletes erőhatás következménye).

Következtetések levonására nem alkalmas a javításra szolgáló furat. Eredete a görög geometrikus időkig vezethető vissza, ám Pannoniában még a 2. század folyamán is általánosan alkalmazott eljárás volt.¹⁵ Hasonló furattal ellátott pecsételt edények ismertek Fót és Őrszentmiklós lelőhelyéről.¹⁶ A szarmata telepeken azonban nem ritka, hogy szemcsés fazekakat, esetleg kézzel formált kerámiát is javítottak ilyen módszerrel. Nem jelenthető ki tehát, hogy a pecsételt edényeket emiatt értékesebbnek tartották volna, mint a többi házi kerámiát.

3. Motívumkincs

Összesen 66 pecsételt minta figyelhető meg a 49 üllői töredéken, hiszen egy darabon szerepelhet akár több motívum is. Ezek közül 9 erősen sérült, illetve a minta maradé-

¹³ A provincián kívülről Miskolc–Sötétkapu lelőhelyéről publikált pecsételt díszű töredék fogaskarcolással (PÁRDUZ 1957, 47–49).

¹⁴ GABLER 2006, 108, 150.

¹⁵ GABLER 2006, 108, 181.

¹⁶ MARÓTI 2004, 219.

ka alapján több lehetőség is felmerül a kiegészítésükre. Az alábbi csoportosítás csak a biztosan megállapítható díszeken alapszik, melyekből 57 található (az összes pecsételt minta 86,36%-a). A díszek alapján 9 nagyobb csoport különíthető el, melyek összesen 27 alcsoportra oszlanak.¹⁷

3.1. Tojásfüzér (I. csoport)

A leggyakoribb motívum a vizsgált anyagban, 18 alkalommal fordul elő (31,57%). A nyugati terra sigillata edények formakincséből származó elem a barbaricum pecsételteken. Három nagyobb csoportba oszthatók az ide tartozó díszek. Az I/a1 minta három tagolatlan körívből áll össze. Vele megegyező dísz ismert Szeged–Kiskundorozsma, Tóth János dombja lelőhelyről.¹⁸ Ennek formai variációja az I/a2, mely kiegészül egy beékelt elemmel a legbelső körív nyitásában [1. tábla 2]. Párhuzama az I/c1 mintával együtt jelenik meg a Cegléd–Huszár dűlőből ismert töredékről.¹⁹

Az I/b1 variáns esetében egy tagolatlan körívet négyszögletes elemekből álló keretelés vesz körbe. Az elemek az ív két végpontját egyenes vonalban kötik össze. Az I/b2 minta esetén az előző motívum keretelése a belső tagolatlan ív nélkül jelenik meg [1. tábla 1]. Párhuzama Szeged–Kiskundorozsma, Tóth János dombja lelőhelyről ismert.²⁰

Legnagyobb esetszámban az I/c1 dísz figyelhető meg. Összesen 12 alkalommal fordul elő,²¹ két esetben bizonyíthatóan más motívummal együtt (II/c és IX/c2). Itt két díszítetlen belső körívet egy szögletes elemekből felépülő ív követ [2. tábla 1–2; 3. tábla 1–2]. Számos párhuzama ismert a szarmata Barbaricum területéről: Miskolc–Sötétkapu;²² Dunakeszi–Alagi major és Pécel 2. lelőhely;²³ Cegléd–Huszár dűlő;²⁴ Törökszentmiklós és Tiszaföldvár;²⁵ Hódmezővásárhely, Solt–Palé.²⁶ Hasonlóan az I/b1–2 motívumhoz az I/c2 mintánál is megjelenik a beékelt elem. Párhuzam nélküli azonban az I/c3 dísz. A körívek nyílásánál egy geometrikus minta található, melyet az ívek felé mutató egyenlő szárú háromszögek és két nagyobb, egymással szemben elhelyezett fekvő háromszög alkot [2. tábla 3]. Ez az üllői formakincs legösszetettebb eleme.

¹⁷ A leletanyag motívumkincsének összesítését a lásd a 7. táblán.

¹⁸ SÓSKUTI 2010, 178–179.

¹⁹ DINNYÉS 1986, 57.

²⁰ SÓSKUTI 2010, 178–179.

²¹ Az összes meghatározható mintához képest 21,05%, míg a többi tojásfüzér mintához képest 66,66%.

²² PÁRDU CZ 1957, 47–49.

²³ MARÓTI 2004, 213–215.

²⁴ DINNYÉS 1986, 57.

²⁵ GABLER–VADAY 1986, 63.

²⁶ PÁRDU CZ 1938, 93.

3.2. Fogaskerék (II. csoport)

Összesen 11 ilyen minta található az üllői töredékeken (19,47%). Három nagyobb egységre osztható fel a csoport a belső tagolatlan körök számának megfelelően. A II/a motívumot csak egy négyszögletes elemekből felépülő kör alkotja [3. tábla 3; 6. tábla 4]. Több alkalommal is megfigyelhetők ilyen motívumok Apagy–Peckéstanya anyagában.²⁷ A II/b mintánál már megjelenik egy tagolatlan belső kör, míg a II/c minta esetén két ilyen tagolatlan kört zár közre a szegmentált külső kör [2. tábla 1]. A fogaskerék motívumoknál figyelhető meg a legnagyobb változatosság a pecsétek méretei között. További különbséget jelent, hogy a külső szegmentált kör bizonyos esetekben teljesen különálló elemekből épül fel, más esetekben viszont egy mélyebb sávban található. Ennek oka a pecsétlők különböző kialakítása lehet.²⁸

3.3. Rozetta (III. csoport)

A leletanyag legdíszesebb edényei rozettákkal díszítettek. 12 ilyen motívum figyelhető meg az üllői töredékeken (21,05%). Gyakran fordulnak elő a rozettával díszített edényeken térkitöltő funkciójú díszek is (lásd VII. és VIII. csoport). A III/a csoport olyan virág-motívumokat tartalmaz, melyeknél egy központi körből (bibe) ívelt végződésű szirmok indulnak ki [5. tábla 2–3]. Dunakeszi–Alagi major lelőhelyről ismert ilyen minta.²⁹

A III/b1 és III/b2 motívumok a rozetta stilizált variánsai, ám a szirmok vége lecsapott (szögletes szirmú rozetták). A különbség a két csoport között, hogy a III/b1 esetén megfigyelhető a bibe (párhuzama például Dunakeszi–Alagi major)³⁰ [4. tábla 3; 5. tábla 1; 6. tábla 5], míg a III/b2-nél a kidomborodó bibe nem jelenik meg. Mivel a rozetta közepe ezeknél is sokkal mélyebben fekszik, mint a környező felület, a bibe hiánya nem tudható be a kopottságnak.

A III/c1 a szögletes szirmú rozetta (III/b1) szögletes elemekkel keretelt variánsa [4. tábla 2]. Nagyobb méretben ugyan, de Kiskundorozsma–Nagyszék II. lelőhelyen girlanddal együtt jelenik meg.³¹ A III/c2 minta egy esetben fordul elő, ez is erősen kopott. Valószínűleg egy bibe lehet, melyet két szögletes szirmokból álló virág vesz körül [6. tábla 1].

3.4. Levél (IV. csoport)

Két stilizált levelet ábrázoló minta található az üllői anyagban (3,5%). Variánsai nem rokoníthatók egymással. A IV/a íves oldalú, felfelé megvastagodó bemélyített

²⁷ ISTVÁNOVITS 1992, 21–23.

²⁸ Néhány esetben kevésbé markánsan tojásfűzér díszek esetében is megfigyelhető ez a technika (például: I/b2 esetén).

²⁹ MARÓTI 2004, 213–215.

³⁰ MARÓTI 2004, 213–215.

³¹ SZALONTAI–TÓTH 2003, 72–73.

mező, melyet egy függőleges és ebből időközönként vízszintesen kiinduló bordák (levél erezete) tagolnak [4. tábla 1]. Az amorf dísz (VI) mellett szerepel kiegészítő szerepben. A IV/b füzfa levelet utánozhat, körvonalait egy élesen megtörő árok adja, erezetét pedig egymással szemben elhelyezett négyszögletes elemek jelentik [6. tábla 2]. A töredéken 8 hornyolás fut végig, melyek jól megfigyelhetően vágják a pecsételt díszet. Több edény darabján a pecsételt díszek igazodnak a hornyoláshoz, feltételezhetően a hornyolás a korábbi.

3.5. Rombusz (V. csoport)

A motívumkincs legegyszerűbb eleme. Négyszögletes elemekből áll össze, a jobb szélén hiányos [6. tábla 3]. A kis töredéken csak egy ilyen minta figyelhető meg, sem a barbaricum, sem a provinciális anyagban nem találtam párhuzamát. Az elemek esetleges elhelyezkedése miatt feltételezhető, hogy nem egy pecsétnyomóval készült.

3.6. Amorf dísz (VI. csoport)

A barbaricum formakincstől messze álló motívum. Ívelt oldalú bemélyített mezőben elhelyezett bordákból kialakított háromszögek alkotják, melyek harmadik oldala maga a keret. Ezek között lekerekített sarkú, tömör háromszögek helyezkednek el. Az összes belső elem a forma középpontja felé áll csúcsával [4. tábla 1]. Jellegebén a daciai pecsételt motívumkincsével rokonítható, bár pontos analógiáját ott sem találtam.

3.7. S-alak (VII. csoport)

Az üllői pecsételt motívumkincs tartalmaz két olyan elemet, melyek minden esetben önállóan is szereplő motívumokból összeálló díszítősor tagolnak.³² Az egyik ilyen csoport az S-alakoké, ezek 7 edényen jelennek meg (12,28%) szögletes szírmű rozetta díszek kiegészítéseként. Az S irányításától függően két nagy csoportra oszthatók. A VII/a1 tagolatlan S, a vonal végei kissé megduzzadnak, az alsó szár általánosan hosszabb. A VII/a2 variáns négyszögletes elemekből épül fel, az előzőnél arányosabb [4. tábla 2]. A VII/b formájában teljesen megegyezik a VII/a1-gyel, azonban tengelyesen szimmetrikus vele [5. tábla 1; 6. tábla 5].

3.8. Pálcátag (VIII. csoport)

A másik térkitöltő funkcióban szereplő motívumtípus. Két alkalommal figyelhető meg (3,5%) szögletes szírmű rozettákkal. A VIII/a minta szögletes szegmensek-

³² A daciai anyagban azonban az üllőivel formailag teljesen megegyező S-alakok alkothatnak önálló díszsort is (pl. Porolissum) (FILIP 2008).

ből felépülő függőleges elem lekerekített szélekkel [4. tábla 3]. Formai párhuzama III/b1 dísszel Dunakeszi–Alagi major lelőhelyről ismert.³³ A VIII/b erősen kopott minta. Eredetileg nagyméretű *planta pedis* motívum lehet, tetején megjelennek a lábujjak, illetve a töredék bal oldali mintáján megfigyelhető a saru szíjazatának ábrázolása is [6. tábla 1]. *Planta pedis* ábrázolás a Barbaricum területéről máshonnan nem ismert.³⁴

3.9. Girland (IX. csoport)

A terra sigillata edényekről származó díszítés. Az üllői anyagban 4 alkalommal jelenik meg (7,01%). Minden esetben önálló díszítősort alkotnak, mely a félgömbös edények ívelt hasát díszíti. A IX/a négyszögletes elemekből felépülő körív, melynek belső felén újabb ív indítása figyelhető meg jobbról [1. tábla 1]. Funkciójában eltér a girlandoktól, hiszen nincs köztes elem. A IX/b1 és IX/b2 motívumok hasonlóak, tagolatlan ív köt össze kisebb tagokat. Az ív kiegészülhet kisebb szögletes elemekkel a külső felén. A köztes tag a IX/b1 esetén a szögletes szirmú rozettákhoz hasonló minta, ám kevesebb, így robosztusabb szirmok építik fel [3. tábla 2]. A IX/b2-nél erősen stilizált rozetta tölti be a köztes szerepet, ezt öt egymással szembe fordított V forma alkotja.³⁵ A minta párhuzama ismert Kiskundorozsma–Nagyszék II. lelőhelyről.³⁶

4. Csoportok

Az üllői pecsételt díszű edények csoportosítása a pecsételt motívumok, a profilok és a külső-belső festés (vagy felületkezelés) minőségének együttes figyelembevételével képzelhető csak el. Sajnos az anyag 49 edényhez tartozó töredékei közül csupán 20 alkalommal (40,81%) vizsgálható értékelhető perem vagy talpgyűrű/talpkorong. A többi kisebb méretű oldaltöredék, csupán az edény alapformájára enged következtetni. Kivételt ez alól a vállal tagolt oldaltöredékek jelenthetnek. További probléma, hogy a festés az esetek meghatározó részében csak kis foltnban, illetve a dísz belsejében figyelhető meg az erős kopás miatt. A perem és fenéktöredékek alapján három nagyobb csoport állítható fel:

³³ MARÓTI 2004, 213–215.

³⁴ Hasonlóan elnagyolt, funkcióját veszített ábrázolás ismert önálló díszsorként Aquincumból (PETŐ 1976, 92).

³⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy készülhetett-e egy motívum több pecsétléssel. Ilyenek lehetnek: I/b2; I/c3; IX/b1-2. A minták minden esetben következetesek, újbóli megjelenés esetén sem figyelhető meg elcsúszás. Beregsurány–Barátság-kert lelőhelyen előkerült agyagpecsétlők esetén megfigyelhető, hogy a nyélen akár más minta is lehet (ISTVÁNOVITS 1993, IV. tábla 1–2).

³⁶ SZALONTAI–TÓTH 2003, 72–73.

1a. Vörös festésű, félgömbös tálak enyhén megvastagodó peremmel [1. és 2. tábla]
Feltételezhetően a leletanyag legnagyobb részét ilyen edények töredékei alkothatták (6 értékelhető profiltöredék biztosan). Minden esetben téglaszínű törésfelülettel rendelkeznek, külső és belső felületük vörös, illetve narancsszínű bevonattal díszített. Az oldal ívében vannak kisebb eltérések. Leggyakrabban a félgömbös hasat közel függőleges fal követi a peremig [2. tábla 1]. A másik véglet azonban, mikor a has szélessége meghaladja a száj szélességét, így enyhén körte alakú lesz az edény [1. tábla 1]. A perem minden esetben enyhén megvastagodik, amit a fal megvékonyításával, majd visszahajtásával értek el.³⁷ Két esetben a fenékrész is megfigyelhető. Ez lehet talpkorong [1. tábla 2] és alacsony talpgyűrű is [1. tábla 1]. Egy kivétellel kizárólag tojásfüzér és fogaskerek motívumok fordulnak elő az ilyen profilú töredékeken (I/a1, I/b1, I/b2, I/c1, II/b, IX/a). Kiegészítésként 3 esetben is előfordul hornyolás a pecsétlésekhez közel.

Az oldaltöredékek nagy része is ide sorolható. Törésfelületük minden esetben téglaszínű. A darabok nagy része vörösre vagy narancsszínűre festett, azonban találhatóak festetlen és simított töredékek is. Méretben is nagy a szóródás, a csészéktől egészen a nagyobb tálakig terjed a skála. A csoport tagjait a profil hasonlósága, illetve a tojásfüzér és girland pecsétek kötik össze. Csak áttételesen tartom őket terra sigillata másolatnak, hiszen ez a tagolatlan félgömbös forma nagyon gyakori pecsétlés nélkül is az üllői (és a szarmata) anyagban. Inkább ezen edények pecsételt változatainak tartom őket, még ha ezeknek alapformáját római előképek határozták is meg.

1b. Vörös festésű, félgömbös tálak széles sávval a perem alatt [3. tábla]
Az előzőhöz hasonló profillal rendelkező edények csoportja (teljes biztonsággal 3 peremtöredék sorolható ide). Oldalfaluk meredek, a félgömbös hastól a peremig közel függőleges. Az oldal felső egyharmadában mélyebben fekvő sáv helyezkedik el, melynek közepe általában kissé kidomborodik. Ezen a mezőn belül nem található díszítés. A perem közvetlenül a sáv felett indul, minden esetben a megvastagodó peremek egy felfelé keskenyedő típusát képezi. Az edényeket általában jó minőségű, fényes, vörös bevonat fedi. A pecsételt díszek a sáv alatt futnak, hasonlóan az előző csoport félgömbös táljaihoz itt is csak tojásfüzér és fogaskerek motívumok fordulnak elő (I/c1, II/a1).

Az oldaltöredékek közül a kis vállal tagoltak nagy valószínűséggel ehhez a csoporthoz sorolhatók, hiszen a váll a sáv indítása lehet (5 ilyen töredék van az anyagban). E töredékek esetében is igazak a fent leírtak, tehát vörös bevonattal és pecsételt tojásfüzérrel (I/c1–2) díszítettek.³⁸

³⁷ A pecsételteken ez a kis perem miatt nehezen figyelhető meg, azonban a lelőhely más megvastagodó peremű töredékein jól látszik. Gyakori a visszahajtásnál keletkező hiátus az anyagban, illetve a nagyobb vastagság miatt itt gyakrabban jelenik meg égetésnél a szendvicses (réteges) szerkezet.

³⁸ Mivel a töredékek nagy része a has alsó részéből származhat, ezért a félgömbös edények esetén nem állapítható meg, hogy pontosan melyik töredék nyaki részén lehetett sáv.

Az edények 1b csoportját egyértelműen a Drag. 37 típusú terra sigillatak másolatának tartom. Mind formai jegyeik, mind a jó minőségű vörös bevonat miatt elképzelhető ez. A tojásfüzér motívumok is megerősítik az elképzelést.

2. Erősen kihajló peremű, kónikus hasú tálak [4. tábla]

A leletanyag szürke töredékei tartoznak ebbe a csoportba. Jellemzőjük, hogy a perem drasztikusan nem vastagszik meg, ám közel vízszintes pozícióba hajlik ki. Két alaptípusa különíthető el: egyik esetében a visszahajlás egy befelé tartó falszakaszból következik be [4. tábla 2–3], míg a másiknál maga az oldalfal hajlik ki [4. tábla 1]. A perem alatti függőleges falszakaszon vannak a pecsétlések, alattuk a fal élesen megtörik, kónikusan folytatódik. Egy kivétellel jó minőségű szürke töredékek, melyek rozetta és pálcika pecsétekkel díszítettek.

Mind a minta, mind a kónikus edényforma inkább a daciai pecsételt edényekre emlékeztet, ezzel együtt pedig a beregsurányi, illetve a csengersimai fazekas telepek termékei felé mutat.³⁹ Természetesen a nagy földrajzi távolság miatt erős fenntartásokkal kell kezelni ezeket az analógiákat.

3. Megvastagodó, kihajló peremű bordával tagolt tálak [5. tábla]

Téglavörös törésfelületű edények csoportja. A perem kiképzése megegyezik: erősen megvastagodik, kissé behúzott, ferdén kihajlik. Három esetben a perem alatt alacsony borda tagolja az oldalfalat. A pecsételt rozetta díszek minden esetben ez alatt helyezkednek el (III/a, IIIb1-b2). Kiegészítésként S-alakok tűnnek fel (VII/b). Teljesebb profil 2 esetben figyelhető meg: ezeknél egy újabb borda után a has erősen megtörik és kónikusan folytatódik [például 5. tábla 1]. Méretben nagyon nagy különbségek vannak a csoporton belül, ide tartozik a leletanyag legnagyobb méretű töredéke. Felületükön festés nem figyelhető meg, ide sorolhatók a fényesre kopott felületű darabok [5. tábla 2–3].

5. Az üllői pecsételt edények helye a provinciális és a barbaricum anyagban

Kézenfekvő lenne az üllői töredékek párhuzamait Pannoniában keresni, hiszen a fazekas telep csupán 10 km-re fekszik déli irányban Aquincumtól.⁴⁰ Feltételeznek továbbá Üllő közeléből egy római út menti őrállomást,⁴¹ mely az Aquincumból induló egyik kereskedelmi útvonallal kapcsolhatja össze a lelőhelyet. Földrajzi fekvéséből adódóan tehát joggal lehetne a nagyméretű szarmata telep a római export célpontja. A pecsételt motívumok továbbá jól illeszkednek a kelet-pannoniai stílus kritériumai közé, hiszen geometrikus díszítésekről és stilizált növényi ornamentikáról beszélhe-

³⁹ Beregsurány–Barátság kert lelőhelyről bővebben: ISTVÁNOVITS 1993; Csengersima–Petea lelőhely feldolgozása: GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011.

⁴⁰ TARI 2006, 42.

⁴¹ VADAY 1998, 124.

tünk.⁴² Az aquincumi kerámia anyagban azonban nem találhatóak pontos analógiái az üllői pecsételteknek. Bár a motívumkincs számos közös elemet tartalmaz (fogaskerek és tojásfüzér motívumok), a különbség az edények díszítettségének mértékében és stílusában fogható meg. A fentiek alapján az üllői töredékek pannoniai eredete megkérdőjelezhető.

Az üllői töredékek rozettákkal és térkitöltő elemekkel díszített csoportja a daciai leletanyaggal mutatja a legközelebbi rokonságot. Bár a daciai anyag motívumkincse a pannoniai területeken gyökerezik, arányaiban mégis más. Hasonló továbbá az edények díszítésének stílusa is. Közvetlen kereskedelmi kapcsolatokról a nagy földrajzi távolság miatt nem beszélhetünk valószínűleg, bár a szarmata területek kereskedelme Dacia provinciával nem tisztázott. Mivel a provinciális párhuzamok hiányoznak, felvethető az üllői pecsételt kerámia barbár (szarmata) eredete.

A *Motívumkincs* fejezetben említett párhuzamok alapján kijelenthető, hogy az üllői darabok jól illeszkednek a barbaricumai töredékek körébe.⁴³ Üllő, mint a pecsételt edények gyártási helye nem valószínűsíthető. Nem került elő ugyanis a telepről sem pecsétlő, sem műhelyhulladék.⁴⁴ Az anyag heterogenitása is sokféle hatást mutathat. Munkahipotézisként felmerülhet, hogy a szarmata Barbaricum területén több műhelykörzet is gyárthatott ilyen jellegű kerámiát. Ezeket a központokat érhették (földrajzi fekvésüknek megfelelően) Pannoniából vagy Daciából érkező hatások. Konkrét kereskedelmi áruval nem feltétlenül kell számolni, határsávokban a technológia/divat zavartalanul terjedhet.⁴⁵ Az üllői kerámiában láthatjuk a belső kereskedelem egy példáját is, eszerint a településen a különböző provinciális elemeket továbbhagyományozó barbaricumai műhelyek termékei találkoztak.

6. Összegzés

Az eredet kérdéskörén kívül felmerülhet még néhány probléma, melynek lehetséges megoldásával munkám utolsó fejezetében foglalkoznom kell.

Problémás a telep pecsételt töredékeinek datálása. Korhatározásra öt objektum 13 terra sigillata töredékét használhatjuk fel, melyek a pecsételtelkek egy objektum-

⁴² MARÓTI 1987, 81.

⁴³ Az ismert pecsételt töredékek lelőhelyeit a szarmata Barbaricumban a 8. tábla tartalmazza. Külön köszönöm Sóskuti Kornélnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta publikálatlan lelőhelyeit az elterjedési térkép teljességének érdekében.

⁴⁴ A telep egy II/a fogaskerékkel díszített töredékéről feltételezhető, hogy rontott darab [6. tábla 4]. A két hiányos fogaskerek motívum egy részen keresztezi egymást. A benyomott díszek látványosan különböző mélysége miatt elvetném az esélyt, hogy egy több elemből álló hiányos mintáról lenne szó. Egyetlen hibás darab azonban nem feltételez gyártást. Rontott pecsételt edény Aquincumból ismert, egy égetés közben elgömbült tányér (MARÓTI 1991, 377–381).

⁴⁵ Apagy–Peckéstanya lelőhelyen négy pecsételt díszű töredék került felszínre, két szürke és két téglaszínű. Istvánovits Eszter elemzése szerint a szürke töredékek gyártási helye Beregsurány (ISTVÁNOVITS 1992, 21–23). A téglaszínű töredékek azonban több hasonlóságot mutatnak az alföldi anyaggal, így például az üllői hasonló darabokkal. Apagy–Peckéstanya lelőhelyet tekinthetjük tehát ütközőzónának.

ból kerültek felszínre.⁴⁶ Ebből 10 darab értékelhető, műhelyek szerinti eloszlásuk a következő: négy rheinzaberni, négy westerndorfi és két pfaffenhofeni áru. A sigillata edények által adott legvalószínűbb időpont tehát a 3. század eleje (200–240). Kérdéses azonban az a csúszás, mellyel a luxusedények gyártásától a szarmata Barbaricumba kerülésükig számolni kell. További tényező lehet még az edények használati ideje a földbekerülés előtt (kettős vagy hármas datálás lehetősége). Bizonyítja a későbbi datálást a II. Claudius bronz antoninianus a sisciai verdeből.⁴⁷ A 268 és 270 közé datálható érme legalább a 3. század harmadik harmadáig tolja ki a keltezést, ám a szarmata területek pénzeinek bizonytalan datáló értéke miatt ezt az időpontot csak *terminus post quem* adatnak tekinthetjük. Véleményem szerint akár a 4. század elején is használatban lehettek ezek az edények.

Foglalkozni kell továbbá a pecsételt anyag elhelyezésével a szarmata telepke-rámian belül. A vörös festésű, félgömbös, tojásfüzérrel díszített edények esetén egyértelmű a kapcsolat a nyugati terra sigillata anyaggal. Feltételezhető lenne tehát, hogy a pecsételték célja a drága luxuskerámia kiváltása volt. A mennyiségi adatok azonban ellentmondanak ennek: Üllő 5. lelőhelyen közel 60 pecsételt töredékre 750 terra sigillata töredék jut.⁴⁸ A nagy különbség kizárta teszi, hogy a cél a luxuskerámia másolása volt, bár a motívumkincsre és az edényformára gyakorolt hatások tagadhatatlanok.

Véleményem szerint az üllői telep a szarmata Barbaricum legjelentősebb lelő-helye a pecsételt kerámia kutatásának szempontjából. Az eddig példátlan mennyi-ségű, zárt leletegyüttesben előkerült pecsételt töredék kiváló alkalmat adott egy bővíthető tipológiai rendszer felállítására. Nyilvánvalóvá vált továbbá az ilyen díszű edények formavilágának sokrétűsége is. Amennyiben feltételezzük barbár eredetüket, mindenképpen nyomai lehetnek a nehezen megfogható szarmata terü-letek belső kereskedelmének (a miskolci töredék alapján feltételezhető, hogy ez az áru elérhetett a szállásterületen túlra is). A kutatás további iránya az újabb fel-tárásokból származó barbaricumai pecsételt töredékek tipológiai rendszer szerinti felgyűjtése és térképre vetítése lehet. Így talán kirajzolódhatnak olyan gócpo-ntok, melyek közelebb visznek a műhelykörzetek meghatározásához. A nagyobb esetszám igazolhatja továbbá a dolgozatban csak munkahipotézisként felvázolt elméleteket.

⁴⁶ A terra sigillata anyagot Horváth Friderika határozta meg, segítségét ezúton is köszönöm.

⁴⁷ Előlapján császárféj IMPC[LAVDI]V[S]AVG felirattal, míg hátlapján balra álló istennő látható [SPE-S]AVG felirattal. Az érme a CKM raktárában található, meghatározását Dinnyés István vé-gezze.

⁴⁸ A jelenség nem egyedülálló: Maróti Éva közlése szerint a pátyi lelőhelyen az 1982–83 közötti sze-zonban 19 pecsételtre 98 terra sigillata, míg a 1997–99 közöttiben 100 pecsételtre 450 terra sigillata töredék jutott (MARÓTI 2002, 127).

- DINNYÉS 1986 = Dinnyés I.: A táj a honfoglalás koráig. [In: *Cegléd története*. Szerk.: Ikvai N.] *StudCom* 11 (1986), 45–64.
- FILIP 2008 = Filip, C.-C.: *Ceramica ștampilată de la Porolissum*. Cluj-Napoca 2008.
- GABLER 2006 = Gabler D.: *Terra Sigillata, a rómaiak luxuskerámiája*. Budapest 2006.
- GABLER–VADAY 1986 = Gabler, D.–H. Vaday, A.: *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*. Budapest 1986.
- GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011 = Gindele, R.–Istvánovits, E.: *Die römerzeitliche Töpferöfen von Csengersima-Petea*. Satu Mare 2011.
- ISVÁNOVITS 1992 = Istvánovits E.: Az apagyai császárkori telep. *JAMÉ* 33–35 (1990–92), 9–31.
- ISTVÁNOVITS 1993 = Istvánovits, E.: Some data on the history of the Upper Tisza region in the Roman Age. *Východoslovenský pravek* 4 (1993), 127–142.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011 = Istvánovits, E.–Kulcsár, V.–Mériai, D.: Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: *Drehscheibentöpferei im Barbaricum Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*. Hrsg.: Bemmman, J.–Hegewisch, M.–Meyer, M.–Schmauder, M. Bonn 2011, 355–369.
- MARÓTI 1987 = Maróti É.: Római kori pecsételt kerámia Nyugat-Pannóniában. *ZM* 1 (1987), 81–103.
- MARÓTI 1991 = Maróti É.: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés. *StudCom* 21 (1991), 365–427.
- MARÓTI 2002 = Maróti É.: Pannoniai pecsételt kerámia Balácán és Veszprém megyében. *Balácai Közlemények* 7 (2002), 109–151.
- MARÓTI 2004 = Maróti É.: Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből. *StudCom* 28 (2004), 199–245.
- PÁRDU CZ 1938 = Párducz M.: Rómaikori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt-Paléban. *Dolg* 14 (1938), 90–114.
- PÁRDU CZ 1957 = Párducz M.: Rómaikori telep Miskolcon. *HOMÉ* 1 (1957), 45–59.
- PETŐ 1976 = R. Pető M.: Koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegy déli oldalán. *ArchÉrt* 103 (1976), 86–95.
- SÓSKUTI 2010 = Sóskuti K.: Szarmata településrészletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig. *MFME–MonArch* 2 (2010), 171–191.
- SZALONTAI–TÓTH 2003 = Szalontai Cs.–Tóth K.: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. In: *Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 69–81.

- TARI 2006 = Tari E.: Üllő 5.–Üllő 9. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001-2006.* Szerk.: Simon L. [Pest megyei múzeumi füzetek 7.] Szentendre 2006, 42–48.
- VADAY 1998 = Vaday A.: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön.* Szerk.: Havassy P. [Gyulai katalógusok 6.] Gyula 1998, 117–144.

Bowls with stamped ornamentation at site Üllő 5

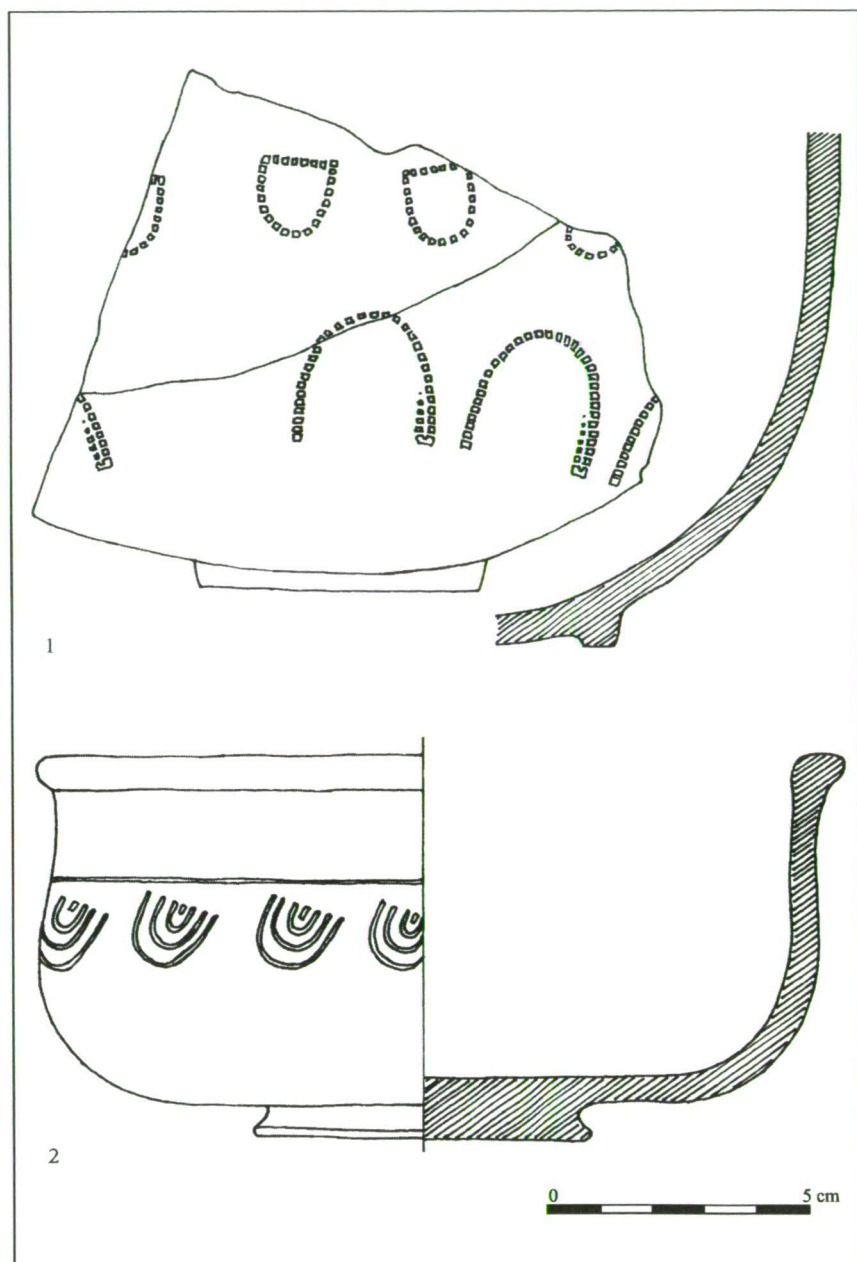
Bowls with stamped ornamentation belong to the poorly researched objects of the Sarmatian Barbaricum. There are pieces of 49 pots with stamps at the site of Üllő 5, which is situated next to the Roman limes in the vicinity of Aquincum, fragments of 49 pots have been found.

As a result of the analysis of the ornamentations 9 different types could be separated. The largest group contains various "egg garland" stamps, which derived from the western Samian ware from the workshops of the Rhine Valley. The "gear" motives, which consist of simple points and circles, are very popular too. The "rosette" decorations belong to the most ornamented group of the potsherds; usually "columns" and "S forms" are added to them as supplementary ornamentation.

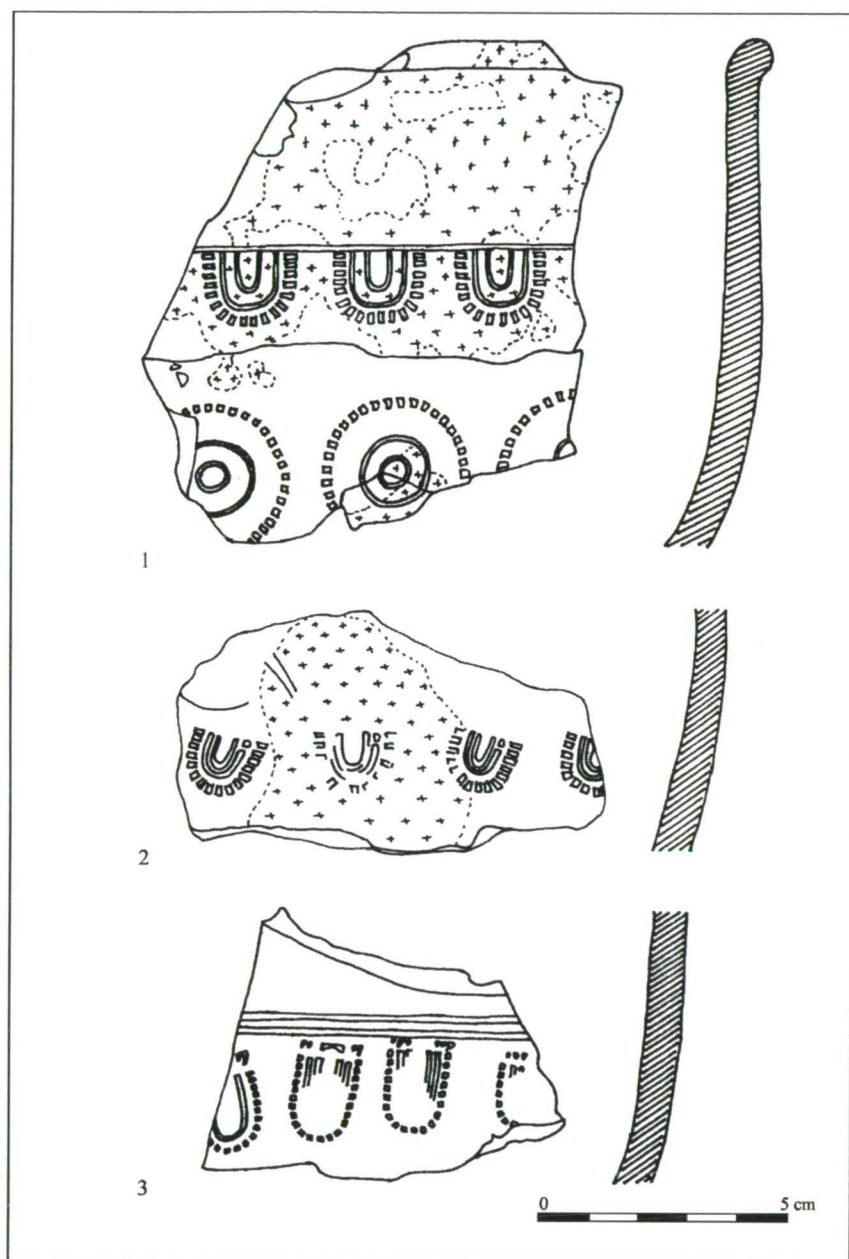
It is obvious, that for setting up groups further characteristics of the vessels have to be examined. The main attributes are the following: the profile, the coating and the ornamentation. In this way the finds are divided into two bigger groups. One is the group of hemispherical bowls with a thick, round shaped rim. These bowls always have a red or orange coating and the most specific ornamentation is the "egg garland". The hemispheric bowls have the most direct relation with the Dragendorff 37 type Samian ware. The other type of the vessels is the group of bowls with a conic belly. The "rosette" motives on these vessels show the impacts coming from the workshops of province Dacia.

In connection with stamped pottery we face a lot of complicated problems. One of them is the age of the potsherds. We can use Samian ware or coins for dating. However, we have to count with the time of getting of the vessel from Pannonia to the Barbaricum (and also with the time during which the bowls became archaeological objects). The other problem is the relationship between the stamped bowls and the Samian ware. Judging from the high number of Samian ware shards, I do not think that the Sarmatians tried to replace Samian ware with stamped bowls.

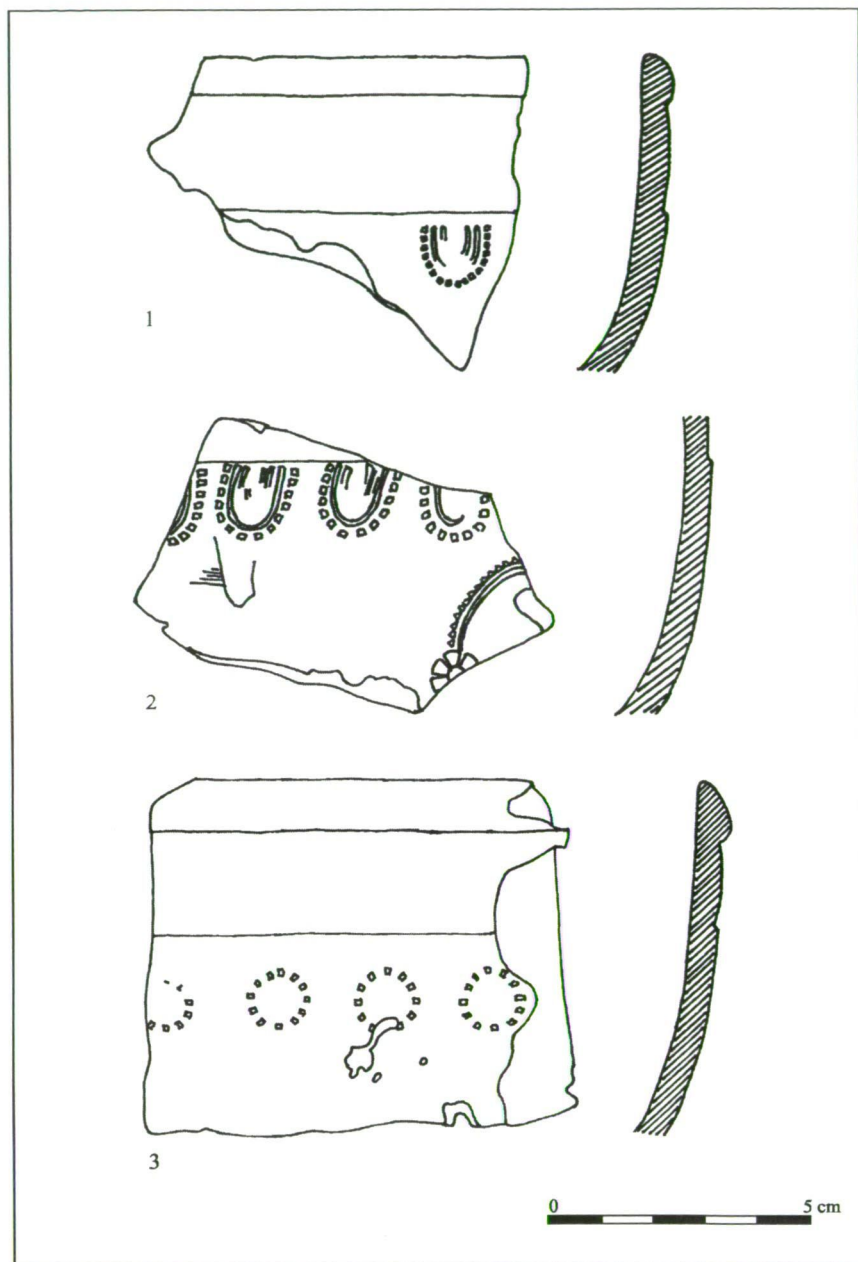
In conclusion, there is a high chance that the stamped ceramics were made by Barbarians, because we have not got good parallels from the neighboring provinces. The place of production is questionable, but it is not probable that there were workshops producing stamped pottery in the Üllő settlement. In my opinion, there could have been workshops spread all over the Barbaricum, which were influenced by the Roman pottery from Pannonia and Dacia. This is the solution for the heterogeneous character of the pottery fragments from Üllő.

1. tábla: 1.: 1032/a objektum; 2.: 7525. objektum (sírmelléklet)

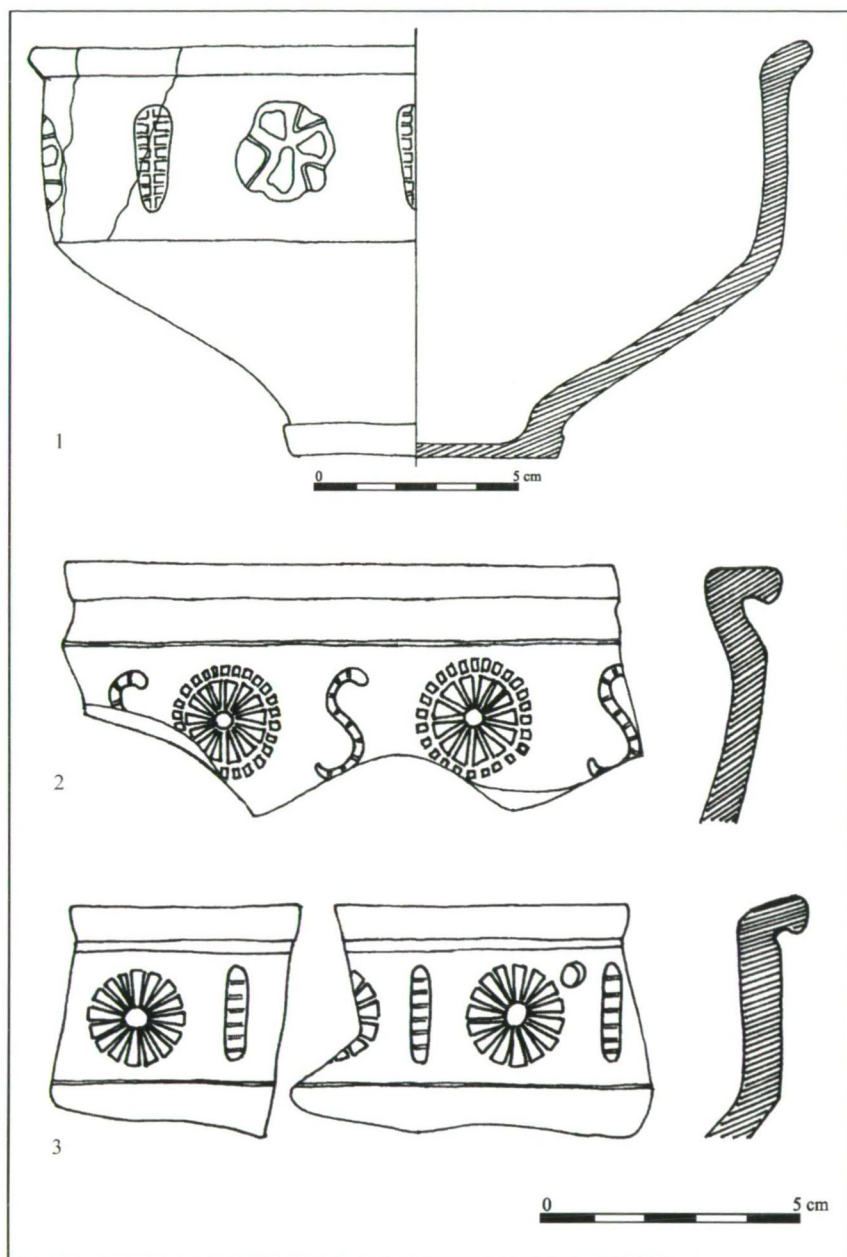

2. tábla: 1.: 3009. objektum; 2.: 1133. objektum; 3.: 2085/a objektum

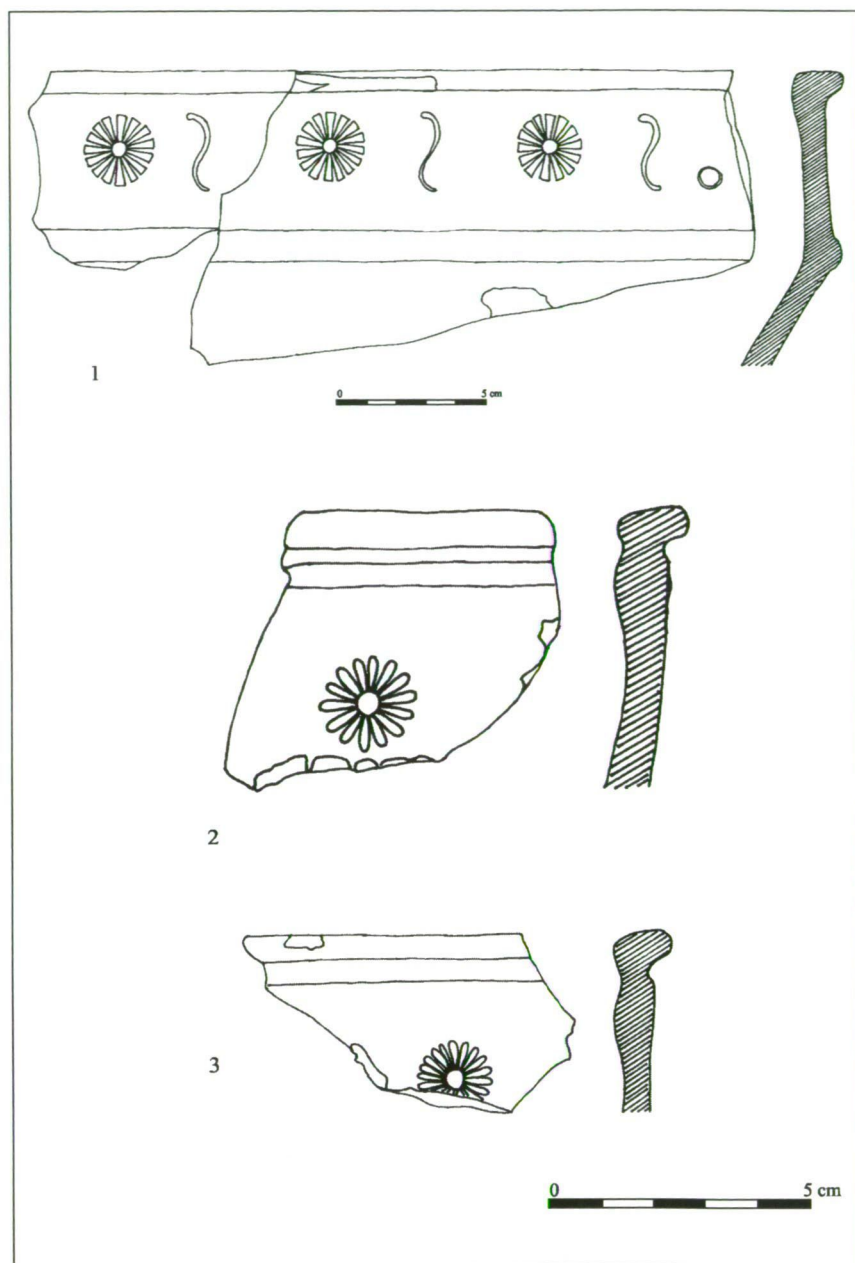

3. tábla: 1.: 4284. objektum; 2.: 2397. objektum; 3.: 4237. objektum

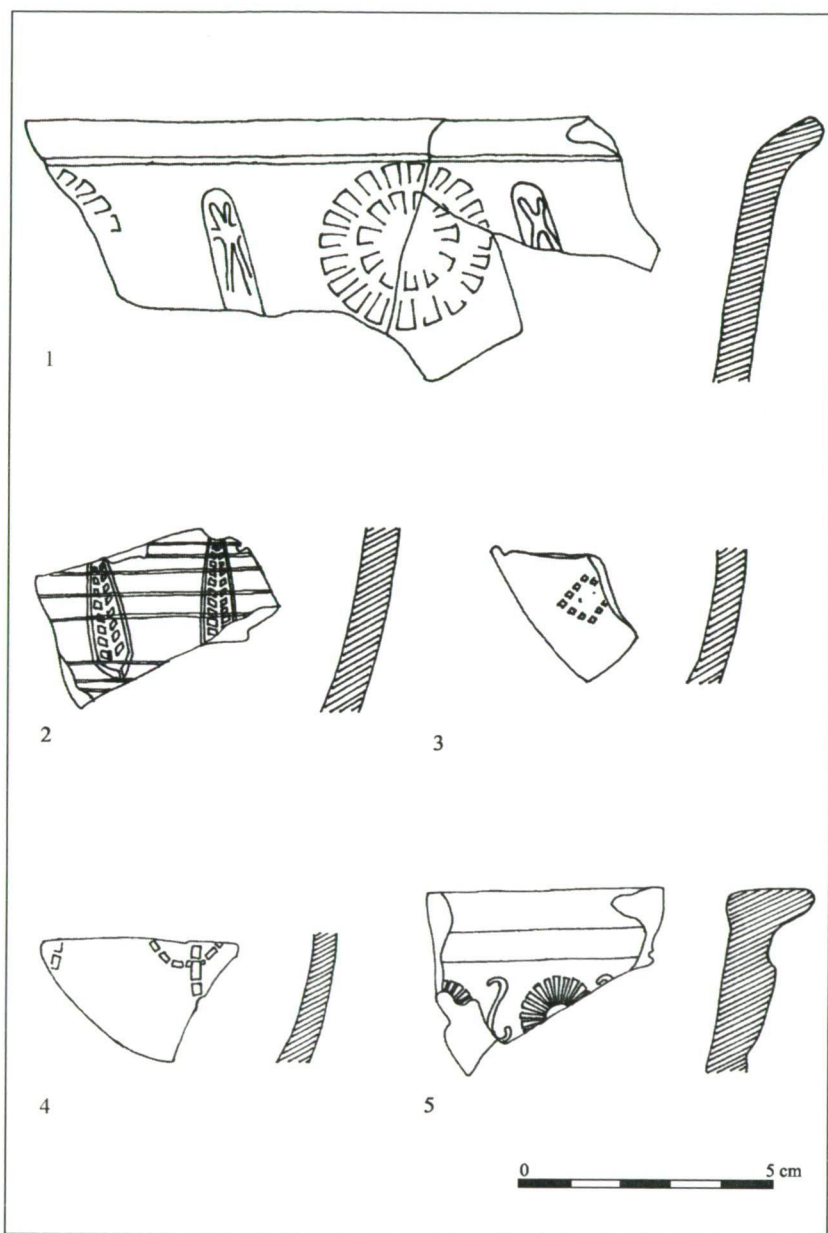

4. tábla: 1.: szórvány; 2.: 4470. objektum; 3.: 6173. objektum

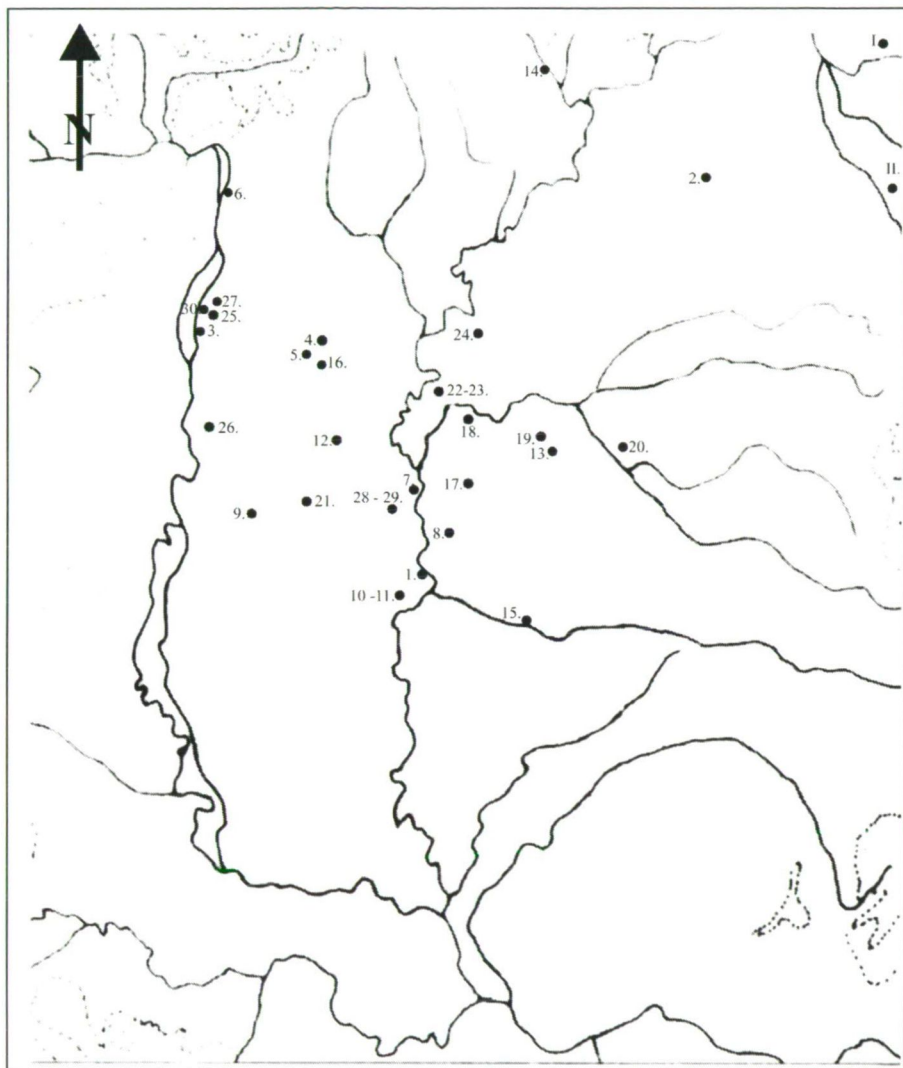
5. tábla: 1.: 6172. objektum; 2.: szórvány; 3.: 6078/a objektum

6. tábla: 1.: 1138. objektum; 2.: szórvány; 3.: 5210. objektum;
4.: 1860. objektum; 5.: 5904. objektum

	(-) a (1)	a2	b(1)	b2	c(1)	c2	c3
I.							
II.							
III.							
IV.							
V.							
VI.							
VII.							
VIII.							
IX.							

7. tábla: Az üllői pecsételt töredékek motívumkincse

8. tábla: A Barbaricum pecsételt töredékeinek elterjedési térképe:

1. Algyő; 2. Apagy–Peckéstanya; 3. Áporka; 4. Cegléd; 5. Csemő; 6. Dunakeszi–Alagi major; 7. Felgyő–Kettőshalmi dűlő; 8. Hódmezővásárhely, Solt–Palé II.; 9. Kecel; 10. Kiskundorozsma, Tóth János dombja; 11. Kiskundorozsma–Nagyszék II.; 12. Kiskunfélegyháza–Papp dűlő; 13. Kondoros; 14. Miskolc–Sötét kapu; 15. Makó 32. lh.; 16. Nagykőrös; 17. Nagymágocs; 18. Öcsöd–Szilmalom dűlő; 19. Örménykút, Galó–halom dűlő; 20. Tarhos; 21. Tázlár, Kriván-tanya; 22. Tiszaöldvár–Téglagyár; 23. Tiszaöldvár, Lenin utca 41.; 24. Törökszentmiklós; 25. Üllő 5–9. lh.; 26. Solt–Csukáshát; 27. Pécel 2. lh.; 28. Pusztaszer, Csöngölei oldal II.; 29. Pusztaszer–Szárnyékhalmi dűlők; 30. Vecsés 83. lh.; I. Berek-surány–Barátság kert; II. Csengersima–Petea

Avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon¹

1. Bevezetés

Az 5–6. századi Tiszántúlon elterjedt koponyatorzítás szokása a Gepida Királyság bukását (567) követő avar korban (6. század utolsó harmada–9. század eleje) is egyre több régészeti lelőhelyen mutatható ki. Tanulmányomban, rövid kutatástörténeti áttekintés után, ezen tiszántúli avar kori torzított koponyás temetkezéseket ismertetem és elemzem. A kutatás fő célja, hogy az antropológusok segítségével összegyűjtött avar kori torzított koponyás eseteken belül a publikált esetek revízió alá, a publikálatlanok pedig embertani és régészeti szempontból is feldolgozásra kerüljenek. A dél-alföldi torzított koponyás esetek terén az utóbbi években Marcsik Antónia és Bereczki Zsolt² végeztek vizsgálatokat. Munkám során magam is ezen antropológiai vizsgálatokat használtam fel, s egészítettem ki a régészeti adatokkal. Bár nem hagytam figyelmen kívül a szakirodalmi említéseket, viszont a kérdéses hitelességük miatt fenntartással kezeltem azokat.

2. Kutatástörténet

Az avar kori koponyatorzítás szokásának a kutatása mind ez idáig nem kapott kellő hangsúlyt. Bartucz Lajos saját megfigyeléseire és jegyzeteire hagyatkozva ugyan utalt már néhány avar kori esetre,³ viszont ezek hitelessége kétséges, valamint több esetben ellenőrizhetetlen. Kiszely István adatai is viszonylag gyérek és kevésbé használhatók.⁴

¹ A tanulmány megírását az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosítószámú, „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program”, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című projektek támogatták.

² Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Embertani Tanszék. Ezúton szeretném a köszönetemet kifejezni Marcsik Antóniának és Bereczki Zsoltnak; segítségük, szakmai tanácsaik nélkül jelen formában nem születhetett volna meg a tanulmány. Bereczki Zsoltnak a lentebb tárgyalt esetek embertani értékeléséért, továbbá az általa készített fényképek felhasználásáért külön köszönettel tartozom. Továbbá a dolgozat megírása során nyújtott segítségéért témavezetőmet, B. Tóth Ágneszt; a Móra Ferenc és Csallány Dezső által feltárt, avar kori temetőket feldolgozó régészt, Kürti Bélát; a Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattárában történő adatgyűjtés hozzájárulásáért a múzeum régészeti osztályvezetőjét, Szarka Józsefet és a múzeum adattárolását, F. Lajkó Orsolyát; végül a tárgyfotók készítéséért Sós-kuti Kornélt (MNM-NÖK) illeti hálás köszönet.

³ BARTUCZ 1938, 464–465; BARTUCZ 1966, 260–285.

⁴ KISZELY 1978, 27–28.

Ezt követően egészen Fóthi Erzsébet, Lőrinczy Gábor és Marcsik Antónia Szegvár–Oromdűlő lelőhellyel foglalkozó tanulmányának a megjelenéséig⁵ nem került előtérbe az avar kori koponyatorzítás szokásának a vizsgálata. Egy évtizeddel ezelőtt Kővári Ivett és Szathmáry László Ároktő–Csík-gát lelőhelyről ismertetett több népvándorlás kori, köztük avar kori esetet.⁶ A közelmúltban Hajdu Tamás és munkatársai foglalkoztak behatóbban az avar kori koponyatorzítással, Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhely embertani feldolgozása során,⁷ mely tanulmány alapján magam is elkezdtem az esetek összegyűjtését. Tehát a szóban forgó témával antropológusok foglalkoztak érdemben, viszont mindenképpen hasznosnak és célravezetőnek tartom a jelen tanulmányhoz hasonlóan a későbbiekben is kiegészíteni e kutatásokat a régészeti adatokkal.

3. Az avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon

Az avar kori torzított koponyás esetek kutatását nehezítette az a tény, hogy több esetben nem került még sor az adott leletanyag feldolgozására és publikálására. Ezen kívül előfordult, hogy az adott lelőhellyel kapcsolatban az antropológiai vagy a régészeti adatok teljes mértékben hiányoztak. Az olykor pontatlan, hiányos vagy ellentmondásos ásatási dokumentáció okozta tisztázatlan leletkörülmények megoldása is kevés reménnyel kecsegtetett. Sokszor a szakirodalmi említésen kívül nem rendelkezünk több információval a csontanyagról, a temetkezési rítusról és a leletanyagról. Így ezen bizonytalanul jelzett eseteket külön csoportba soroltam. Szerencsésebb helyzetben – azaz ha minden szükséges adat rendelkezésre állt – meg kellett bizonyosodni arról, hogy az egyén koponyája valóban torzított-e,⁸ tehát meg kellett határozni a biztos eseteket. Mindezek után történt meg ezen jól adatolt, biztos esetek régészeti kontextusba, kronológiai rendbe történő helyezése a szakirodalom ismerete és – lehetőség szerint – a leletanyag tanulmányozása révén. Így megállapítható, hogy a Tiszántúlról Szegvár–Oromdűlő lelőhely 32 sírját leszámítva egyelőre 13 lelőhelyről 25 avar kori eset tartható számon,⁹ viszont a bizonytalan

⁵ Fóthi et al. 2000, 191–198; Fóthi–Lőrinczy 2000, 23–39.

⁶ Kővári–Szathmáry 2003, 135–164.

⁷ Hajdu et al. 2010, 339–358.

⁸ Bereczki Zsolt segítségével.

⁹ Nem sok adattal rendelkezünk a tiszántúli régió kívüli avar kori torzított koponyás temetkezésekről. Subotica–Hussarbarrack lelőhelyről származó koponya torzított volta kétségtelen (Farkas 1973, 205–206), viszont a temető leletkörülményei nem ismertek számomra. Mivel Szabadka nem esik a fentebb tárgyalt tiszántúli régióba, mellőztem a további vizsgálatok alól. A Dunántúl tekintetében Kiszely István hozott egy példát az avar kori Rácalmás–Rózsamajorról, illetve Szalai Ferenc említett egy 6–9. század közé datált esetet Hirdről (Kiszely 1978, 27–28; Szalai 1993, 10). A Duna-Tisza közéről (Gátér, Kiskőrös) Bartucz Lajos említett néhány avar kori torzított koponyás esetet (Bartucz 1938, 464), viszont ezen esetek hitelessége erősen kérdéses. Jelen vizsgálat tehát kifejezetten az avar kori tiszántúli régióra terjed ki. Viszonyításképpen jelzem, hogy Magyarországról a népvándorlás korából ez idáig összesen 142 lelőhelyet számítva 138 publikált, valamint 205 adatok nélküli, szakirodalomban említett, s mindezt összesítve 343 eset ismert (Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

esetek¹⁰ elkülönítése során a torzított koponyás temetkezések tényleges száma 13-ra csökkent [1–2. tábla].¹¹

A avar kori tiszántúli 13 biztos esetenél közel egyenlő arányban jelentkezik a koponyatorzítás a férfiak és a nők, illetve a gyermekek körében (5–4–4 eset), s szintűgy egyenletes az életkori eloszlás (infantia I.: 2, infantia II.: 2, juvenis–adultus: 2, adultus: 2, adultus–maturus: 2, maturus–senium.: 3 egyén). A korai gyermekkori elhalálozás alacsony számban fordult elő, tehát a tárgyalt torzított koponyájúak többsége felnőtt- és időskorban hunyt el. Az avar kori torzított koponyák taxonómiai jellegéről általában nincs adatunk,¹² ezért a taxonómiai jelleg és az etnikum közti kapcsolatot nem lehet kutatni, és nem lehet abból messzemenő következtetéseket levonni.¹³

Az avar kori tiszántúli biztos eseteken belül két csoportot lehetett elkülöníteni a torzítás alapján; megkülönböztethetjük a kifejezetten torzított (4 eset),¹⁴ illetve az enyhén torzított koponyás (vagy viseletes koponyájának nevezett) eseteket (9 eset).¹⁵ A kifejezetten torzított koponya kifejezés alatt a szándékosan, mesterséges

¹⁰ A bizonytalan esetek: Kiszombor–O: 5. sír (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182; CSALLÁNY 1939, 122–126), Maroslele–Gyűrűs: 29. obj. (PÓPITY et al. 2012, 390–407), Sövényháza–Kötörés halom (MFM Régiségtári Napló I/2. 10/1903), Subotica–Hussarbarack (RÍCZ 1979, 25–40), Szentes–Nagyhegy: 44. sír (CSALLÁNY 1961, 333; PÁRDUZ 1963, 12, 34; MFM Adattár), Szőreg–Téglagyár: 85., 91b., 124. sír (CSALLÁNY 1961, 167; BARTUCZ 1966, 260–285; KISZELY 1978, 25–29; NAGY 2005, 120, 132; MFM Adattár), Szőreg–Homokbánya: 987. és 988. sz. eset (ADAM 2002, 366; BERECKZI–MARCSIK 2005, 33; MFM Adattár), Tiszavasvári–Petőfi u. 49.: 9. és 65. sír (CSALLÁNY 1960, 77–78; WENGER 1972, 21; FANCSALSKY 1999, 118; BERECKZI–MARCSIK 2006, 1. táblázat).

¹¹ A biztos esetek: Ároktő–Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír (KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135–142, 160–161), Hajdúnánás–Fűrj halom járás: 6. sír (HAJDU et al. 2010, 340, 350; RÁCZ–SZENTHE 2010, 310, 312, 324–330), Kiszombor–B: 141., 234. sír (BARTUCZ 1936a, 178, 184; BARTUCZ 1936b, 26–29; TÖRÖK 1936, 101–102, 114; PÁRDUZ 1963, 10–11; LIPTÁK–MARCSIK 1977, 42; ADAM 2002, 201; NAGY 2004, 143; KÜRTI 2006, 31; KAMMERHOFER 2007; MFM Adattár), Kiszombor–F: 16. sír (ADAM 2002, 202; TÜRK–LANGÓ 2003, 241–242; BERECKZI–MARCSIK 2005, 33; MFM Adattár), Kiszombor–O: 4. sír (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182; CSALLÁNY 1939, 122–126), Pityvaros–Víztorozó: 72. sír (BENDE 2000, 199–204; MOLNÁR 2000, 29, 113). A biztosan adatolt, torzított koponyás esetek szűkített adatbázisba történő felvételekor olyan kritériumokat vettem figyelembe, mint a pontos sírszámnak, a nemiségnek, az életkornak, a tájolás irányának és a sírrablás, a bolygatottság lehetőségének a meghatározása, a viselet részeinek és a mellékleteknek a pontos megnevezése, leírása, továbbá az egyéb jellemzők (morfológiai és taxonómiai jelleg, torzítás módszere) a megállapítása.

¹² Ez alól három eset, Kiszombor–B (141., 234. sír), Kiszombor–O (4. sír) képez kivételt; az előbb említett két sírban nyugvó egyének mongolid jellegekkel, az utóbbi sírban nyugvó gyermek mediterrán és kevés mongolid bélyeggel rendelkezett.

¹³ Vö. KISS 1995, 131–149.

¹⁴ Ároktő–Csík-gát: 93. sír, Kiszombor–B 141., 234. sír, Hajdúnánás–Fűrj halom járás: 6. sír. Hajdu és szerzőtársai cikke szerint három (Hajdúnánás–Fűrj halom járás, Tiszavasvári–Petőfi u. 49. és Subotica–Hussarbarack) lelőhelyről származó koponya számít kifejezetten torzítottnak (HAJDU et al. 2010, 349). E sorok szerzője csak Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhelyét találta jól adatottnak, a többi lelőhelyet a bizonytalan esetek közé sorolta.

¹⁵ Bereckzi Zsolt szóbeli közlése. Ároktő–Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 93., 106., 174. sír, Kiszombor–F: 16. sír, Pityvaros–Víztorozó: 72. sír, nem számítva Szegvár–Oromdűlőt (32 sír). Hajdu és szerzőtársai tanulmányában kismértékben torzítottak Szőreg–A és Szőreg–B koponyái (HAJDU et al. 2010, 349), viszont e két lelőhelyet a bizonytalan leletkörülmények miatt fenntartással kezeltem, és a bizonytalan esetek közé vettem.

úton történő torzítást kell érteni. Enyhén torzítottnak (vagy viseletesnek) azt a koponyát nevezik, amely felszínén ugyan felismerhető a bandázs nyoma, viszont dimenziális elváltozás nem jelentkezik rajta.¹⁶ Az alábbiakban a két csoporton belül a nemi és az elhalálózási életkor szerinti eloszlás, a temetkezési szokás, a tárgyi emléanyag, a datálás, valamint az adott torzított koponyás sír és a temető belső rendje közti viszony szempontjából veszem sorra az eseteket.

3.1. A kifejezetten torzított koponyás esetek

A kifejezetten torzított koponyás sírok közé három lelőhelyről összesen négy eset sorolható: Ároktő–Csík-gát: 93. sír, Hajdúnánás–Fűrj halom járás: 6. sír, Kiszombor–B: 141., 234. sír. A lelőhelyek – lokalizációjukat tekintve – egymástól távol találhatók. A nemet és az életkort tekintve egy férfi (adultus–maturus), egy nő (adultus) és két gyermek (infantia I., illetve infantia II.) esete ismert. Tájéolásuk a kora, illetve a közép avar korban szokásosnak felelt meg (K–Ny, É–D). A négy eset a temetkezési szokás és a leletanyag alapján is a kora és a közép avar korból származik. Régészeti oldalról Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír és Kiszombor–B két sírjával lehet érdemben foglalkozni,¹⁷ viszont néhány gondolat erejéig érdemes kitérni Ároktő–Csík-gát lelőhelyre is.

Ároktő–Csík-gát lelőhelyen 1996-tól 2000-ig Lovász Emese vezetésével 250 sírt tártak fel, ebből elvileg 20 sír a „hun–germán” időszakhoz köthető, 18 sír kora avar kori, 204 sír késő avar kori és 7 sír 9. századi. A kora és késő avar kori temetőrészből (222 sír) 7 sírt tartanak számon torzított koponyásként. A temető régészeti anyaga még publikálatlan, ezért a leletkörülmények, illetve az antropológiai munka során jelzett datálást (kora avar: 93. sír; késő avar: 36., 53., 77., 106., 174. sír; 9. sz.: 69. sír) erősítő tények egyelőre nem ismertek. Kővári Ivett és Szathmáry László szerint Ároktő–Csík-gát lelőhely népességét tekintve elképzelhető, hogy az 5. századi népesség egy kis része továbbélt a kora avar korban, valamint a kora avar kori népesség egy szelete szintűgy továbbélhetett a késő avar korban, továbbá a késő avar kori és 9. századi esetek között is erős biológiai kapcsolat mutatható ki. E megállapításokat statisztikai összehasonlító vizsgálatok és a koponyatorzítás (93. sír: kora avar kori, kifejezetten torzított koponya) alapján igyekeztek alátámasztani.¹⁸

Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhelyen 2005-ben az ELTE Régészeti Intézete az M3 autópálya nyomvonalán a 41/a sz. lelőhelyen tárt fel szarmata, illetve 5. századi objektumok mellett egy közép avar kori, 19 síros temetőt, mely K–Ny-i irányú sorban húzódott a homokdomb keleti lejtőjén. Az egy (vagy két) sorból álló temető

¹⁶ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160; Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

¹⁷ Ároktő–Csík-gát 93. sír leletkörülménye egyelőre ismeretlen, Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír nem tartalmazott leletet, viszont a temető többi sírja korszakjelző tárgyakkal és jellegzetességekkel rendelkezett.

¹⁸ KŐVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 135–142, 160–161.

teljesen feltárt sírjai É–D-i irányba tájoltak,¹⁹ mely tájolási szokás leginkább a kora avar kori tiszántúli területre jellemző, tehát a közép avar korra datált temető „helyi, korai tradíciókat” őrzött meg.²⁰ A leghosszabb és legszeleesebb sírnak (290×136 cm) a leggazdagabb leletanyaggal bíró (12.) sír bizonyult, viszont ezt leszámítva a többi sír nem mutat szabályszerűséget a sírok méreteit és a mellékletek arányát tekintve. A lelőhelyen nagyfokú (állati, gépi) bolygatást jegyeztek fel, de rablásra utaló nyomot kevésbé mutattak ki (3., 4., 6., 8. sír). A bolygatás ellenére mégis az a kép rajzolódott ki, hogy a sírsor közepe táján gazdagon felszerelt, lovas-lószerszámos férfi sírok, illetve mellettük ezüstgyöngyös női sírok, majd a sírsor két széle felé szinte csak szegényes leletanyaggal rendelkező sírok helyezkedtek el. A torzított koponyás, melléklet nélküli sír²¹ az utóbbiak közé tartozott, tehát nem a temető felszereltebb sírjainak a körét gazdagította. Viszont mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szóban forgó erősen bolygatott (minden bizonnyal rablott) sír nem alkalmas arra, hogy az abban nyugvó, torzított koponyájú egyén társadalmi besorolását megállapítsuk, mivel nem tudjuk, hogy valójában milyen viseleti elemekkel és mellékletekkel került eltemetésre. Elképzelhető, hogy éppen a sírablás ténye utal arra, hogy egykor magas társadalmi rangú egyént temettek el. Erre a kérdésre pontos válasz nem adható. Rácz Zsófia és Szenthe Gergely elveti annak a lehetőségét, hogy a kis sírszámú soros temető egy, a köznéptől különálló, magasabb társadalmi szinten álló közösség temetkezési helye lehetett volna, mivel a leletek mennyisége és minősége nem utal erre. A szerzőpáros meglátása szerint a „temetőkezdeményt” rövid használat után a 7. század második felében felhagyták, ezért rokonsági vagy egyéb alapokon (társadalmi különbségek) nyugvó „rendszer” nehezen kutatható.²² A lelőhely közösségéről elmondható, hogy embertanilag a Tiszavasvári–Petőfi u. 49. lelőhely népességével mutat hasonlóságot.²³

Kiszombor–B lelőhely 426 sírját Móra Ferenc tárta fel 1928 nyarán; köztük őskori, 2–4. századi római kori barbár, gepida, avar kori és 10–11. századi temetkezések fordultak elő.²⁴ A lelőhelyen körülbelül nyolc avar kori sírt tártak fel, a torzított koponyás sírok (141., 234. sír)²⁵ [3. tábla] a kora avar korra és főleg a Tiszántúl-

¹⁹ Kivétel egy DK–ÉNy-i irányítású lósír.

²⁰ RÁCS–SZENTHE 2010, 324.

²¹ A 6. sírban (T.: É–D, h.: 250 cm, sz.: 70 cm, m.: 38 cm) nyugvó egyén 30–35 év körüli férfi. A koponyán a töredékessége ellenére is látható a kifejezettebb torzítás (HAJDU et al. 2010, 340; RÁCS–SZENTHE 2010, 312).

²² RÁCS–SZENTHE 2010, 310, 312, 324–330.

²³ HAJDU et al. 2010, 340, 350.

²⁴ TÖRÖK 1936, 101–102; ADAM 2002, 201; MFM Adattár.

²⁵ A 141. sírban (T.: K–Ny, h.: 150 cm, sz.: 50 cm, m.: 70 cm) lévő gyermeket hanyatt fektetve temették el. A koponya mellől kis bronzfüggő (megsemmisült), illetve a nyak tájékáról két darab üveggyöngy és három darab szemesgyöngy került elő (MFM Adattár). A 8–9 év körüli gyermek koponyáján enyhe torzítás figyelhető meg (Bereczki Zsolt szóbeli közlése). Kammerhofer Judit embertani szakdolgozatában az elhunyt gepidaként szerepel, továbbá nem torzított koponyájúként (KAMMERHOFER 2007), viszont véleményem szerint az elhunyt halálának az időpontja a kora avar korra keltezhető (etnikumi meghatározás-

ra jellemző K–Ny-i irányba tájoltak, 70–110 cm mélyek, s az avar kor első felére jellemző szemesgyöngyök kerültek elő belőlük.²⁶ A 234. sírban lévő gömbcsüngős ezüsfülbevaló a kora avar korra jellemző arany nagylemezgömbcsüngős fülbevaló típus egyszerűbb kivitelű változata lehetett. Míg az arany fülbevalókat a kora avar kori rangos temetkezésekhez lehet kötni, addig az ezüsből és bronzból – és valamelyest talán később – készült, egyszerűbb változataikat szélesebb társadalmi réteg használhatta.²⁷ A régi ásatási dokumentáció miatt a társadalmi különbségek kevésbé vizsgálhatók, mindenesetre annyi bizonyos, hogy a leletkörülmények alapján nem számolhatunk kiemelkedően magas társadalmi réteggel. Embertani szempontból a Kiszombor–B lelőhely két sírjában (141., 234. sír) [4. tábla] nyugvó egyén torzítási módja az 5–6. században (a gepidáknál) ismert torzítási móddal mutat hasonlóságot,²⁸ viszont a temetkezési szokás (K–Ny-i tájolás) és a leletanyag (szemesgyöngyök, gömbcsüngős fülbevaló) a kora avar kor felé mutat. Etnikumot nem célszerű meghatározni, mivel csak azt lehet megállapítani, hogy mikor került az illető eltemetésre – ez esetben az avar kor első felében – viszont elképzelhető, hogy a 30–35 éves nő (234. sír) még gepida közösségben születhetett.²⁹

Az Ároktő–Csik-gát lelőhelyen megállapított továbbéléssel szemben a Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír esetében Hajdu és munkatársai szerint a koponyatorzítás nem a helyi gepida szokás továbbélését jelzi.³⁰ Kiszombor–B lelőhelyen nagyfokú hasonlóságot mutatnak a temető gepida és avar kori torzított koponyái.³¹ Elképzelhető, hogy a tisztántúli, avar kori, kifejezetten torzított koponyájú egyéneket esetleg még a Gepida Királyság fennállásának a végén vagy a kora avar korban, de még gepida közösségben „torzíthatták”, mindenesetre a kevés esetszám miatt, etnikum meghatározása nélkül idegen hatású elemként lehet értelmezni a koponyatorzítás szokását az avar kort tekintve.

---

tól eltekintve), továbbá Bereczki Zsolt revíziója a koponya torzított voltát támasztja alá (Bereczki Zsolt szóbeli közlése). A 234. sírban (T.: K–Ny, h.: 200 cm, sz.: 50, m.: 110 cm) hanyatt fekvő nő bal felső combjához temették a csecsemőjét, valamint a holttestére egy állatkoponyát helyeztek. A nő nyaka körül 12 darab szemesgyöngy és egy üveggyöngy volt, mellkasa táján egy töredékes állapotú nagylemezgömbcsüngős/gömbcsüngős fülbevaló, míg a bal kezénél egy vaskés helyezkedett el (TÖRÖK 1936, 114; PÁRDU CZ 1963, 10–11; NAGY 2004, 143; MFM adattár). Az egyén 30–35 év körüli, mongolid vonású nő. Torzítása kettős fronto-occipitalis (BERECZKI–MARCSIK 2006, 1. tábla; Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

²⁶ LÖRINCZY 1992, 164; PÁSZTOR 1995, 2. diagram.

²⁷ KÜRTI–LÖRINCZY 1991, 10; ORMÁNDY 1995, 156.

²⁸ Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

²⁹ Hajdu és munkatársai korábbi régészeti munkákra hivatkozva avar kori továbbélő gepidának értelmezték Kiszombor–B, Kiszombor–O, Sövényháza–Kötörés halom, Szentés–Nagyhegy lelőhelyek torzított koponyájú egyéneit (HAJDU et al. 2010, 349). Kiszombor–O és Sövényháza–Kötörés halom két bizonyosan előzmény nélküli avar kori lelőhely, a szentes–nagyhegyi eset pedig minden bizonnyal a temető gepida sírjaiba illeszkedett be a temetőn belüli elhelyezkedése, a tájolása és a leletanyaga alapján, így véleményem szerint a fenti felsorolást nézve Kiszombor–B lelőhely két torzított koponyás sírját lehet avar kori gepidának tartani.

³⁰ HAJDU et al. 2010, 349.

³¹ Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

3.2. Az enyhén torzított koponyás esetek

Az enyhén torzított koponyák csoportjába 9 eset sorolható (nem számítva a szegvári 32 női koponyát): Ároktő–Csík-gát: 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor–F: 16. sír, Kiszombor–O: 4. sír, Pitvaros–Víztározó: 72. sír. A lelőhelyek, mint Kiszombor–F, Kiszombor–O és Pitvaros–Víztározó – lokalizációjukat tekintve – egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el, viszont Szegvár–Óromdűlő némileg távolabb és Ároktő–Csík-gát jóval távolabb található az előzőekhez képest. A nemi és életkori arányt tekintve elmondható, hogy négy férfi (adultus–senium), három nő (adultus–senium), két gyermek (infantia I–II.) esete ismert. Tájolásuk a kora, közép, illetve a késő avar korban szokásosnak nevezhető (K–Ny, Ny–K, ÉNy–DK, ÉÉNy–DDK). A temetkezési szokás és a leletanyag alapján az ebbe a csoportba tartozó sírok a kora, a közép és késő avar korból származnak. Régészeti publikáció hiányában csak a Kiszombor–O és Pitvaros–Víztározó lelőhelyről származó esetet lehet valamelyest értelmezni, illetve a Móra Ferenc Múzeum Adattárában hozzáférhető Kiszombor–F lelőhely ásatási dokumentációját lehet felhasználni, viszont a többi lelőhelyet illetően (Ároktő–Csík-gát, Pitvaros–Víztározó, Szegvár–Óromdűlő) teljes temetőközlés hiányában egyelőre részismeretekkel rendelkezhetünk.

Ároktő–Csík-gát lelőhely enyhén torzított esetei a viseletesek csoportját gazdagítják.³² A kora avar kori trepanált, s egyben torzított vagy viseletes koponyájú egyént (77. sír) közlői új bevándorló népelemhez sorolták, mivel véleményük szerint korábban nem ismert a jelképes trepanáció.³³

Kiszombor–F lelőhelyen honfoglaló magyar sírok mellett körülbelül 40 avar kori sírt tárt fel Móra Ferenc 1930-ban. Kiszombor–F lelőhelyen a sírok tájolása – abban a pár esetben, amikor feltűntetésre került – főleg, de nem kizárólag a Tiszántúl avar korának az első felére jellemző K–Ny és É–D.³⁴ A torzított koponyás sír³⁵ mélysége beleillik a temető biztosan avar kori sírjai közé, melyek a sekélyen ássott gyermeksi-

³² Kővári Ivett és Szathmáry László két esetben „torzított vagy viseletes koponyájú” megnevezéssel illetve az adott koponyát (36., 53. sír); ezeket a kismértékben torzított koponyák közé soroltam.

³³ Kővári–SZATHMÁRY 2003, 160–161. Kővári Ivett és Szathmáry László falcsonti torzításnak írta le, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a fajta torzítás igen ritka. Bereczki Zsolt szerint ez a fajta torzulás nem szándékos úton történhetett, hanem viseleti elem okozhatta (Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

³⁴ LŐRINCZY 1992, 164. Tehát a közösség – legalább is a tájolást tekintve – korai hagyományokat követett, de a tárgyi emléktanyag későbbre datálja a temetőt. Ugyanakkor mindenféle általánosítás előtt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, amelyre Balogh Csilla is felhívta a figyelmet (BALOGH 2010, 223), hogy az avar kor második felére jellemző tájolási szokásokra vonatkozóan nem készült olyan részletes elemzés, mint a kora avar kort tekintve.

³⁵ A 16. sírban (T.: n.a., h.: 200 cm, sz.: 60, m.: 120 cm) nyugvó egyént minden jel szerint melléklet és maradandó viseleti elem nélkül temették el, viszont a feljegyzések szerint a jobb és bal vállnál egy-egy juhkoponya volt (MFM Adattár). Az egyén adultus korú (20–40 év közötti), mongolid vonású nő. Torzítása enyhe fronto-occipitalis jellegű. A koponya belső oldalán agyhártyagyulladásra utaló patológiai elváltozás (gyulladás nyoma, újcsontképződés, érbenyomatok) figyelhető meg (BERECZKI–MARCSIK 2005, 33; Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

rok³⁶ kivételével mind 70–160 cm között mozognak.³⁷ Bár a sírmélység tényleges megállapításánál nem szabad figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a felszíni adottságok különbözőek lehetnek egy lelőhely területén belül. 27 sír tartalmazott mellékletet (dinnyemag alakú gyöngyök, bikónikus orsógombok, esztergált tűtartók, öntött bronz övveretek és indadiszes szíjvégek, lyukvédők, propellerveretek, trapéz alakú csatok), melyek alapján a temető használata az avar kor második felére tehető. A bolygatás ténye csak kivételes esetben került rögzítésre, így nem lehet tudni, hogy a torzított koponyás sírból sírrablás/bolygatás következtében hiányoznak a leletek, vagy eleve nem is voltak benne használati tárgyak, maradandó viseleti elemek. Ezért – hasonlóképpen, mint a Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6. sír esetében – nem lehet az egyén társadalmi rangjára következtetni.

Kiszombor–O lelőhelyen hét, korábbi halomba beásott sirt tárt fel Csallány Dezső 1937-ben. Közülük három (2., 4., 7. sír) fülkesír volt. A temető a temetkezési szokás (T.: K–NY) és a leletanyag alapján a kora avar korra keltezhető, s az egyik sírban lévő Phókas (602–610) érme *terminus post quem* datálja a 7. század első harmadára. A sírok leletanyagának a mennyisége és minősége között különbségek adódnak;³⁸ a társadalmi rangjuknak megfelelően járt ki az elhunytaknak a végtisztesség; viszont figyelembe kell venni a bolygatás tényét is. A kis sírszámból, a temetőtérképből és a gazdagon felszerelt sírokból kiindulva feltételezhető, hogy egy hirtelen felhagyott „temetőkezdeményről” vagy egy nem teljesen feltárt temető központi részéről lehet szó a lelőhely kapcsán. Elképzelhető, ahogy Csallány Dezső is vélte, hogy etnikumát tekintve a torzított koponyájú elhunyt³⁹ avar kori gepida lehetett.⁴⁰

Pitvaros–Víztarozó lelőhelyen 1993–1994-ben, illetve 1996-ban összesen 225 késő avar kori sirt tárt fel Bende Livia. A soros temető északi, déli és keleti szélét megtalálták, nyugati irányba viszont folytatódni látszott a sírsor. A temető sírjai általában ÉNy–DK-i irányba tájoltak, és az aknasírok mellett előfordult hét fülkesír is.

³⁶ Például 2. sír: - 30 cm, 3. sír: - 40 cm, 8. sír: - 50 cm (MFM Adattár).

³⁷ A lelőhelyen feltárt honfoglaló magyar sírokat (1. sír: -25 cm, 13. sír: -40 cm, 23. sír: -70 cm) a korábbi avar síroknál sekélyebbre ásták (MFM Adattár).

³⁸ Az 1. sírban íjászfelszerelés, íj csontlemezei, bogozó, háromlű nyílhegy stb.; a 2. sírban tokos markolatú, P-függesztőfüles vaskard, nagygömbös arany fülbevaló, Phókas érme stb.; az 5. sírban vaslándzsa, vaskés, két vascsat, stb.; a 6. sírban borostyángyöngy, üveggyöngyök, ezüstkanál, pincetta stb.; a 7. sírban két vascsat, rosszezűst préselt maszkos övveretek stb. voltak. A 3. és 4. sírban nem volt lelet (Csallány 1939, 122–126).

³⁹ A 4. sz. fülkesírban (T.: K–Ny, m.: fejnél 80 cm, lábnál 120 cm) rézsútosan elhelyezkedve, melléklet és viseleti elem nélkül nyugodott az elhunyt, akinek a sírját megbolygatták (Csallány 1939, 126). Az egyén infantia II. korú. Apor–Rosztóczy szerint 13–14, Bereczki Zsolt szerint inkább 11–12 év körüli gyermek (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182, Bereczki Zsolt szóbeli közlése). Mediterrán és kevés mongolid bélyeg jellemzi a töredékes koponyát, viszont az enyhe torzítás egyértelműen látszik. A koponyán agyhártyagyulladás nyoma figyelhető meg (Bereczki Zsolt szóbeli közlése).

⁴⁰ Csallány 1961, 194. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a „gepida corpus” szerkesztésének az idején Csallány még nem ismerhette az avar kori koponyatorzítás szokását, így értelem szerűen a gepidákhoz kötötte azt. Továbbá Apor László és Rosztóczy Ernő szerint nem lehettek a gepidák utódai, legalábbis az antropológiai jelleget tekintve (APOR–ROSZTÓCZY 1939, 181–182).

Az utóbbiak körébe tartozott a torzított koponyás sír is,⁴¹ mely a temetkezési szokások, illetve a sírban nyugvó maturus korú férfi tausírozott övgarnitúrájának nyugati, Meroving-kori párhuzama alapján jól datálható a 7. század utolsó harmadára. Az avar kori tausírozott tárgyak közelmúltbeli összegyűjtése és elemzése során kiderült, hogy a Tiszántúlon csak Pitvaroson került elő ilyen tausírozott leletegyüttes.⁴² Bende Livia a pitvarosi övgarnitúrát nem helyi készítménynek, hanem bajor, keleti alemann vagy langobard területről származó importnak tartotta, s rangjelző szerepet tulajdonított neki.⁴³ A torzított koponyájú férfi és a temetőt használó közösség társadalmi kapcsolatának a vizsgálata kétségkívül fontos adalékkal szolgálna a torzított koponyájú emberek társadalomban betöltött szerepének a megismeréséhez, viszont a temetőközlés hiányában ez nem kutatható. Történeti embertani szemszögből megállapítható, hogy Pitvaros–Vízvározó 72. sírban (férfi, 40–60) és Kiszombor–F 16. sírban (nő, 20–40) nyugvó egyén koponyája – nemi különbségtől függetlenül – a torzítást tekintve hasonlóságot mutat [5. tábla].⁴⁴

Szegvár-Oromdűlő lelőhelyen 1980 és 1997 között szarmata telepobjektumok és sírcsoportosulások, illetve egy 10–11. századi temetőrészlet mellett 523 kora avar kori temetkezést tárt fel Lőrinczy Gábor. A lelőhely a temetkezési szokás⁴⁵ és az embertani anyag morfológiai és taxonómiai jellege alapján a 6. századi dél-orsz steppével mutat kapcsolatot, mely az etnikum meghatározásával kapcsolatban vet fel kérdéseket. 32 sírban enyhén torzított koponyájú (juvenis–adultus–maturus korú) nő nyugodott.⁴⁶

⁴¹ A 72. számú fülkesírban (T.: ÉÉNY-DDK), hanyatt fekvő testhelyzetben, szerves anyagba vagy vajt koporsóba helyezve nyugodott az elhunyt. A sírt feltehetően állati bolygatás érte. Ételáldozat gyanánt juh lábszárat helyezték az elhunyt mellé. Továbbá a sírban tausírozott vas övgarnitúra elemeire is leltek. Az övgarnitúrát fordított pajzs alakú, illetve kettőspajzs alakú veretek, kampóban végződő összetett veret, karikás csüngős veret, övbújtató, nagy- és kisszíjvégek képezték. A öv tartozékainak mintakincsét fonat- és szalag-, illetve figurális állatmotívumok határozták meg. Az ezüsttel és sárgarézzel tausírozott, több darabból álló övgarnitúra a mellékszijas övek körét gazdagította, és a késő Meroving-korra, a 620/30–670/80-as évekre datálták. A 7. század utolsó harmadában, legkésőbb a 7–8. század fordulóján került eltemetésre a maturus korú (40–50 év körüli) férfi. Ugyan a koponya töredékes, mégis látható a fronto-occipitalis torzítás (BENDE 2000, 199–204; MOLNÁR 2000, 29, 113).

⁴² Összevetésképpen említem, hogy a Duna-Tisza közéről csak az alattányi temetőből és néhány Pest megyei lelőhelyről (Budakalász–Dunapart, Vác–Kavicsbánya) ismert, viszont a Dunántúlon (például Keszthely–Dobogó, Kölked–Feketekapu A és B, Környe stb.) és Alsó-Ausztriában (például Sommerein) germán hatás következtében egyáltalán nem ritka a tausírozott ötvösmunka (a vonatkozó szakirodalommal lásd HEINRICH–TAMÁSKA 2005).

⁴³ BENDE 2000, 206.

⁴⁴ Bereczki Zsolt szóbeli közlése.

⁴⁵ A temetkezési szokásokra az ÉK–DNY-i tájolás, a részleges állattemetkezés (csonkolás), a padkás, füles, padmalyos sírok, illetve fülkesírok, a kerámia fej körüli elhelyezése stb. jellemző (LŐRINCZY 1998, 344).

⁴⁶ LŐRINCZY 1998, 354–355; FÓTHI et al. 2000, 191–198; FÓTHI–LŐRINCZY 2000, 23–29; ADAM 2002, 344.

Az enyhén torzított koponyák esetében viseleti elem okozta torzítást/torzulást valószínűsítünk.⁴⁷ Viszont felmerül az a kérdés, hogy milyen viseleti elem okozhatott enyhe torzulást? Továbbá nem mellékes az a tény, hogy férfiak körében is van példa enyhe torzításra (Ároktő–Csík-gát: 36.(?), 69.(?), 174. sír, Pitvaros–Víztarozó: 72. sír), viszont ez esetben kevésbé tartom elképzelhetőnek a „viselet okozta” magyarázatot. A kérdés egyelőre nyitva áll.

4. Összegzés

Munkám során 13 lelőhelyről 25 avar kori torzított koponyás temetkezést vizsgáltam meg, ebből a számból 8 lelőhelyről származó 12 bizonytalan eset mellőzése után –Szegevár–Oromdülő lelőhely 32 női sírját nem számolva –csupán 6 lelőhelyről 13 biztos esetet találtam a további kutatásra alkalmasnak. A 13 biztos eseten belül meg kellett különböztetni a kifejezetten (4 eset), illetve az enyhén torzított (9 eset) koponyákat. Előbbiek a kora és közép, utóbbiak az egész avar korban jellegzetesek. Minden bizonnyal kora avar korra datálható Ároktő–Csík-gát 93. sír, Kiszombor–B 141., 234., Kiszombor–O 4. sír és Szegevár–Oromdülő lelőhely; közép avar korinak határozták meg Hajdúnánás–Fűrj halom járás lelőhelyet, valamint késő avar korra keltezhető Ároktő–Csík-gát 36., 53., 69., 77., 106., 174. sír, Kiszombor–F 16. sír és Pitvaros–Víztarozó 72. sír. A lelőhelyek a Tiszántúlon, főleg a Tisza vonala mentén helyezkednek el. A Duna–Tisza közéről egyelőre nem ismert jól adatolt, avar kori torzított koponyás lelőhely, míg a Dunántúlon két lelőhelyről két –kevésbé biztos – eset ismeretes (Hird, Rácalmás–Rózsamajor). A tiszántúli régió kívüli torzított koponyás lelőhelyek hiánya a kutatottság hiányával is összefügg, ezért a jövőben a tárgyalt téma szemszögéből is nagyobb hangsúlyt kell fektetni a Kárpát-medence többi régiójának a kutatására.

A viszonylag kevés esetszám miatt az avar kori szokás kialakulásának a körülményei még nem teljesen egyértelműek. Úgy tűnik, hogy az 5–6. században gyakori koponyatorzítás az avar korban az avaroktól idegen hatás következtében tűnt fel. Hajdu és szerzőtársai Hajdúnánás esetében elvetik annak a lehetőségét, hogy a koponyatorzítás a helyben élő gepida szokás továbbélését jelezne a közép avar korban. Ezzel szemben áll Kövári Ivett és Szathmáry László véleménye, hiszen vizsgálataik szerint Ároktő–Csík-gát lelőhelyen a szokást gyakorló népesség egy része továbbélt az 5. századtól a kora avar korig. Kiszombor–B lelőhelyet tekintve a koponya morfológiája és a torzítás módszere alapján hasonlóságot lehet felfedezni a temető gepida és kora avar kori sírjai között. Habár a gepida továbbélés egy jele mutatkozhat meg e szokásban, a kevés esetszám miatt még nem célszerű messzemenő következtetéseket levonni.

⁴⁷ FÓTHI–LÓRINCZY 2000, 36–37; KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003, 160.

A torzított koponyás sírok adott temetőhöz történő viszonyítása egyelőre azt jelzi, hogy a szóban forgó sírok jelentősen nem különülnek el a temető többi sírjától. Mindenesetre a Hajdúnánás–Fűrj halom járás vagy Kiszombor–F lelőhely torzított koponyás sírjaira jellemző „leletnélküliség” azt a képet mutathatja, hogy az adott torzított koponyás sír a temetőnek nem a „felszereltebb” sírjai közé tartozott. Bár mindkét sír bolygatott, így ezek az esetek nem alkalmasak arra, hogy az elhunytak életükben betöltött társadalmi pozícióját megállapítsuk. Kiszombor–B lelőhely sem igazán alkalmas a társadalmi különbségek vizsgálatára; míg Pitvaros–Vízározó és Szegvár–Oromdülő lelőhelyek alkalmasak lehetnének, viszont egyelőre közöletlenek. Összességében elmondható, hogy a torzított koponyájú egyének társadalomban betöltött szerepének meghatározása még várat magára.

Természetesen a fentiekben taglaltak a jelenlegi kutatás pillanatnyi fázisát tükrözik. A torzított koponyás lelőhelyek számát összevetve a nem torzított koponyás avar kori lelőhelyek számával világossá válik, hogy az avar kori koponyatorzítás kuriózumnak számít. Az avar kori torzított koponyás lelőhelyek alacsony száma az eddigi kutatás hiányosságaként is értelmezhető. Mindenesetre számolnunk kell a jövőben szándékos, kifejezetten torzított koponyás esetekkel az avar kor első felében. További nem szándékos, talán viseleti elem okozta enyhén torzított, olykor viseletesnek nevezett esetek fordulhatnak elő az avar korban, s nemcsak a nők, hanem a férfiak körében is. Valamint Szegvár–Oromdülőhöz hasonló jelenségek előfordulása más avar populációban is lehetséges. A közeljövőben várhatóan megjelenő publikációk, illetve a napvilágra kerülő új lelőhelyek fényében a fentebb tárgyaltak nem veszítik el a hitelességüket, bár az eddig kialakult kép vélhetően valamelyest finomodni fog.

IRODALOM

- ADAM 2002 = *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II*. Hrsg.: Szentpéteri, J. [VAH 13/ 1–2.] Budapest 2002.
- APOR–ROSZTÓCZY 1939 = Apor L.–Rosztóczy E.: A Kiszombor-O sz. temető csontvázai. *FolArch* 1–2 (1939), 181–182.
- BALOGH 2010 = Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. In: *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának az anyagából*. Szerk.: Balogh Cs.–P. Fischl K. [MFMÉ–MonArch 1.] Szeged 2010, 185–382.
- BARTUCZ 1936a = Bartucz L.: A kiszombori temető gepida koponyái. *DolG* 12 (1936), 178–203.
- BARTUCZ 1936b = Bartucz L.: *A kiszombori temető gepida koponyái*. [SZVMK 7.] Szeged 1936.
- BARTUCZ 1938 = Bartucz L.: *A magyar ember. A magyarság antropológiája*. [Magyar föld–magyar faj 4.] Budapest 1938.

- BARTUCZ 1966 = Bartucz L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sirleletek*. [Paleopathologia 3.] Budapest 1966.
- BENDE 2000 = Bende L.: Tausírozott díszű övgarnitúra a pitvarosi avar temetőből. *MFME–StudArch* 6 (2000), 199–217.
- BERECZKI–MARCSIK 2005 = Berezcki Zs.–Marcsik A.: Újabb torzított koponyaleletek az Alföldről. In: *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. Előadások összefoglalói*. Szerk.: Korsós Z. Budapest 2005, 29–34.
- BERECZKI–MARCSIK 2006 = Berezcki, Zs.–Marcsik, A.: Artificial Deformation in Hungary. In: *Artificial Deformation in the Human Head in Eurasian Past*. OPUS Interdisciplinary Investigation in Archaeology. Institute of Archaeology RAS. Vol. 5. Ed.: Mednikova, B. M. Moscow 2006, 96–114.
- CSALLÁNY 1939 = Csallány D.: Kora-avarkori sirleletek. *FolArch* 1–2 (1939), 121–180.
- CSALLÁNY 1960 = Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar kori leletei. *JAMÉ* 1: 1958 (1960), 31–87.
- CSALLÁNY 1961 = Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken* (454–568 u. Z.) [ArchHung 38.] Budapest 1961.
- FANCSALSZKY 1999 = Fancsalszky G.: Három avar kori temető Tiszavasváriban. *ComArchHung* (1999), 107–142.
- FARKAS 1973 = Farkas, Gy.: Macrocephalic and „Avar Period” mongolid anthropological finds from Woiwodina. *ActaBiol* 19 (1973), 203–211.
- FÓTHI et al. 2000 = Fóthi E.–Lőrinczy G.–Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. *MFME–StudArch* 6 (2000), 191–198.
- FÓTHI–LÖRINCZY 2000 = Fóthi E.–Lőrinczy G.: Torzított koponyájú népesség a szegvár-ormodülői kora avar kori temetőből. *AnthropKözl* 41 (2000), 23–39.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2005 = Heinrich-Tamaska, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Hrsg.: Daim, F. [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11.] Innsbruck 2005.
- HAJDU et al. 2010 = Hajdu T.–Guba Zs.–Pap I.: A hajdúnánási avar temető embertani leletei. *ComArchHung* 2009 (2010), 339–358.
- KAMMERHOFER 2007 = Kammerhofer J.: *Kiszombor környéki embertani szériák feldolgozása*. Kézirat. Szakdolgozat. SZTE Embertani Tanszék. Szeged 2007.
- KISS 1995 = Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbáonyi vezérsírról. *MFME–StudArch* 1 (1995), 131–149.
- KISZELY 1978 = Kiszely, I.: *The Origins of Artificial Cranial Formation in Eurasia from the Sixth Millenium B. C. to Seventh Century A. D.* [BAR Int. Ser. 50.] Oxford 1978.
- KÖVÁRI–SZATHMÁRY 2003 = Kövári I.–Szathmáry L.: A továbbélés megítélése az Ároktő, Csík-gát lelőhelyen feltárt 5–9. századi csontvázleletek alapján. *HOMÉ* 42 (2003), 135–164.
- KÜRTI 2006 = Kürti B.: Avarok a kiszombori határban. *MKCsM* 2005 (2006), 31–42.

- KÜRTI-LÖRINCZY 1991 = Kürti B.–Lőrinczy G.: „*avarnak mondták magukat*”. „*they called themselves Avars*” Vezető a Móra Ferenc Múzeum kiállításában. Szeged 1991.
- LIPTÁK–MARCSIK 1977 = Lipták P.–Marcsik A.: Kora-népvándorlás-kori embertani leletek Kelet-Magyarországon. Újabb adatok a mesterséges koponyatorzítás kérdéséhez. *DME* 57: 1976 (1977), 35–48.
- LÖRINCZY 1992 = Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. *JAMÉ* 30–32: 1987–1989 (1992), 161–171.
- LÖRINCZY 1998 = Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez. *MFME–StudArch* 4 (1998), 343–372.
- MOLNÁR 2000 = Molnár E.: *Egy avar kori temető (Pitvaros-Víztorozó) szisztematikus embertani feldolgozása*. Kézirat. PHD értekezés. SZTE Embertani Tanszék. Szeged 2000.
- NAGY 2004 = Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *MFME–StudArch* 10 (2004), 129–240.
- NAGY 2005 = Nagy, M.: Szőreg–Téglagyár. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* II. Hrsg.: Bóna, I.–Garam, É.–Vida, T. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae. Monumenta Gepidica] Budapest 2005, 120–202.
- ORMÁNDY 1995 = Ormándy J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gula- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók. *MFME–StudArch* 1 (1995), 151–181.
- PÁRDU CZ 1963 = Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. [StudArch 1.] Budapest 1963.
- PÁSZTOR 1995 = Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata. *SMK* 11 (1995), 69–92.
- PÓPITY et al. 2012 = Pópity D.–Kovács Zs. E.–Paja L.: Egyedi díszítésű késő avar kori csont tűtartó Maroslele határából (Csongrád megye). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszogat 2009. évi feltárásairól. 2009 Field Service for Cultural Heritage book and Review of Archaeological Investigations*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 389–419.
- RÁCZ–SZENTHE 2010 = Rácz Zs.–Szenthe G.: Hajdúnánás–Fűrj halom járás avar temetője. *ComArchHung* 2009 (2010), 309–335.
- RICZ 1979 = Ricz, P.: Arheoloska nalazista seobe naroda u severoistocnoj Backoj. *RVM* 25 (1979), 25–40.
- SZALAI 1993 = Szalai F.: A Pécs-Málom és Zsibót-Domolospusztá lelőhelyeken feltárt koranépvándorlás kori temetkezések antropológiai vizsgálata. *JPMÉ* 38 (1993), 103–114.
- TÖRÖK 1936 = Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között. *Dolg* 12 (1936), 102–154.
- TÜRK–LANGÓ 2003 = Türk A.–Langó P.: Kiszombor, Tanyahalom-dűlő (Feltételezett Kiszombor-F lelőhely). *RKM* 2003 (2004), 241–242.

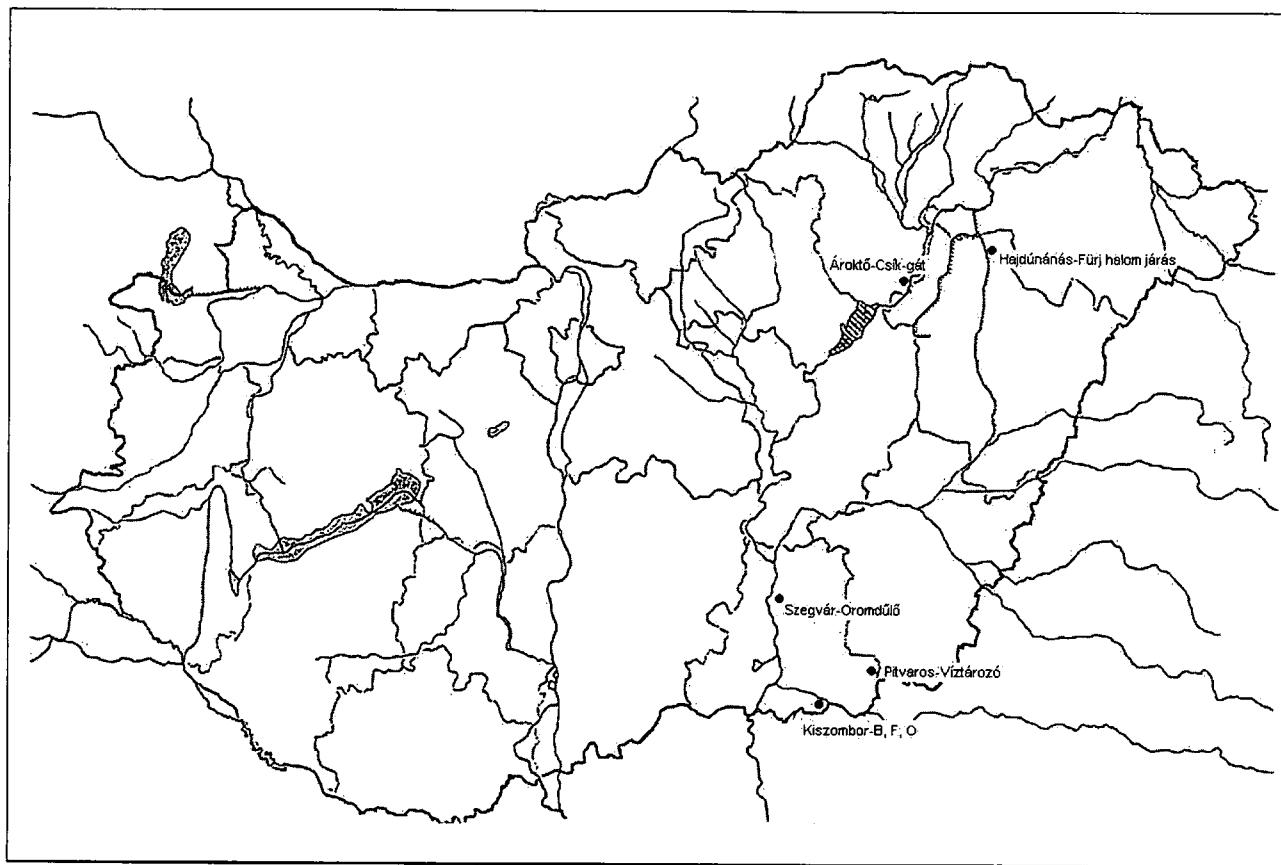
WENGER 1972 = Wenger, S.: Anthropological Examination of the Osteological Material Deriving from the Avar Period Cemetery at Tiszavasvári (Hungary). *AnthropHung* 11 (1972), 5–81.

Avar Age graves with artificially deformed skulls in the Tiszántúl region

In the course of my research I analyzed Avar Age burial sites in the area east of the Tisza river (Tiszántúl region) that contained artificially deformed skulls. My work is mainly intended to raise questions about this topic and to clarify the sometimes arguable data in the literature. The aim of the research was to revise all the published Avar Age graves with artificially deformed skulls and to process the unpublished cases from the viewpoint of both archaeology and anthropology.

The sites presented in my paper clearly indicate that the custom of the artificial cranial deformation (ACD), which was widespread in the earlier phase (5th–6th century) did not disappear entirely after the fall of the Hun Empire and the Gepidian Kingdom, as it was usually considered in the past. Based on the research of the anthropological and the archaeological data we can assume the survival of the previous communities in the Avar Age at some of the sites. At other sites, survival can definitely be excluded. Based on the comparison of sites with and without ACD, we can state that artificial cranial deformation was rarely practiced in the Avar Age. Due to the small number of the examined cases at this moment we can not make any far-reaching conclusions.

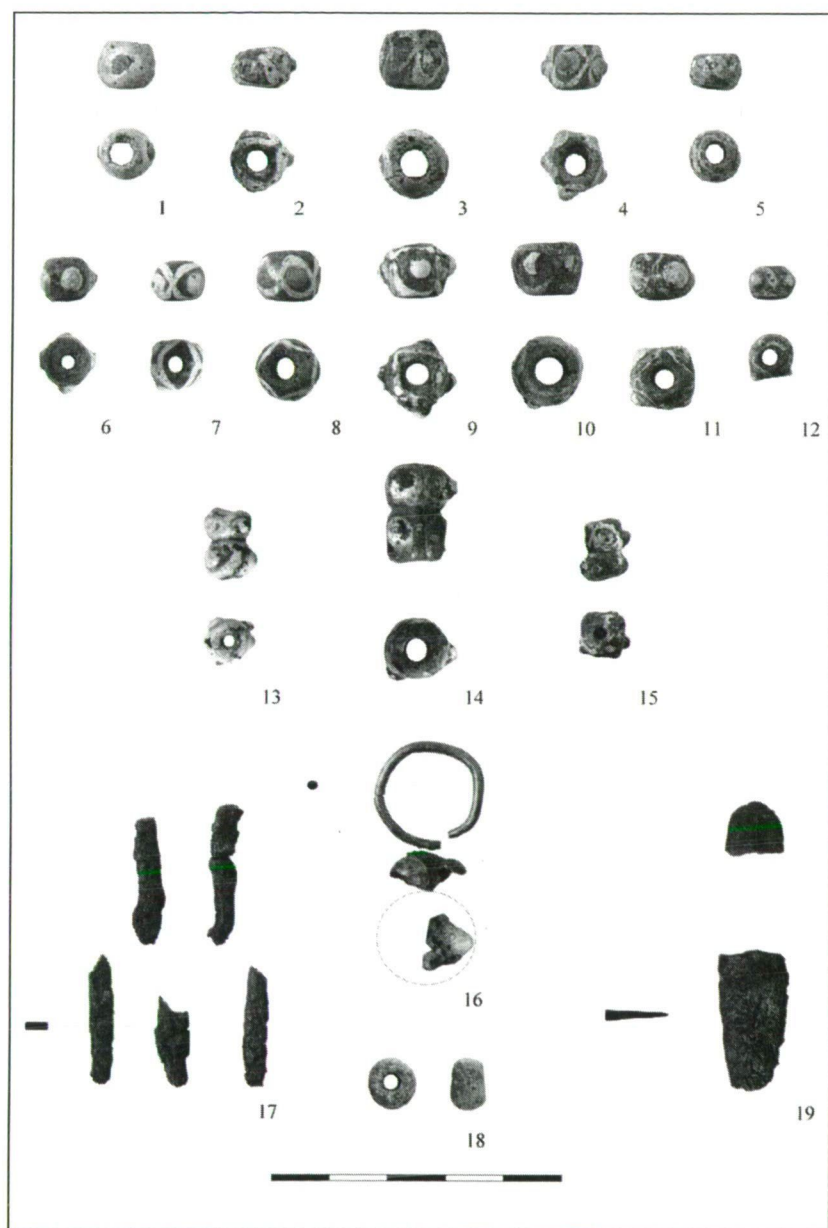
In my work I presented 25 burials from 13 sites from the Avar Age – apart from the 32 female graves from Szegvár–Oromdűlő. From these I had to exclude 12 uncertain cases from 8 sites, so all in all I found 13 certain cases from 6 sites appropriate for further research. We had to differentiate 2 groups, the heavily deformed (4 cases) and the slightly deformed (9 cases) skulls. Within these groups I considered the cases from the viewpoint of sex, age at death, burial rite, finds, dating of the material, and the relation of the graves with ACD to the whole cemetery. We can add that the determination of the social status of the people with artificially deformed skull is very problematic.

1. tábla: Az avar kori tiszántúli torzított koponyás lelőhelyek

Lelelőhely	Tájo- lás	Nem	Élet- kor	Torzítás	Viselet részlet, mellékletek	Egyéb	Datálás	Hivatkozás
Ároktő–Csík-gát 36.	n.a.	férfi	40–80	torzított vagy viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő–Csík-gát 53.	n.a.	gyermek	1–2	torzított vagy viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő–Csík-gát 69.	n.a.	férfi?	19–28	viseletes	n.a.	–	9. sz.	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő–Csík-gát 77.	n.a.	nő	66–75	falsonti torzítás (viseletes?)	n.a.	jelképes trepanáció	késő avar kori	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő–Csík-gát 93.	n.a.	gyermek	1–2	homloki torzítás	n.a.	–	kora avar kori	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő–Csík-gát 106.	n.a.	nő	25–34	talán viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Ároktő–Csík-gát 174.	n.a.	férfi	40–80	viseletes	n.a.	–	késő avar kori	KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2003
Hajdúnánás–Fűrj halom járás 6.	É–D	férfi	35–50	kifejezett torzítás	–	–	közép avar kori	HAJDU ET AL. 2010 RÁCZ-SZENTHE 2010
Kiszombor–B 141.	K–Ny	gyermek	8–9	torzítás	bronzfüggő (összetört), gyöngyök (2 üveg-, 3 szemesgyöngy)	–	kora avar kori	BERECZKI SZÓBELI MFM ADATTÁR, LTK.
Kiszombor–B 234.	K–Ny	nő	30–35	kettős fronto- occipitalis torzítás	szemesgyöngy, üveggyöngy, gömbcsüngős fülbevaló, vaskész, vastőredék, állatkoponya	mongolid, mellé temetett csecsemő	kora avar kori	TÖRÖK 1936 PÁRDUZ 1963 NAGY 2004 BERECZKI-MÁRCSIK 2006
Kiszombor–F 16.	n.a.	nő	20–40	viseletes	–	mongolid	késő avar kori	BERECZKI-MÁRCSIK 2005 MFM ADATTÁR
Kiszombor–O 4.	K–Ny	gyermek	Inf.II.	enyhe torzítás	–	mediterrán, mongolid jelleg, fülkesír	kora avar kori	CSALLÁNY 1939 APOR–ROSZTÓCZY 1939 PÁRDUZ 1963
Pitvaros–Vízározó 72.	ÉÉNy- DDK	férfi	40–60	viseletes	tausírozott övgarnitúra, juh töredékes lábszárcsontja	fülkesír	késő avar kori	BENDE 2000 MOLNÁR 2000

2. tábla: Az avar kori tisztántúli torzított koponyás esetek

3. tábla: 1–5.: Kiszombor–B 141. sír leletei (Fotó: Sóskuti Kornél);
6–19.: Kiszombor–B 234. sír leletei (Fotó: Sóskuti Kornél)

4. tábla: 1.: Kiszombor-B 141. sír: kifejezetten torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt);
2.: Kiszombor-B 234. sír: kifejezetten torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)

5. tábla: 1.: Kiszombor–F 16. sír: enyhén torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt);
2.: Pitvaros–Víztorozó 72. sír: enyhén torzított koponya (Fotó: Bereczki Zsolt)

Újabb régészeti adatok a Bódva völgyének avar kor végi történetéhez

1. Bevezetés

A Bódva völgye az egyik legősibb Kárpát-medencei észak–dél irányú kereskedelmi és hadi útvonal, északi nyitottságának köszönhetően Kassa, Eperjes és Rozsnyó, Rimaszombat is elérhető rajta keresztül. A jelentősége ellenére méltatlanul kutatatlan területnek számít.¹ 1999-ben adtak ki Bodnár Mónika és Rémiás Tibor szerkesztésével egy tanulmánykötetet, melyben részletesen feldolgozták a régészeti, történeti, néprajzi és természetrajzi kérdéseit e vidéknek. A kötet azonban nagy terjedelme ellenére is csak átfogó képet ad, és nem tér ki egy-egy konkrét tudományág egy adott kérdéskörére.²

2011-ben Hidvégárdó határában feltárt 9. századi telep leletanyagának feldolgozása kínált kiváló lehetőséget a Bódva-völgy kora középkori régészeti hagyatékának áttekintésére és a hozzá kapcsolódó kérdések felvetésére, illetve a válaszok keresésére.³

Munkámban röviden kitérek a Bódva-völgy természetföldrajzára és történetére is, részletesebben pedig a 8–9. század régészeti lelőhelyeivel foglalkozom. Az áttekintés után a Hidvégárdón feltárt 9. századi telepjelenségeket és körülményeiket írom le, majd az előkerült nagy mennyiségű kerámiáról és a háromágú agancstégelyről számolok be. Ezt követően kitérek a tégely- és a kerámiakelvezés problémakörére, valamint kísérletet teszek e tárgyak segítségével meghatározni a telep használati idejét. A következő fejezetben a hidvégárdóihoz hasonló lelőhelyeket veszem sorra, a távolságuk szerint növekvő sorrendben. A kiválasztott lelőhelyeknél igyekeztem minél több tájegységről gyűjteni, így összehasonlítom a Kelet-Alföld, a Dél-Alföld és a Dunántúl egy-egy lelőhelyével is. A párhuzamokat figyelembe véve összefoglalom a 9. századi régészeti kutatás egyik sarkalatos kérdésének, a népesség meg-

¹ PEJA 1973, 15–38

² BODNÁR–RÉMIÁS 1999.

³ Itt szeretnék köszönetet mondani a dolgozat írásában nyújtott segítségért. Wolf Máriának, témavezetőmnek a szakmai segítségért, tanácsokért. Szőrényi Gábor Andrásnak, a miskolci Herman Ottó Múzeum régészének amiért rendelkezésemre bocsátotta az ásatás anyagát, dokumentációját. Kozmáné Bányi Juditnak, a miskolci múzeum restaurátorának az agancstégelyen végzett készsleges és gyors munkájáért. Szilágyi Veronikának, a Szegedi Tudományegyetem tanárának, a kerámiaanyag gyors, előzetes, makroszkópos vizsgálatáért. Kulcsár Gézának és Sáfrány Andrásnének, a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársainak az agancstégelyről készített fényképekért. Végül pedig Grynaeus Andrást dendrokronológusnak a tégelyben talált famaradványok vizsgálatáért.

határozásnak nehézségeit és a különböző források ellentmondásos értelmezéseit. A területi korlátok miatt az egyes kérdésekre, problémákra igyekszem egy-egy párhuzamot, bizonyítékot hozni. Az egyes kérdéskörök teljes feldolgozása szétfeszítené e tanulmány kereteit.

2. A Bódva-völgy története

A Bódva a mai szlovákiai Érchegységből ered. 110,7 km-es folyása alatt 13 szlovákiai és 15 magyarországi települést érint, majd Boldvánál a Sajóba torkollik.⁴ A Bódva-völgy földrajzilag négy nagy (Felső-szakasz, Kanyapta-medence, Alsó-szakasz és Edelényi-völgykapu szakasz) és hét kisebb (Érchegység, Mecenzéfi-dombság, Kassai-sík, Felső-szakasz, Szalonnai-szoros, Szendrői-medence, Szendrőládi-szurdok) egységre oszlik.⁵

A terület, kedvező földrajzi adottságainak megfelelően, az őskőkortól folyamatosan lakott volt.⁶ Jelenlegi ismereteink szerint a Bódva-völgy alsó szakaszán a késő avar korban jelent meg egy ismeretlen nagyságú avar közösség. Ennek csekély emlékanyaga az Edelényi-völgykapuból, Sajószentpéterről és Edelényből származik.

Sajószentpéter–Homokbánya lelőhelyről 12 sírt sikerült megmenteni, feltételezések szerint legalább száz elpusztult.⁷ Az ásatások során feltárt 12 sír anyagán kívül több alkalommal kerültek a miskolci múzeumba szórványleletek.⁸ A temető datálását több meghatározó lelet segítette. Szürke agyagedény került elő az 1., 2., 9., 10., 11. és a 12. sírból, ezeket a késő avar korra keltezhetjük. Az 1. sír számos gyöngye között találhatók dinnyemag alakú példányok is, melyek a 7. század végén jelentek meg. Az 1., 4., és 12. sírok fülbevalói (1-es és 12-es: üveggyöngy-csüngős bronz, a 4-es pedig ezüst fülbevalók) a 8. század második felére keltezhetőek. Szórványként került elő 4 szíjvég, 4 övveret és 1 övcsat, melyek bronzból öntöttek, növényi, indás díszűek, a késő avar korból származnak. Összességében tehát megállapítható, hogy a leletek a kis sírszámú temetőrészletet a 8. század második felére keltezik.⁹

Edelényből szórványként két kengyel és egy zabla került a múzeumba, melyeknek legközelebbi párhuzamai a sajószentpéteri temetőben találhatók. Így felvetődik a lehetősége, hogy esetleg ezek is onnan származhattak. A leletek a késő avar korra tehetők.¹⁰

Mindkét leletanyag tehát a 8. század második felére keltezhető.¹¹ A folyó többi szakaszáról eddig nem ismerünk avar lelőhelyeket. Az előkerült emléanyag nem

⁴ SZABÓ 1999, 21.

⁵ SZABÓ 1999, 23.

⁶ RINGER–KAMINSKA 1999; B. HELLEBRANDT 1999; DÉNES 1999.

⁷ K. VÉGH 1964, 15.

⁸ K. VÉGH 1964, 19.

⁹ K. VÉGH 1964, 22.

¹⁰ K. VÉGH 1968, 51, 61; WOLF 1999, 123, 20. jegyz.

¹¹ K. VÉGH 1964, 15.

teszi lehetővé, hogy az avarság megtelepedésének pontos idejét meghatározzuk. A Bódva völgyében csakúgy, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megye más területein azonban a 7. század második felétől számolhatunk avar népeiséggel.¹²

A 8. század második fele után csak a honfoglalás korából ismertek lelőhelyek a Bódva völgyéből. A borsodi földvár területéről előkerült egy 10. századi telep, valamint Edelényben egy nyolc síros temetőt is sikerült feltárni, továbbá Finkén egy lovas harcos sírja, Borsod-Derekegyházán pedig szórványleletek kerültek elő.¹³ A késő avar és honfoglalás kor közötti kontinuitásra a területen nincs bizonyíték, az eddig előkerült leletanyag nem nyújt elég támpontot ahhoz, hogy megállapítsuk, megérték-e itt az avarok a magyar honfoglalás idejét.

3. Hidvégdárdó–Malomszög megelőző feltárása

A 2010-es nyári árvizet követő árvízvédelmi munkálatok során került sor Hidvégdárdó–Malomszög lelőhely megelőző feltárására. Hidvégdárdó község Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a szlovák-magyar határ mellett fekszik [1. tábla 1]. A település a Bódva folyó teljes szakaszát tekintve az ún. Kanyapta-medencében, a magyarországi felosztást figyelembe véve pedig az ún. Felső-völgybe tartozik. Ezen a részen a folyó jellegzetes völgymederben fut, mely átlagosan 2 km széles, és a jobb oldali Tornai Alsó-hegy, illetve a bal oldali üledékből kiemelkedő mészkőszikrek foglalják egységes keretbe.¹⁴ Hidvégdárdótól ÉK-re 42 km-re Kassa, DK-re pedig 44 km-re Edelény fekszik.

A lelőhely a községtől keletre, a Bódva folyó bal partján található. A régészeti terepmunka 2011. április 13-án, 27-én és 28-án zajlott. A feltárást Szörényi Gábor András, a miskolci Herman Ottó Múzeum régésze végezte. A szükséggtározóhoz tartozó gátnyomvonalon közel 200 m hosszan és kb. 10 m szélességben húzódott a ritkás lelőhely, a feltárás körülbelül 2000 m²-re terjedt ki [1. tábla 2].

A kevés objektum több, jól elkülöníthető csoportra osztható. A legnagyobb egyiséget hat objektumot magába foglalva alkotják a hosszú, ellipszis alakú, lekerekített sarkú gödrök. Ide tartozik az 1-es, 2-es, 3-as, 4-es, 8-as és 9-es objektum [2. tábla 1, 2, 3, 4, 8, 9]. Hosszuk 305–335 cm között váltakozik, szélességük 130–205 cm között mozog. Aljuk minden esetben egyenes, oldaluk lehet egyenes (1, 4, 8, 9) vagy rézsűs (2, 3) is. A mélységük sekély, a nyesett felszínhez képest 20–50 cm, de eredetileg is legfeljebb 50 cm-rel lehettek mélyebbek. Betöltésükből kerámia, állatcsont, a 3-as számúból pedig egy agancstegely töredékei kerültek elő.

A hasonló alak és egységes méret alapján azonos funkciót feltételezhetünk ezeknek a gödröknek. Az olyan egyszerű objektumok, mint a gödrök eredeti rendeltetésének meghatározása hagyományos régészeti eszközökkel szinte lehetetlen. A publi-

¹² K. VÉGH 1968, 66.

¹³ WOLF 1999 128–129.

¹⁴ SZABÓ 1999, 23.

kálások során a szerzők általában nem is vállalkoznak rá, egyszerűen gödörnek vagy veremnek határozzák meg, esetleg gazdasági jellegű objektumnak. A késő középkori településeken előkerülő lekerekített végű, téglalap alakú objektumokat gödörölnaknak vélik.¹⁵ Hidvégárdón azonban a gödröknek nincs meg sem a kellő mélysége (legalább 100–150 cm), sem a nélkülözhetetlen tetőszerkezete. Az avar korral és 9. századdal foglalkozó kutatás szerint ezeket az objektumokat tárolóveremnek kell tekinteni, amelyekben a méhkas alakú gödrökkel szemben faládákban vagy vesszőkosarakban tárolták az élelmiszert.¹⁶ Véleményem szerint ezek gödrök tárolóvermek lehettek.

A feltáráson két kemence is előkerült, de hozzá tartozó ház nyoma egyiknél sem mutatható ki egyértelműen. Az 5-ös számú szögletes alakú, közvetlenül a szelvényfal szélénél található, folytatása valószínűsíthető az ásatási felületen túl is [2. tábla 5]. Az átégett sütőfelület mellett azonban előkerült hét kicsi és egy nagyobb karólyuk, amelyek talán egy tetőszerkezet nyomai lehettek. Elhelyezkedésük nem mutat szabályos rendet, és a munkagödör további része sem fedezhető fel. A 12-es számú nagyobb felületű, jobban kiégett aljú, kör alakú kemence. A munkagödre-hamuzója egyértelműen a 11-es számú gödör, azonban az egész együttest átvágja a 10-es számú újkori beásás, így lehetetlenné téve a pontos értelmezést [2. tábla 10]. A két kemence külső kemenceként történő meghatározása különös jelentőségű. Egyrészt a tizennégy objektumhoz viszonyítva magas az aránya, másrészt a korszakból elvétele ismerünk csak külső kemencéket.¹⁷

A 6-os, 7-es, 13-as és 14-es objektumok szabálytalan alakja nehezíti a meghatározásukat és a csoportokba sorolásukat [2. tábla 6, 7, 11, 12]. Oldaluk egyenetlen, aljukat több lemélyülés töri át. A 6-os és 14-es talán az első csoportba tartozó gödör lehet. Lekerekített téglalap alakjuk erre enged következtetni, szabálytalan formájuk pedig használat közben jöhetett létre.

4. A leletanyag

A feltárás leírása után át kell térnünk a leletanyag ismertetésére. A telepásatásokra jellemzően itt is a kerámia a legmeghatározóbb lelettypus. Fontos még egy háromágú agancs tégely is, mely egyedi volta miatt külön figyelmet érdemel.

4.1 Kerámia

A feltárás során a 14 objektumból összesen 226 edénytöredék került elő. A darabokból a restaurálás során nem lehetett egész edényt összeilleszteni. A töredékek

¹⁵ ASZT 2005, 40.

¹⁶ TOMKA 1998, 48.

¹⁷ TAKÁCS–VADAY 2004, 9.

átlagos mérete 4–6×3–5 cm között változik. A különböző perem- és fenékrészletek arra engednek következtetni, hogy többségében fazekak lehettek.

A soványításukat tekintve 79 töredék esetében aprókaviccсал, 106 esetben homokkal és 127 esetben mésszel történt. Ebben a kisszámú helyi anyagban meglepően magas, 56% a meszes soványítás aránya, ami egy helyi fazekaseljárásra, -sajátosságra utalhat. Szilágyi Veronika makroszkópos vizsgálatai során arra a megállapításra jutott, hogy a meszet ezekben a töredékekben kagylóhéj és csigaház alkotja. Ilyen soványítás a legközelebbi lelőhelyek, Sajószentpéter,¹⁸ a borsodi földvár¹⁹ anyagában nem fordult elő, így feltételezhetően egy helyi, háziiparszerűen dolgozó fazekas terméke lehet a hidvégardói anyag.

Magas a porózus, gázbuborékos töredékek aránya is. Ez ugyan elmarad a meszes soványítástól, de még mindig jelentősnek mondható. Összesen 99 darab, azaz 43% gázbuborékos töredék található. Szilágyi Veronika vizsgálatai alapján feltehető, hogy ezek a gázbuborékos edények is mésszel voltak soványítva, de a magasabb hőmérsékletű égetés miatt kiégett, vagy később kipergett belőlük a mész. E vélemény szerint el lehetne különíteni egy alacsonyabb és egy jóval magasabb hőmérsékleten kiégetett kerámiacsoportot. A pontos égetési hőmérsékletet röntgenpordiffrakciós (XRD) vizsgálattal lehet megállapítani. Az anyag természettudományos vizsgálatára még nem került sor, így nem lehet biztosat mondani ebben a kérdésben.

A soványítás és a gázbuborékos példányok alapján 7 makroszkópikus csoportra osztható a kerámiaanyag. Ezek a mésszel soványított sima és gázbuborékos felületű, a homokkal soványított sima és gázbuborékos, valamint az aprókaviccсал soványított sima és gázbuborékos példányok. A 7. csoportot az archaikus jellegű vagy őskori kerámiák teszik ki.

Egy kivételt leszámítva nincs 0,5 cm-nél vékonyabb oldalfalú, átlagban 0,7–0,8 cm közötti a vastagságuk, de nem ritka az 1 cm feletti vastagsággal rendelkező példány sem. A méretadatokból látható, hogy vastagok, készítőik nem törekedtek a vékony, finomkerámia előállítására.

A töredékek kézikoronggal készültek, leszámítva egy, feltehetőleg sütőharang töredéket, amit kézzel formáztak.

A leletanyagban 45 peremtöredék található, amiből 7 enyhén, 26 pedig erőteljesebben kihajló. Továbbá 10 levágott, 10 galléros és 7 profilált peremkiképzés fordul elő. 16 fenéktöredék is előkerült, ebből egynek van az alján fenékbélyegre emlékeztető minta, de annyira halvány, hogy biztosan nem jelenthető ki a fenékbélyeg alkalmazása.

A kerámatöredékek közül 145 rendelkezik valamilyen díszítéssel, ebből 10 darab sűrű vonalköteggel, 74 darab hullámvonalköteggel és 80 darab pedig vonalköteggel díszített. Négy példány esetében a belső peremen is található díszítés. Töredék-

¹⁸ K. VÉGH 1964.

¹⁹ WOLF 2003.

kes voltuk miatt nem állapítható meg, hogy az edények felületének mekkora részét borította díszítés. A teljes vagy csak felét, harmadát borító minta fontos adat lehetne a pontos összehasonlítás szempontjából.

Az égetésük nagyon változatos. 66 égett át foltosan, amiből 39 meszes, 10 kavicsos, 36 homokos soványítású volt. 92 töredék égett át rétegesen, ebből 64 belül feketére. 99 darab égetése közben gázbuborékok keletkeztek, ezek közül 60 meszes, 44 homokos és 14 kavicsos soványítású volt. Itt meg kell jegyezni, Szilágyi Veronika úgy vélte, hogy a homokos és kavicsos soványítású példányokon a lyukacsok nem feltétlenül az égetés közben keletkezett gázbuborékok voltak. Elképzelhető, hogy a homokos vagy kavicsos soványítás nem tartalmaz olyan ásványt, ami égetés hatására kiperegne vagy elégne. A kérdés tisztázására természettudományos vizsgálatot kellene elvégezni, ami talán majd megmagyarázza ezt a jelenséget. Ugyanakkor nem szabad elvetni azt a lehetőséget sem, hogy talán meszet is tartalmazott a homokos és kavicsos soványító anyag – erre 32 töredék is utal –, a mész azonban a magasabb hőmérsékleten kiégett, kipergett, hólyagokat hagyva maga után. A kerámiaanyag változatos színe egyértelmű bizonyíték az égetés többféle fajtájára. Az edények közül 12 szürke, 124 vörös, 56 sötét és 41 világos színű figyelhető meg.

Összefoglalóan a hidvérgárdói kerámiaanyaggal kapcsolatban megállapítható, hogy általánosan, de nem kizárólagosan jellemzi a meszes soványítás, a rossz vagy túlzott égetés, valamint a díszítésük gyakori vonalköteggel, hullámvonalköteggel vagy sűrű vonalköteggel történt. Alakjukat tekintve főleg fazekak lehettek, melyek többsége kihajló peremű [5–6. tábla].

4.2. Az agancstégely

A 3-as számú gödörből nagy mennyiségű állatcsont és kerámia mellett egy csont lemez 28 darab töredéke került elő, melyből a restaurálás során egy teljessé kiegészíthető háromágú agancstégelyt lehetett összeilleszteni [3. tábla 1]. A tárgy belsejéből elszenült fa maradványa, feltehetően a dugó került elő. A minta vizsgálata során megállapítható volt, hogy két különböző fából, egy nyárfaféléből és egy kőrisből származik. Feltehetőleg a hosszú használat miatt különbözőek a dugók, a cserélés után pedig nem ügyeltek az azonos fajtára.

A tégely T-alakú, középső ága közel függőlegesen emelkedik ki az alsó szárból. A teljes hossza 17,2 cm, magassága közepén 8,7 cm. Bal oldali nyílásának külső átmérője 3,7 cm, belső átmérője 2,9 cm, a jobb oldalon a külső 3,4 cm, még a belső átmérő 3 cm, a függőleges ágon pedig 3 cm és 2,5 cm a külső és belső átmérő.

A tartó anyaga szarvasagancs, mely feltehetőleg a készítés során eltörhetett, ugyanis a jobb ágának alján négy kisméretű lyukat fúrtak, amivel talán a törött ágot rögzítették újra. A többi oldalon csak a dugók befogására használt lyukak láthatóak.

A tégely díszítése összetett, több részre osztható. A függőleges ág közepén szimmetrikus levélalakok figyelhetők meg, melyeket egy háromszirmú virág zár le. Alattuk

csigavonalban tekeredő inda látható [3. tábla 2]. A vízszintes ágon két sorban ismétlődik a főminta, a két sort egy üres határoló sáv különíti el egymástól. A főminta 2–3 párhuzamosan futó vonallal megrajzolt félpalmettákból áll, melyek csavarodása váltakozik, az óramutató járásával megegyező, majd ellentétes irányban történik [3. tábla 4]. A főmintát egysoros, egymásba kapcsolódó pontkör motívum zárja [3. tábla 3].

4.2.1. Az agancstégelyek kutatástörténete

Az első publikációt 1936-ban Marosi Arnold és Fettich Nándor közölte erről a tárgytípusról a dunapentelei avar temető kapcsán. A 7. sírban talált lovas férfi gazdag leletegyüttesében²⁰ a férfi és a ló között került elő egy díszített háromágú csonttárgy.²¹ Ők határozták meg sótartónak, és rekonstrukciót készítettek a zárszerkezetéről.²²

A későbbiekben a tárgy felhasználásáról és a tégely szájának záródásáról alkotott elméletüket maradéktalanul elfogadták, a továbbiakban sótartóként határozta meg a kutatás ezt a tárgytípust, és az ezt követő vizsgálatok nem a funkcióra, hanem a díszítésre irányultak. Török Gyula 1962-ben a sopronköhidaí sótartó kapcsán foglalkozott a csonttégelyekkel. Az itt elvégzett vegyvizsgálatok semmit sem mutattak ki, így bizonyítottnak vélte, hogy a tárgyban só tároltak.²³ A továbbiakban a tégely ábrázolását elemezte, és a pogány kultusz elemeinek tartotta azokat.²⁴ Kovrig Ilona az alattányi temető elemzése során vetette fel, hogy a tárgy talán valami markolat lehetett, vagy esetleg valamilyen gyógyhatású készítményt tároltak benne.²⁵ Müller Róbert 1992-ben, Zalaszabar–Dezsősziget lelőhely feltárása kapcsán írt röviden az agancstégelyekről. A korábbi véleményeket csak annyiban egészítette ki, hogy só mellett más fűszer tárolását is elképzelhetőnek tartotta egy ilyen tégelyben.²⁶ Torontáli Zoltán 1997-ben gyűjtötte össze a háromágú tégelyeket a szakdolgozatában.²⁷ 2001-ben Mechthild Schulze-Dörrlamm készített részletes tanulmányt erről a tárgytípusról, hosszasan kitérve az eredet és funkció kérdésére, valamint közölt egy 89 tégelyt tartalmazó katalógust is.²⁸

²⁰ A váz hátán, nyújtott helyzetben feküdt, vele párhuzamosan, azonos irányban egy ló váza volt. A leletei: a jobb fülnél egy arany fülbevaló, a bal kezénél egy 100 cm-nél nagyobb vaskard és hüvelyének arany, illetve ezüst borítása, egy tegez csont részei, íjcsontok, egy agyagbögre a lábai között, egy aranyozott hajfonat dísz és 13–15 darab aranyozott bronz gomb. A lószerszám részeként, a lóváz körül pedig kengyel, bronz pecek, 8 ezüst szíjvég került elő (FETTICH–MAROSI 1936, 10–13).

²¹ MAROSI–FETTICH 1936, 12.

²² MAROSI–FETTICH 1936, 15.

²³ TÖRÖK 1962, 88.

²⁴ TÖRÖK 1962, 89.

²⁵ KOVRIG 1963, 160.

²⁶ MÜLLER 1992, 289.

²⁷ TORONTÁLI 1997.

²⁸ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001.

4.2.2. A csonttégelyek eredete

A kutatás a háromágú csonttégelyeket kifejezetten avar eredetű tárgynak gondolja, ezzel szemben megfigyelhetők más elméletek is a tárgytypus eredetével kapcsolatban.

Egy szibériai lelőhelyről Ulan-Ude-tól délre, Derestuy halomsíros temetőjéből előkerült egy agancstégely egy hszüang-nu sírból. A leletből azt a következtetést lehet levonni, hogy az avarok valahol keleten, a steppén ismerték meg ezt a tárgytypust, és onnan hozták be a Kárpát-medencébe.²⁹ Ennek azonban ellentmond egyrészt a nagy időbeli és térbeli távolság, másrészt az, hogy a kora avar korból nem ismerünk háromágú agancstégelyeket, így nem lehetett évszázadok óta használt tárgytypusuk.

A másik elmélet szerint a rómaiak a Kr. u. 1. századtól már használtak ilyen tárgyakat. Rómainak vélt, pontkőr mintával díszített tégely ismert Hemel Hempstead Gadebridge parkból és Cowbridge, South Glamorganból (Anglia). 1787-ben pedig Mansfield House, Nottinghamshireből (Anglia) került elő egy szintén pontkördíszes töredékes példány. Schulze-Dörrlamm szerint az itt megtalált példányok folyamatosan termelő római műhely(ek) termékei.³⁰ Ezek mind az egykori Britannia provincia területéről származnak, Itáliából vagy más provinciából nem említett Schulze-Dörrlamm hasonló tégelyt. Pannóniából sem ismerünk ilyen típusú tartót. A Britanniában való ilyen csoportosulás megkérdőjelezi a tárgy római eredetét és folyamatos használatát.

A legkorábbi agancstégelyek között számon tartott dunapentelei 7-es sírból származó példány Schulze-Dörrlamm véleménye szerint római díszítésű, és egy bizánci hadjárat során kerülhetett az avarok tulajdonába.³¹ Ez az érv viszont ellentmond annak a ténynek, hogy a kora avar korból nem ismerünk ilyen tégelyeket, pedig ekkor voltak a Bizánc és a nyugati területek ellen a legnagyobb hadjáratok.

A római eredet további bizonyítékának véli Schulze-Dörrlamm azt a jelenséget, hogy a háromágú tégelyek az avarokkal egy időben a szlávoknál is megjelentek.³² Erre példa a Vízaknán (Ocna Sibiului, Románia) feltárt szláv, 7–8. századra keltezett urnasírban talált háromágú csonttégely pontkörrel és kerek, stilizált virággal díszített töredékei.³³ A vízaknai (Ocna Sibiului, Románia) temetőt azonban a magyar kutatás tipikusan 8–9. századi szegényes leletanyagú szláv urnatemetőnek tartja. Épp a tégely alapján keltezték erre az időszakra.³⁴

További bizonyíték a tárgytypus szlávok általi használatára és készítésére egy, a Mikulčice (Csehország) várában feltárt háromhajós bazilikának a 7. század utolsó

²⁹ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 530.

³⁰ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 530.

³¹ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 533.

³² SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 535.

³³ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 535.

³⁴ BÓNA 1986, 182.

harmada és a 8. század eleje közé keltezett rétegéből előkerült félkész, háromágú agancstégely.³⁵

Nad'a Profantová ezzel szemben kifejezetten az avaroktól eredezteti a szlávokhoz került agancstégelyeket, véleménye szerint egész Európában ők terjesztették el.³⁶

A római eredet ellen szól az is, hogy a római kor után nem ismerünk háromágú agancstégelyeket, így a tárgy kontinuitása nem feltételezhető, hiszen nem került elő sem a rómaiakkal egy időben élt szarmatáknál, sem az őket követő és mindkét Római Birodalom ellen hadjáratokat vezető hunoknál sem.

4.2.3. Az agancstégelyek felhasználása

A felhasználással kapcsolatban a magyar kutatás egységes álláspontot képvisel. Feticsh Nándor és Marosi Arnold 1936-os publikációja után mindenki elfogadta a tárgy sőtartó voltát.

Schulze-Dörrlamm viszont a tégelyek sírbeli helyzetéből és a méretéből arra következtetett, hogy valamilyen gyógyhatású kenőcs vagy por volt benne. A tégelyek díszítéseként megjelenő szvasztika (Staré Zámky, Csehország), pentagramm (Brečláv-Pohansko, Csehország), kereszt (Sántos), keresztszalag (Dunapentele) szerinte a benne lévő gyógyszer hatásának felerősítésére szolgált.³⁷

Úgy vélem azonban, hogy a tégelybe kenőcsöt tölteni és belőle kiszedni is nehéz lehetett volna: a nyaka szűk, teste elágazó alakú, ahol a sarkokból nem lehet kikaparni a készítményt,³⁸ így csakis porított formában tartalmazhatta a gyógyszert is.

Schulze-Dörrlamm nézete szerint a tégely úrtartalma túl nagy ahhoz, hogy fűszert tároljanak benne.³⁹ A hidvégardói tégely kapcsán végzett számításaim alapján az edény megközelítőleg 200 ml-es lehet.⁴⁰ Sóból körülbelül 400 g fér bele, ami nagyjából 100 napra elegendő sőt biztosít egy embernek. Azt se felejtjük el, hogy ebben az időben a só volt az egyetlen fűszer, minek következtében az emberek a mainál nagyobb mennyiséget használtak belőle.

Háromágú agancstégelyek kerültek elő férfi-, női sírokból és telepekről is, így nehéz pontosan megállapítani a bennük tárolt anyag típusát. Mindenképp valami fontos tartalma lehetett, ezért kapott gyakran díszes, merev tárolót. A tartalom pontos megállapítása azonban nagyon bizonytalan a vegyvizsgálatok elkészítéséig.

³⁵ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 535.

³⁶ PROFANTOVÁ 1992, 640.

³⁷ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 545.

³⁸ Hasonló véleményt fogalmazott meg Czeglédi Edit a kétágú tégelyek felhasználásával kapcsolatban (CZEGLEDI 2009, 221).

³⁹ SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 544.

⁴⁰ A szabálytalan forma miatt nagyon bizonytalan, közelítő értéként lehet kezelni. A számítás során felosztottam szabályos testekre a tárgyat, valamint köré és belé írható szabályos testekre, majd ezek összevetéséből jött ki ez az eredmény.

A téglék oldalsó szarait feltehetőleg véglegesen lezárták, erre utal a vékony furatpár, a felső ágon általában sokkal vastagabb lyuk található. Fettich Nándor és Marosi Arnold készítette el a lezárás rekonstrukcióját. A két oldalsó nyílást egy-egy dugóval véglegesen lezárták, a felső nyílásba kivehető helyezhetek. Ezt úgy oldották meg, hogy a fadugón átvezettek egy bőrszíjat, amit aztán belülről kifelé fűztek át a téglák furatain, majd a szíj szarait összekötve felfűzheték az övre. A záródás előnye, hogy a téglák és a benne lévő nehéz só tömege húzza a nyílásba dugót.⁴¹ A dugó felfűzési rekonstrukcióját sokáig elfogadottnak tartották, az utóbbi időben merült fel kétely ezzel kapcsolatban. Ennek a lezárástípusnak csakis felfüggesztett tárgynál van jelentősége, ha leteszik valahová, akkor a zsineg nem feszül, így a dugó meglazul, kieshet, és kborulhat a tartalma.⁴² Letenni csak üres állapotban lehetett, hiszen hengeres, ívelt formája miatt megállni egyébként sem tud az alján, ezért kilazult dugó esetén biztosan kiömlik. Ha nem viselték, akkor is fel kellett akasztani valahová. Tulajdonosa az övére fűzve hordhatta, méretéből kifolyólag övtáskában, tarsolyban nem fért el. A felfüggesztett viselet, tárolás mellett szól az az érv is, hogy az előlapját díszítették csak, tehát a hátának valamihez támaszkodnia kellett.

5. A hidvégardói agancstégely és kerámia keltezése

A háromágú agancstégelyekre tipológiát és ez alapján kronológiát illeszteni nem lehet. A tárgy típus jelenlegi ismereteink szerint Magyarországon a középső avar kortól a honfoglalás koráig található meg. Nehezíti a keltezés lehetőségét, hogy a leírásokon túl keveset foglalkozott a szakirodalom ezzel a tárgy típussal, hiába ismert nyolcvannál több darab, átfogó magyar nyelvű tanulmányt nem publikáltak róla.

A keltezésére kísérletet tehetünk a díszítés alapján. Ez a módszer azonban messzire visz, sok benne a bizonytalanság és ellentmondás.⁴³ A következőkben erre a kérdéskörre térünk ki.

A hidvégardói agancstégely összetett díszítése három részből, a zárósorból, a függőleges ág virágából és a vízszintes ág félpalmettáiból áll. A minta ilyen előfordulása sem másik agancs tégelyen, sem másik tárgyon nem található meg. A zárómintának a legközelebbi és legpontosabb párhuzamai a késő avar övvereteken figyelhetők meg. Az egymásba kapcsolódó pontkör alakzatok nagyon hasonlóak a csavarodó indákra. A sajószentpéteri temetőből is került elő ilyen példány [4. tábla 1], amely térben és feltehetőleg időben is közel állhat a hidvégardói telephez. A függőleges ág virág formájához legközelebb Pávai Éva által a „D” típusba sorolt

⁴¹ MAROSI–FETTICH 1936, 45.

⁴² A kétágú tégelyekkel kapcsolatban Czeglédi Edit is hasonló véleményt fogalmazott meg (CZEGLEDI 2009, 222).

⁴³ Az ellentmondásos értelmezésre kiváló példa a sopronköhida tégely díszítése. Schulze-Dörrlamm paracsisomi életképeknek tartja (SCHULZE-DÖRRLAMM 2001, 548), Török Gyula pedig pogány őskultusz váltást vél felfedezni benne (TÖRÖK 1962, 89).

indaalak áll [4. tábla 3].⁴⁴ A típus alapjául a fóti ásatás 8–9. század fordulójára keltezhető 1. sírjában talált nagyszíjvég és övcsat dísz szolgált [4. tábla 4, 5].⁴⁵ Itt is csak részleges a hasonlóság. A tégelyen az övhöz képest fejfelé van a minta, és a háromszög-szív alakú virág felett két pár levél is található egymás alatt, valamint az övvereteken hiányzik a tégelyen látható csigavonalban tekeredő térkitöltő minta.

Párhuzamkeresés szempontjából a főminta a legellentmondásosabb, mert analógiája csak a minta egyes részleteiben figyelhető meg, a félpalmetta ilyen szerkesztésben máshol nem fordul elő. Maga az alakzat, a két-három párhuzamos vonallal megrajzolt és ellentétessé váló forgásával nagyon karakteres motívum. Hozzá nagyon hasonló a tegez díszítőcsontokon megtalálható 13/a jelű motívum [4. tábla 2]. Külön érdekesség, hogy ez a 7/a jelű mintának a tovább egyszerűsödése, így az inda egyre stilizáltabbá válása, jól nyomon követhető a tegezeken díszítő csontokon.⁴⁶ A tégelyen látható minta pedig még egyszerűbb, már csak vonallal jelölik az egykori növényformát. A tegezeken ez a minta a közép avar korban használatos,⁴⁷ ez a keltezés azonban elképzelhetetlen a tégely esetében a kísérő kerámialeletek ismeretében, melyek biztosan a 9. századra keltezhetőek. A minta távolabbi párhuzama a liliomos szíjvégeken látható. A II/1 típusú kissíjvég mintája hasonlóan hullámvonal alakú és a levelek állása is ellentétessé válik [4. tábla 6]. A liliomos szíjvégek a 9. század első harmadára keltezhetőek,⁴⁸ kapcsolatuk azért is jelentős, mert Kassa mellől került elő egy biztosan a 9. század első harmadára keltezhető szíjvég, ami körülbelül 40–50 km-re található Hidvégárdótól.⁴⁹

A díszítés alapján történő keltezés sok ellentmondást hordoz. A motívumok hosszú használata vagy a modernkori értelmezése is akadályokat jelent. Ha elfogadjuk, hogy a tégelyen használt motívumok a korábbi övveretek egyszerűsödött módosulatai, akkor nagy valószínűséggel a 9. századra datálhatjuk a tégelyt.

A leletanyag legnagyobb részét adó kerámia datálása szintén nehéz feladat, egyegy századon belül szinte lehetetlen.

A 10. századból ismerünk egy Hidvégárdóhoz közeli lelőhelyet: a borsodi földvárát, melyből nagy mennyiségű kerámiaanyag került elő. A 8. ház edényeit elemezve Wolf Mária a belső peremdísz és a hullámvonalkötegdísz tartotta archaikus elemeknek, melyek a 9. század felé mutatnak.⁵⁰ A hidvégárdói kerámiát ezek a 9. századhoz köthető jellegzetességek jellemzik.

A 9. század kutatása Zalavár vidékén, a Dunántúlon a legelőrehaladottabb, így leleteinket ahhoz az anyaghoz kell hasonlítaniunk, és azonosságokat, illetve eltéré-

⁴⁴ PÁVAI 1991, 364.

⁴⁵ TETTAMANTI 1985, 350.

⁴⁶ STRAUB 1997, 127.

⁴⁷ STRAUB 1997, 127.

⁴⁸ SZALONTAI 1995, 133.

⁴⁹ SZALONTAI 1995, 143.

⁵⁰ WOLF 2003, 96.

seket keresnünk. Az egyik legjelentősebb a Nagykanizsa környékén található Inkey-sírkápolna lelőhely, ahol nagy számban került elő meszes soványítású kerámia-töredék. Ezek azonban kézzel formált, díszítetlen példányok, melyek a 7. század második felére keltezhetőek.⁵¹ A hidvégardói meszes soványítás is talán egy archaikus jellegzetesség lehet.

Másik fontos lelőhely Nagykanizsa–Práter-domb, ahol szemcsés homokkal és aprókavicssal soványított edények is előkerültek, melyeket hullámvonal- és vonalköteggel díszítettek.⁵² Ezek formájuk és párhuzamaik alapján a 9. század második felére–10. század elejére keltezhetőek.⁵³

A zalai kerámiák alapján Szőke is úgy vélte, hogy a 9. századiakra jellemző a hullámvonal, illetve vonalköteg dísz.⁵⁴

Az agancstégely mintázata és a kerámiaanyag párhuzamai alapján valószínűsíthetjük, hogy Hidvégardó–Malomszög lelőhely a 9. század középső harmadára keltezhető.

5.1. A Hidvégardóhoz hasonló lelőhelyek

A közelmúltban örvendetesen megnőtt a kisebb-nagyobb részben feltárt késő avar és 9. századi telepek száma, melyek hatására az avar szállásterület határa egyértelműen keletebbre tolható.

A magyar-szlovák határ mentén, Oldalfalán (Stránska, Szlovákia) tártak fel egy 9. századi települést, melynek során tizenennyolc kora középkori objektum került elő.⁵⁵ A kerámiaanyag többségében kézikorongolt, sötét vagy sötétszínű töredékekből áll, amelyeket főleg vonal- és hullámvonal köteggel díszítettek.⁵⁶

Magyarországon Hidvégardóhoz legközelebb Csincsén tártak fel 9. századi telepjelenséget. A Csörsz-árok kutatása közben került elő egy árok, amely vágta az Ördög-árkot, ebből a kisárokból több edénytöredék került elő.⁵⁷ A soványításuk cserépüzalékkal vagy durva homokkal történt, kézzel formált és lassúkorongon készített edény is volt közöttük. A peremük kihajló, egyenesre vágott és kézzel utólag elsimított volt. A díszítésük vonalkötegből és hullámvonalkötegből állt. A korongolt díszített és a kézzel készült díszítetlen példányok alapján 9. századnak határozták meg az anyagot.⁵⁸

Kissé délebbre, Mezőkövesden tártak fel hasonló korú telepet, melyen azonban nem észleltek objektumokat. Két ásonyom mélységig kerültek elő kerámiatöredé-

⁵¹ SZŐKE 1992, 136–138.

⁵² SZŐKE 1992, 137.

⁵³ SZŐKE 1992, 139.

⁵⁴ SZŐKE 1996, 127.

⁵⁵ RUSNÁK 2011, 147.

⁵⁶ RUSNÁK 2011, 150–151.

⁵⁷ FISCHL 1995, 34.

⁵⁸ FISCHL 1995, 35.

kek, de telepjelenségre utaló objektumokat nem találtak.⁵⁹ A kis mélységben megszűnő leletsűrűsödés és az objektumok hiánya alapján felszíni vagy sekély mélységbe ázott házakra következtettek.⁶⁰ A kerámiaanyag homogén, homokkal és murvával soványított, kézikorongolt, vonal- és hullámvonalköteggel, gyakran a perem belső oldalán is díszített töredékekből áll. A korongolt anyag mellett két sütőharang-töredék is előkerült.⁶¹

Mezőkövesdtől néhány kilométerre, a Tisza másik oldalán helyezkedik el Tiszafüred–Morotvapart. A nagykiterjedésű lelőhelyen tizenhat ház és két szabadtéri kemence került elő, melyek egyikében bepecsételt díszű avar kerámiatöredéket találtak.⁶²

Szintén Tiszafüreden, Majoros határán egy másik telepnyomot is feltártak, melynek során 8–9. századi kerámia került elő, de telepjelenséget nem figyeltek meg.⁶³ A kerámiaanyag egyöntetű, kézi korongolt, szürkés-barna színű, kihajló peremű, hullám- és vonalköteggel díszített.⁶⁴

Kompolt–Kistér lelőhely leletmentése során is több, az avar korra keltezhető objektumot tártak fel.⁶⁵ Az előkerült kerámiaanyag döntő része (86%-a) kézi korongon készült, a kézzel formált edények aránya sokkal alacsonyabb (14%).⁶⁶ A soványító anyag 89%-ban homok, emellett előfordul soványítatlan, csillámmal és kavicssal soványított példány is.⁶⁷ Belső peremdísz egyáltalán nem fordul elő, az oldaldíszítésnél vonal, hullámvonal, vonalköteg, hullámvonal köteg és ezek mindenféle változata is megtalálható.⁶⁸ Az edények túlnyomó többségében fazekak voltak, de előkerült néhány korongolt tál, kézzel formált fedő és sütőharang is.⁶⁹

Békés megyében, Orosházán tártak fel egy 18 objektumból álló késő avar kori települészetet.⁷⁰ Itt a kerámia többségében kézzel formált vagy lassú korongon készült, de előkerült 5 gyorskorongolt töredék is. Homokkal és kavicssal soványították őket és, vonalköteggel és hullámvonalköteggel díszítették.⁷¹

Zala megyében, Nagyrécsa határában is található egy késő avar telep. Összesen 91 népvándorlás kori objektum került elő, melynek többsége lekerekített végű, téglalap alakú gödör néhány külső kemencével.⁷² Földbe ázott házat nem leltek, így

⁵⁹ RÉVÉSZ 1986, 23.

⁶⁰ RÉVÉSZ 1986, 32.

⁶¹ RÉVÉSZ 1986, 31.

⁶² MADARAS 1991, 250, 270.

⁶³ SZ. GARAM 1981, 137–147.

⁶⁴ SZ. GARAM 1981, 141.

⁶⁵ VADAY 1999, 234.

⁶⁶ VADAY 1999, 239.

⁶⁷ VADAY 1999, 239.

⁶⁸ VADAY 1999, 241–242.

⁶⁹ VADAY 1999, 243.

⁷⁰ RÓZSA–T. BÍRÓ–TUGYA 2011, 93–106.

⁷¹ RÓZSA–T. BÍRÓ–TUGYA 2011, 106–109.

⁷² STRAUB 2011, 393.

feltételezhetően felszíni házakkal kell számolnunk itt is. A lelőhely három oldali lezártága is megerősíti ezt az elgondolást.⁷³ A leletanyag legnagyobb részét a kerámiatöredékek adják. Formájukat tekintve főként fazekak lehettek, de előfordulnak tálak is. Sok agyagtepsi is található, amelyek lehetnek lepénysütők vagy magszáritók is. Az edények soványító anyaga között van homok, aprókavics, de mészközzúzalék is. Kézzel vagy kézi korongon készültek, díszítésük a külső és belső oldalon is megtalálható, de a peremen is előfordul. Leggyakoribb motívum a vonalköteg és a hullámvonalköteg, de egyszerű vonal és csigavonal is megtalálható.⁷⁴ A kerámia-párhuzamok alapján a lelőhelyet a 8. század legvégére lehet keltezni.⁷⁵

A hasonló korú lelőhelyek változatos telepjelenségekről adnak tanúbizonyságot. A hidvégardói teleppel összehasonlítva felfedezhetünk több közös és több eltérő vonást is.

A vizsgált feltáráson hiányoznak a földbe mélyített házak nyomai. Az objektumok alacsony számával és a kis ásatási felülettel is magyarázhatjuk ezt a jelenséget, ugyanakkor Nagyrécsé határában, Mezőkövesden és Tiszafüred–Majoroson is sokkal nagyobb, zártabb területű ásatásról sem került elő földbemélyített ház. Mindhárom lelőhely esetében lehetséges a felszíni, faszerkezetű házak megléte.

A korszak további lelőhelyeiről azonban sikerült meghatározni földbe mélyített lakóépületeket, Tiszafüreden 16, Kompolton 9, Orosházán 3, Oldalfalán (Stránska, Szlovákia) 2 házat tártak fel.

A megtelepedést és a helyben lakást a külső kemencék bizonyítják. Hidvégardóról kettő ismert, egy szögletes és egy kerek. Ez az objektumtípus különösen fontos, hiszen gyarapítja a korszak eddigi, kevés számú külső kemencéjét.

Orosházán, Oldalfalán (Stránska, Szlovákia) és Kompolton nem tártak fel kemencéket. A 16 lakóházzal rendelkező Tiszafüreden mindössze kettőt találtak, amiből az egyik nem tartalmazott keltezhető leletet. Nagyrécséről 3 kemence ismert.

Mind a tiszafüredi, mind a nagyrécséi kemencék ovális alakú munkagödörrel rendelkeznek, méretük 140×90 cm, illetve 110×135 cm-es. Mindkét objektum esetében a sütőfelületet többször is megújították. A hidvégardói 12-es kemencére illik ez a leírás, szintén ovális alakú, 125×110 cm-es, és volt egy munkagödre is. A felületét azonban nem újították meg, talán nem használták olyan sokáig.

A hidvégardói 5-ös számú téglalap alakú, hiányos kemencének a formai párhuzamai kevésbé ismertek. Hasonlóak a házak kemencéinél találhatóak. Itt azonban annyira kicsi az átégés nyoma, hogy az ásató régész szerint is egyszer, legfeljebb néhányszor használták.

A hidvégardói telep leggyakoribb objektumai a lekerekített végű, ovális alakú gödrök. Hat ilyen került elő, és további kettő feltételezhetően ehhez a csoporthoz tartozik. Ilyen gödör számos korabeli lelőhelyen nagy mennyiségben megtalálható,

⁷³ STRAUB 2011, 394.

⁷⁴ STRAUB 2011, 395–396

⁷⁵ STRAUB 2011, 397.

az egyik leggyakoribb jelenség. Ilyet tártak fel Nagyrécsén és Oldalfalán (Stránska, Szlovákia). A gödrök felhasználását nézve nagy valószínűséggel tárolóvermek lehettek.⁷⁶

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a lelőhely objektumai megegyeznek a hasonló korú vagy késő avar telepek objektumaival. A földbe mélyített házak hiánya utalhat a faszerkezetes felszíni házak használatára. A nagyszámú gazdasági jellegű objektum – akár földőlak, akár tárolóveremnek tekintjük – jelentős és fontos mezőgazdasági tevékenységre mutat. A külső kemencék bizonyítják a telep lakó jellegét, és további adatként szolgálnak a külső kemencék kataszterében.

6. A hidvégardói telep népessége

A 9. századi etnikai meghatározás nehézségei ellenére kísérletet kell tenni a telepet használó népesség azonosítására.

A nyelvészeti eredmények nagyon kétségesek, a földrajzi nevek történeti értékét erős kritikával kell kezelni.⁷⁷ A Bódva folyónév germán *Fuldahwa* földrajznéből származik,⁷⁸ Hidvégárdó pedig későbbi magyar elnevezés.⁷⁹ A folyóvölgy történeti helynevei (például Rakaca, Kanyapta, Jósva patak, Torna, Jablonca, Zsamó, Jászó) a 12. század előtt beköltöző szlávokra utalnak.⁸⁰ Az ezzel szembeni elmélet a „d” képzős helynevek miatt (például Borsod) nagyszámú magyar nyelvű népesség létét feltételezi.⁸¹

Az agancstégelyt – bár egyedi tárgynak számít – nem tekinthetjük etnikumjelzőnek, hiszen avar sírokból,⁸² szláv telepekről és urnasírból⁸³ is került elő. A díszítése azonban tipikusan avar, számos késő avar kori övvereten, szíjvégen és közép avar kori tegezcsonton látható hasonló minta. A tégely alapján tehát inkább az avarságra lehet következtetni. Ezt a megállapítást támasztja alá az a nézet is, hogy a szláv anyagban talált tégelyek is az avaroktól származnak.⁸⁴

Mai tudásunk szerint a kerámiát semmiképp sem tekinthetjük etnikumjelzőnek vagy -határozónak, noha mutat avarnak meghatározott jegyeket.⁸⁵

A Bódva-völgy környezetében számos avar lelőhely található, különös sűrűsödést mutatnak a Hernád-völgyében.⁸⁶ Meg kell említeni, hogy a Hernád-völgy sűrű

⁷⁶ TOMKA 1998, 48.

⁷⁷ KNIEZSA 2001, 4.

⁷⁸ KISS 1988, 226.

⁷⁹ KISS 1988, 595.

⁸⁰ KNIEZSA 1938, 409.

⁸¹ MAKKAY 1993, 478.

⁸² Például Alattyán (KOVRIK 1963), Dunapentele (MAROSI-FETICH 1936).

⁸³ Vízakna (Ocna Sibiului, Románia) (BÓNA 1986).

⁸⁴ PROFANTOVÁ 1992, 640.

⁸⁵ Hiányoznak a szlávokra jellemző kézzel formált edények (FISCHL 1995, 35), megjelent a belső peremdisz (SZ. GARAM 1981, 144), gyakori a hullámvonalköteg-disz.

⁸⁶ Alsózsolca, Gesztely, Szikszó, Halmaj, Hejce, Hidasnémeti, Kassamindszent (Valaliky, Szlovákia) települések határában.

benépesülését és a hidvégardói lelőhely előkerülését figyelembe véve hasonlóra számíthatunk a Bódva-völgyben is. Ugyanakkor a Sajó-völgy feltűnően lakatlan. Sajószentpétertől északra egyelőre nem ismert avar lelőhely.

A jelentős számú korábbi avar lelőhely és a leletanyag jellege is az avarság felé mutat, a kérdés pontos eldöntésére azonban a kutatásnak további eredményeket és bizonyítékokat kell találnia, melyhez fontos adalék lehet Hidvégardó–Malomszög lelőhely is.

7. Összegzés

A Kárpát-medence és egyben a Bódva-völgy 9. századi kutatása újabb eredményekkel gazdagodott. A Hidvégardó–Malomszög lelőhely megelőző feltárása során elkevert tárgyak gyarapították ismereteinket a korszakról.

Az agancstegely különlegessége folytán külön figyelmet érdemel. Bár a magyar kutatás egyöntetűen egyetért sótartó funkciójában, néha felmerülnek aggályok ezzel szemben. A kutatás egyetért abban is, hogy eredetét tekintve az avarokhoz köthető. A rómaiaktól és szlávoktól való eredeztetés nem megalapozott. A tárgy keltezése nehézséget okoz. Egyedüli kiindulási pontja az ilyen irányú vizsgálatoknak a díszítés lehet. Bár a hidvégardói példánynak nincs pontos párhuzama, a motívumok mégis a késő avar kor felé mutatnak.

A kerámiatöredékek kis számuk ellenére nagyon változatosak. Háromféle soványítási módot lehet megkülönböztetni, köztük különleges és ritka meszes soványítást. Az égetésük is ugyanilyen sokszínű. Helyi sajátosságnak tekinthetjük a gázbuborékos, porózus darabok magas arányát. A díszítésük már egységesebb, vonalkötegekből és hullámvonalkötegekből áll. A töredékeket közeli és távolabbi párhuzamok alapján egyértelműen a 9. századra lehet keltezni, a pontosabb datálás már problémákhoz vezet. Az analógiák nyomán azonban feltehetőleg a 9. század második felére, végére tehetjük.

Az objektumok elemzését tekintve a korszak más lelőhelyeiről előkerült gödörtípus itt is meghatározó, funkciójára sajnos csak következtetni tudunk. A két külső kemencének már a megléte is jelentős. A 9. században ritkaságnak számító szabadtéri kemencék újabb darabbal gazdagodtak. A földbe mélyített házak hiánya utalhat felszíni, faszerkezetű házak használatára.

A helyi lakosság etnikumának meghatározása nehéz. Az Avar Kaganátus bukását a térségben élő avar népesség valószínűleg túlélhette, és a régi lakhelyeiken folytathatták életüket. Helyi szlávásra sincs bizonyítékunk, bár a nyelvészeti források utalnak a jelenlétükre. Bár a lakosság etnikuma kérdéses, az avarokhoz való kötődése valószínűsíthető. Az szintén feltehető, hogy tartósan itt éltek, és átvészelve a 9. századot megérhették a magyar honfoglalást.

- ASZT 2005 = Aszt Á.: Gödörök a középkori magyar falvakban, különös tekintettel a Szentkirályon feltártakra. *Arrabona* 43/1 (2005), 37–66.
- B. HELLEBRANDT 1999 = B. Hellebrandt M.: A Bódva-völgy története az őskor utolsó évezredében. In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. Szerk.: Bodnár M.–Rémiás T. Putnok 1999, 93–120.
- BÓNA 1986 = Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: *Erdély története* I. Főszerk.: Köpeczi B., Szerk.: Makkay L.–Mócsy A. Budapest 1986, 107–234.
- CZEGLÉDI 2009 = Czeplédi E.: Egy avarkori tégelytípus. In: *Csontvázak a szekrényből*. Szerk.: Bartosiewicz L.–Gál E.–Kováts I. [Opitz Archaeologica 3.] 2009, 221–234.
- DÉNES 1999 = Dénes G.: A Bódva-völgy felső szakaszának Árpád-kori története a tatárjárásig. In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. Szerk.: Bodnár M.–Rémiás T. Putnok 1999, 131–148.
- FISCHL 1995 = Fischl K.: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen. — Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse. *SMK* 11 (1995), 33–46.
- KISS 1988 = Kiss L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest 1988.
- KNIEZSA 1938 = Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. kötet. Szerk.: Serédi J. Budapest 1938, 365–472.
- KNIEZSA 2001 = Kniezsa I.: *Kelet-Magyarország helynevei*. Budapest 2001.
- KOVRIG 1963 = Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. [ArchHung 40.] Budapest 1963.
- K. VÉGH 1964 = K. Végh K.: A sajószentpéteri avarkori leletek. *HOMK* 6 (1964), 15–23.
- K. VÉGH 1968 = K. Végh K.: Avarkori leletek a miskolci múzeumban. *HOMÉ* 7 (1968), 47–90.
- MADARAS 1991 = Madaras L.: Az avar falu. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szolnok 1991, 227–316.
- MAKKAY 1993 = Makkay J.: A –d képző Borsod vára nevében és Anonymus cap. 18. *Magyar Nyelv* 89 (1993), 475–478.
- MAROSI–FETTICH 1936 = Marosi A.–Fettich N.: *Dunapentelei avar sírleletek*. [ArchHung 18.] 1936.
- MÜLLER 1992 = Müller, R.: Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalasabar–Dezsősziget. *Anteus* 21 (1992), 271–336.
- PÁVAI 1991 = Pávai É.: Az avar művészet indamotívumai. *MFME* 1984–1985/2 (1991), 363–384.
- PEJA 1973 = Peja Gy.: Az edelényi táj földrajzi képe. In: *Edelény múltjából*. Szerk.: Sági V. Edelény 1973, 15–38.

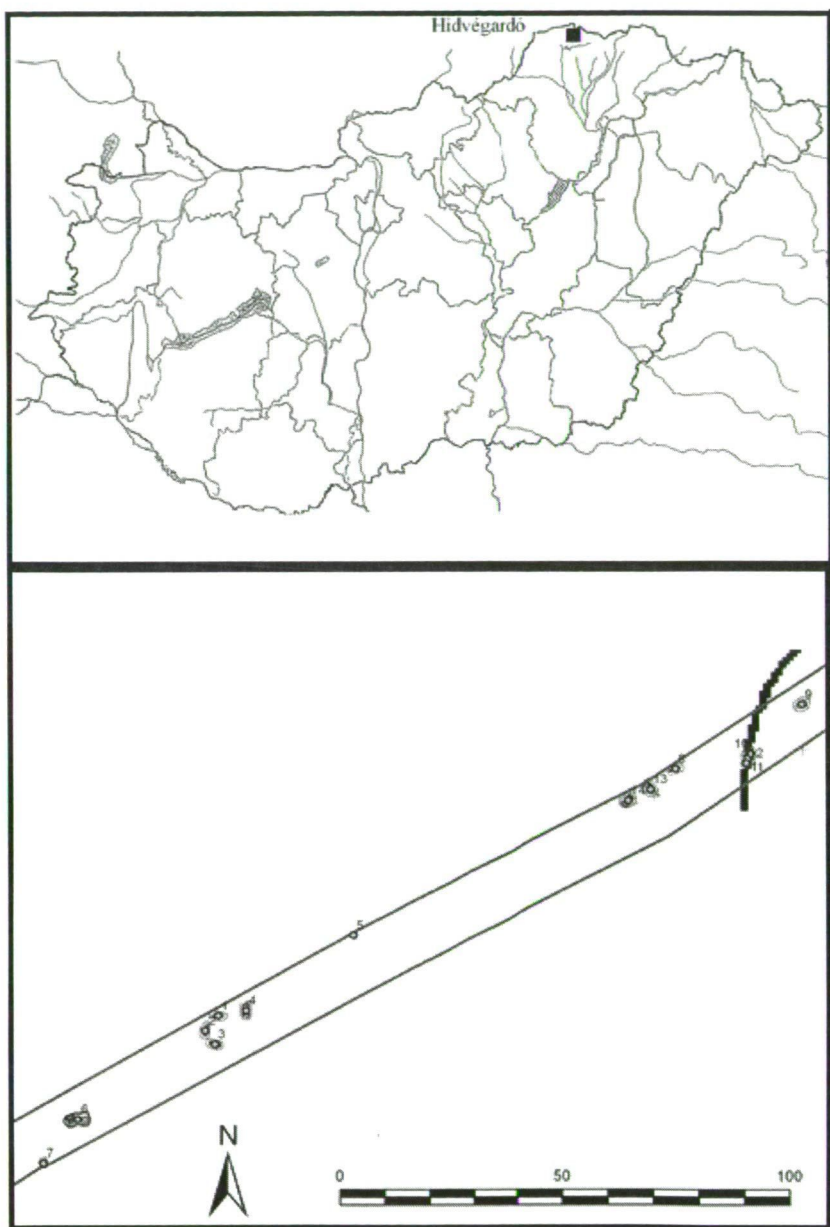
- PROFANTOVÁ 1992 = Profantová, N.: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: *Awarenforschungen* II. Hrsg.: Falko Daim. [Studien zur Archäologie der Awaren 4.] Wien 1992, 605–778.
- RÉVÉSZ 1986 = Révész L.: IX-X. századi telep nyomai Mezőkövesden. *HOMK* 24 (1986), 23–33.
- RINGER-KAMINSKA 1999 = Ringer Á.–Kaminska, L.: A Bódva-völgy a kőkorban. In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. Szerk.: Bodnár M.–Rémiás T. Putnok 1999, 81–92.
- RÓZSA–T. BÍRÓ–TUGYA 2011 = Rózsa Z.–T. Bíró K.–Tugya B.: Avarkori telepészlet Orosháza határában (OH.13. Lelőhely – Békés megye). In: *Sötét idők falvai. 8–9. századi települések a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. [Tempora Obscura 1.] Debrecen 2011, 93–146.
- RUSNÁK 2011 = Rusnák, R.: Settlement from the 9th century at Stránka (Gemer, Slovakia). In: *Sötét idők falvai. 8–9. századi települések a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. [Tempora Obscura 1.] Debrecen 2011, 147–162.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2001 = Schulze-Dörrlamm, M.: Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *JRGZM* 48 (2001), 528–558.
- STRAUB 1997 = Straub P.: Avar kori tegezdiszító csontlemezek. Motívumtipológia és kronológia. *MFME–StudArch* 3 (1997), 117–152.
- STRAUB 2011 = Straub P.: Újabb késő népvándorlás kori település Nagyrécse határában (Bakónaki-Patak). *MFME–StudArch* 12 (2011), 393–417.
- SZABÓ 1999 = Szabó J.: A Bódva-völgy (településeinek) geomorfológiai adottságai a tájfejlődés tükrében. In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. Szerk.: Bodnár M.–Rémiás T. Putnok 1999, 19–44.
- SZALONTAI 1995 = Szalontai Cs.: A késő avar liliomos övveretek. [In: A népvándorlaskor Fiatal Kutatói 5. találkozájának előadásai. Szerk.: Költő L.] *SMK* 11 (1995), 127–143.
- SZENTPÉTERI 1997 = Szentpéteri J.: Az avar népesség továbbélése a 9–10. században. *Életünk* 1997/1, 76–83.
- SZ. GARAM 1981 = Sz. Garam É.: VIII-IX. századi telepnym Tiszafüred határában.- Siedlungsspuren aus dem 8–9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred. *ComArchHung* (1981), 137–149.
- SZÓKE 1992 = Szóke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. *ZM* 4 (1992), 129–168.
- SZÓKE 1996 = Szóke B. M.: Karoling-kor. In: *Évezredek üzenete a láp világból. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 123–135.
- TAKÁCS–VADAY 2004 = Takács M.–Vaday A.: Avar edényégető kemencék Kompolton. *Agria* 40 (2004), 5–73.

- TETTAMANTI 1985 = Tettamanti S.: Avar kori sírok Fótról. *StudCom* 17 (1985), 345–368.
- TOMKA 1998 = Tomka P.: A sopronkőhidai 9. századi település. *Arrabona* 36 (1998), 45–84.
- TORONTÁLI 1997 = Torontáli Z.: Az avar kori agancstégelyek és ábrázolásaik. Kézirat. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest 1997.
- TÖRÖK 1962 = Török Gy.: Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben. *FoArch* 14 (1962), 83–93.
- VADAY 1999 = Vaday A.: Az avar kori telep értékelése. In: *Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán.* Szerk: Petercsák T.–Szabó J. J. [Heves megyei Régészeti Közlemények 1.] Eger 1999, 233–254.
- WOLF 1999 = Wolf M.: Adatok a Bódva-völgy honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténetéhez. In: *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából.* Szerk.: Bodnár M.–Rémiás T. Putnok 1992, 121–30.
- WOLF 2003 = Wolf M.: Adatok a 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. *HOMÉ* 42 (2003), 85–108.

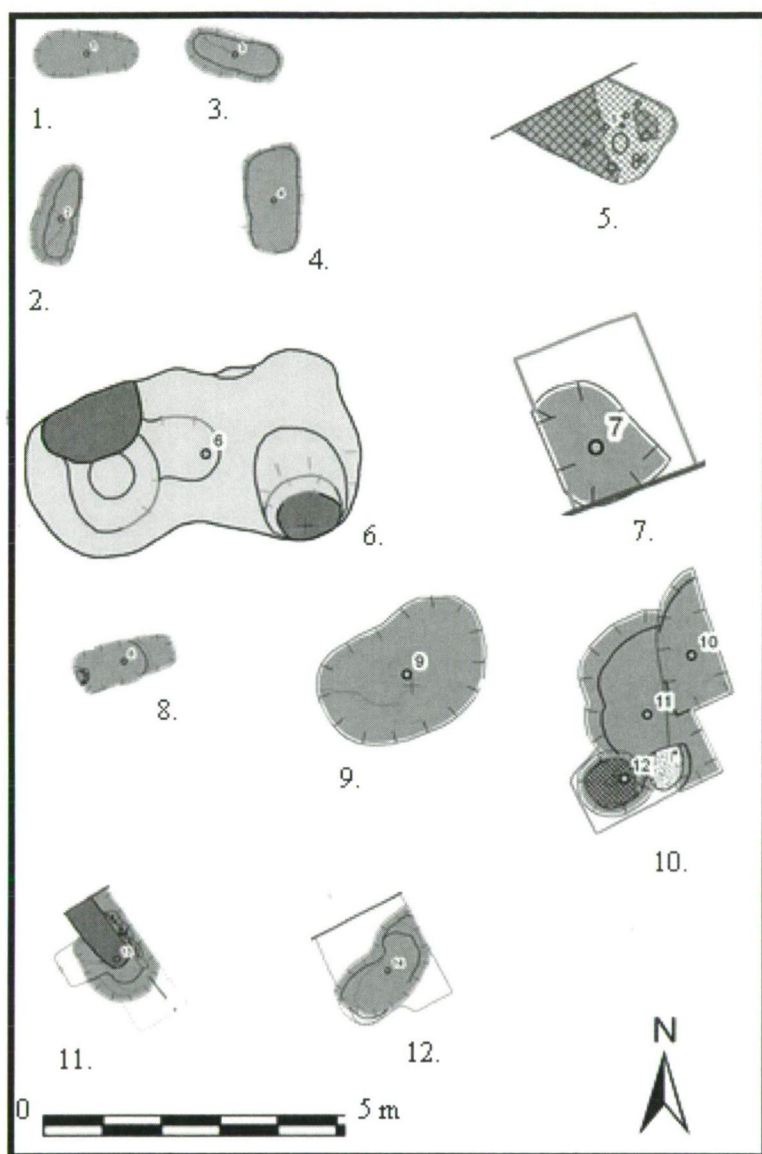
Some new data on the history of the Bódva Valley in the end of the Avar Period

The excavation at Hidvégdó-Malomszög added a lot of new data to our knowledge on the Bódva Valley in the 9th century. The settlement features of this site are well known from other contemporary archaeological sites. Long-shaped, round-cornered pits are dominant, but without any further information, one can only guess at their function. The two outer furnaces of Hidvégdó are of great importance because this furnace type is rare in the 9th century. The lack of sunken buildings could allude to the use of timber houses. In spite of their low number, the pottery fragments are various. The firing methods are also various. The high amount of porous pottery with gas bubbles is a local speciality. The ornamentation of the pottery is uniform: it consists of wave bands and stripes.

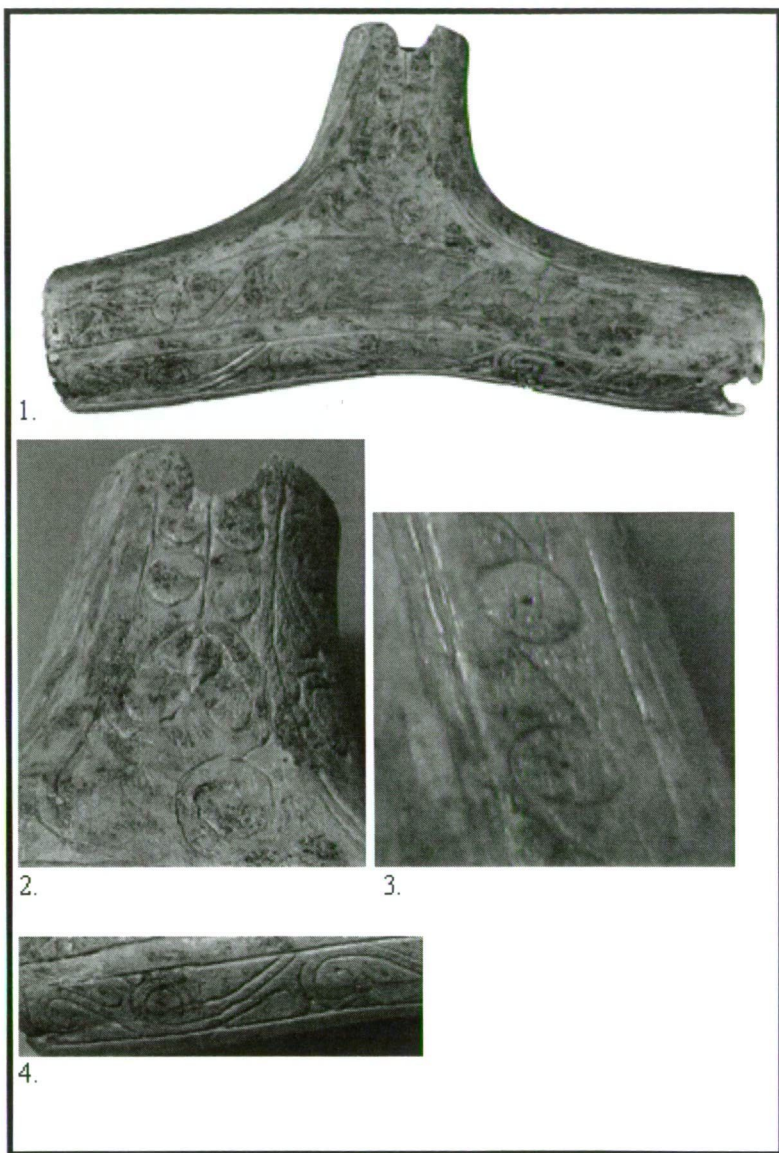
By analogy with contemporary material, pottery fragments can be dated to the 9th century. The most outstanding item of the excavation is a horn jar. Researchers agree that horn jars were used as saltcellars and they are of Avar origin. The dating of the artifact is difficult; the motifs of the ornamentation refer to the 9th century. The ethnicity of the local population is hard to define. The Avar people must have survived the fall of the Avar Khaganate and might continue their life at the same area they lived before. Contrary to the linguistic sources, there was no evidence of local Slavic population in the excavated archaeological material. The population that lived at Hidvégdó-Malomszög probably was of Avarian origin and it can be suggested this people lived there permanently met Hungarians of the Conquest Period.

1. tábla: 1.: Hidvégdő elhelyezkedése; 2.: Hidvégdő–Malomszög feltárás összesítő térképe (HOM, ásatási dokumentáció)

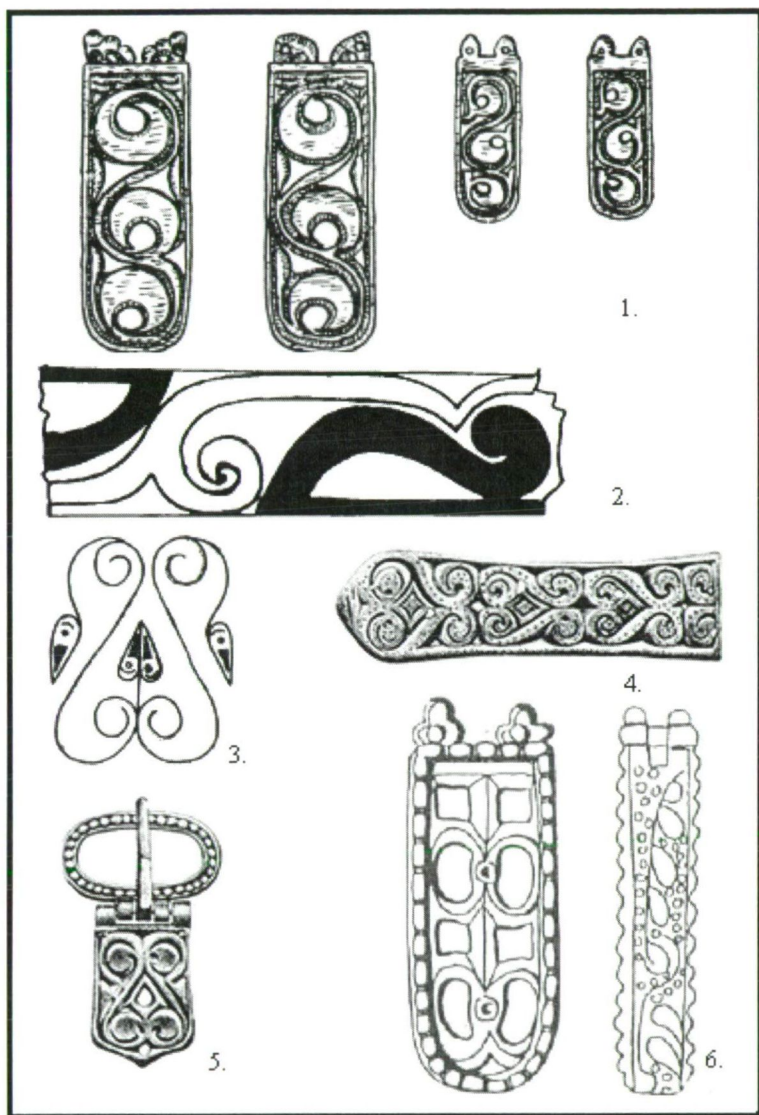

2. tábla: 1.: 1. objektum; 2.: 2. objektum; 3.: 3. objektum; 4.: 4. objektum;
 5.: 5. objektum (kemence); 6.: 6. objektum; 7.: 7. objektum; 8.: 8. objektum;
 9.: 9. objektum; 10.: 10–12. objektum (kemence és hamuzója, újkori beásással);
 11.: 13. objektum; 12.: 14. objektum (HOM, ásatási dokumentáció)

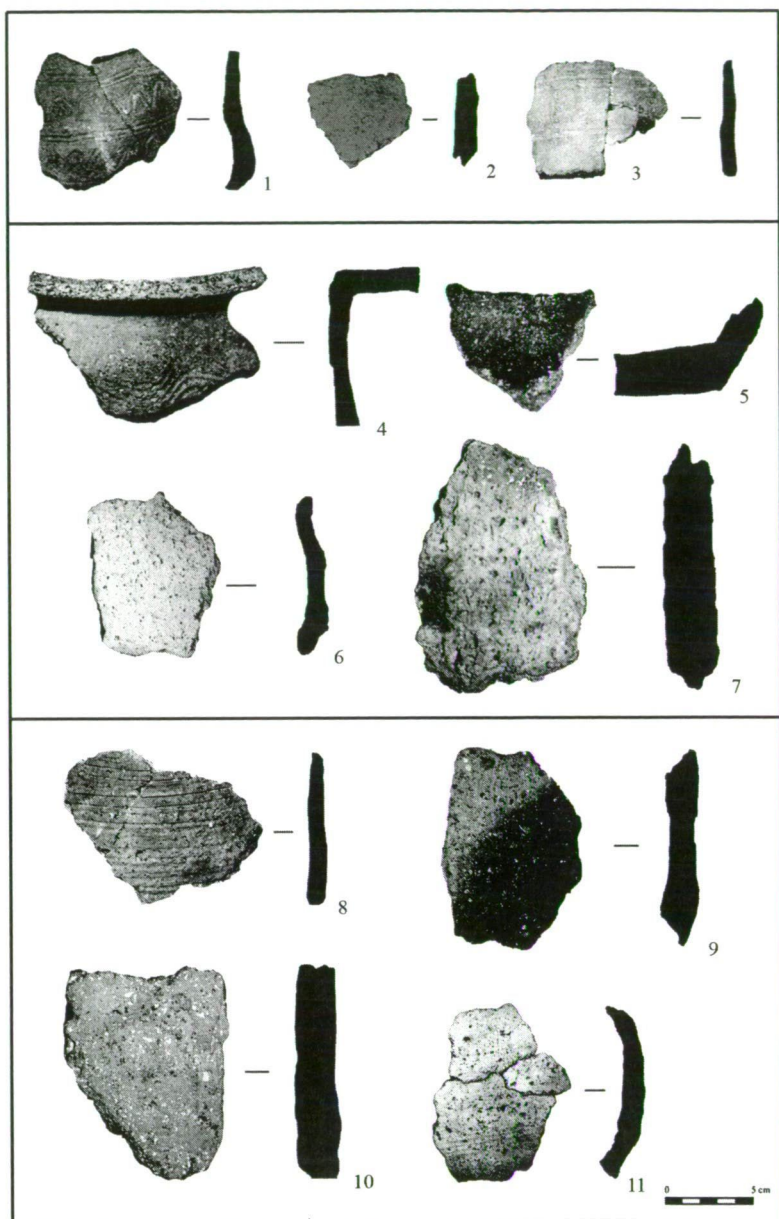

3. tábla: 1.: Az agancstégely (Fotó: Kulcsár Géza, HOM);
 2.: Az agancstégely függőleges ágának a mintája (Fotó: Sáfrány Andrásné, HOM);
 3.: Az agancstégely záró mintasora (Fotó: Sáfrány Andrásné, HOM);
 4.: Az agancstégely főmintája (Fotó: Sáfrány Andrásné, HOM)

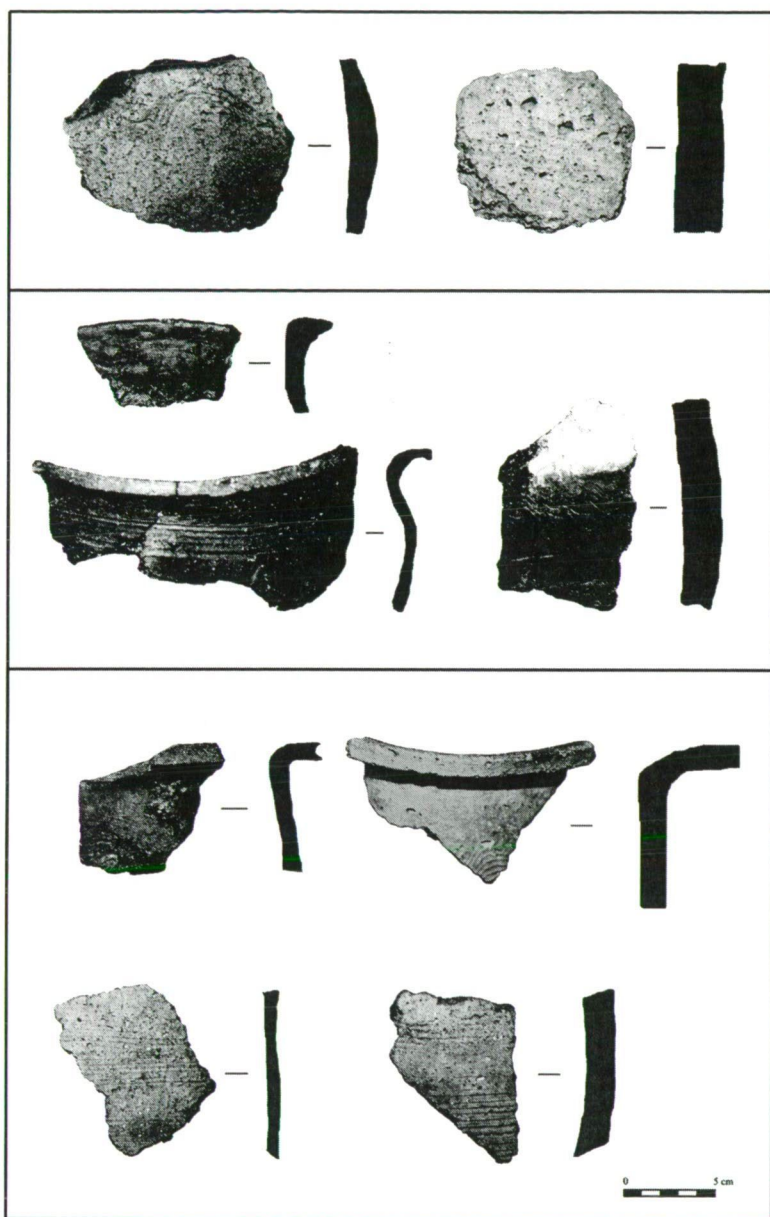

4. tábla: 1.: A sajószentpéteri késő avar övveretek (K. VÉGH 1964, 20);
 2.: A tegezdszék 13/a jelű motívuma (STRAUB 1997, 146); 3.: D-típusú palmetta
 motívum (PÁVAI 1991, 376); 4.: A főtí szíjvég (TETTAMANTI 1985, 364);
 5.: A főtí övcsat (TETTAMANTI 1985, 364); 6.: a II/1 típusú liliomos szíjvég
 (SZALONTAI 1995, 140)

5. tábla: 1–3.: Kerámiatöredékek a 4. objektumból; 4–7.: Kerámiatöredékek az 5. objektumból; 8–11.: Kerámiatöredékek a 6. objektumból (HOM)

6. tábla: 1–2.: Kerámatöredékek a 7. objektumból; 3–5.: Kerámatöredékek a 8. objektumból; 6–9.: Kerámatöredékek a 9. objektumból (HOM)

Vázlat a Volga–Urál-vidéki oguz elit-kurgántemetkezések jellemzőihez (10–11. század)

1. Bevezetés

Az oguz törzsek régészeti emlékeinek kutatása mindössze negyed évszázados múlt-ra tekint vissza. Azt megelőzően anyagi kultúrájukat a késő nomádnak nevezett műveltségi kör részeként vizsgálták, és csak később kezdtek felfigyelni a temetkezési rítuson belül megragadható különbségekre és jellegzetességekre, valamint a – sokszor ezekkel együtt jelentkező – tárgyi anyagban rejlő eltérésekre. S bár a munka egy részét az orosz kutatás elvégezte, továbbra sem tekinthetjük lezárt kérdésnek például az oguz régészeti anyag viszonyát a többi – korszakhoz tartozó – nomád nép emlékeihez. A régészeti szempontból megragadható oguz emlékek kutatásának szakirodalmi bázisa jelenleg annyit tesz lehetővé, hogy egy összefoglaló jellegű dolgozat ismertesse és megjelenítse a 10–11. századi oguz elit halmos temetkezéseinek rítusát és tárgyi anyagát. Jelen írás ennek a törekvésnek rövidített, vázlatos formája.¹ Az orosz régészet tendenciózan kurgánközpontú szemléletének tudható be, hogy ismeretlen az oguz köznép hagyatéka, ebből fakadóan valósnak ítéltető társadalomtörténeti kép megrajzolására régészeti eszközökkel egyelőre még nincs lehetőségünk. Az oguz tumulusok tárgyi anyagát csak néhányan vizsgálták behatóan, és igyekeztek a késő nomád emlékek tipológiai csoportjaiba beilleszteni, igazi összefoglalás azonban még nem áll a kutatás rendelkezésére, így az elemzések sem egységesen kidolgozottak.

2. Kutatástörténet

A 19. század nyolcvanas éveitől kezdve indult meg a késő nomád népek kelet-európai steppén hátrahagyott régészeti emlékeinek kutatása és tanulmányozása,² de az igazi eredményeket Zjablin és Pletneva 1952-ben megvédett disszertációi hozták meg, amelyek a kelet-európai középkori nomádok történetét és régészetét tárgyalták, arra keresve a választ, hogy a csoportokhoz tartozó teljesen sajátos, elkülöníthető

¹ Itt tolmácsolom köszönetemet Türk Attilának, aki a dolgozat megírásához az orosz nyelvű szakirodalmi háttérrel biztosította, valamint Hatházi Gábornak, Révész Lászlónak és Szabados Györgynek, akik tanácsaikkal és észrevételeikkel segítették a munka megszületését.

² Lásd PLETNEVA 1958, 151–152, 1. jegyz.; PLETNEVA 1960, 102, 151, 2. jegyz.

jellemzők melyik néppel állhatnak kapcsolatban.³ Ezeket a törekvéseket követte G. A. Fedorov-Davydov 1966-ban megjelent műve, amely meghatározó jelentőségű volt a kelet-európai nomád népek középkori régészetének kutatásában.⁴ Az említett szerzők megalkották a korszak régészeti anyagának tipológiai bázisát mind a rítusok, mind a tárgyak tekintetében, és nem csupán a korszak régészeti kronológiáját próbálták meg tisztázni, hanem a temetkezési típusok elterjedését is. Pletneva, mivel vizsgálatának tárgyát csak a Volgáig terjesztette ki, nagyon kisszámúnak ítélte a kelet-európai steppe oguz hagyatékát (3 sír), Fedorov-Davydov pedig az oguz emlékeket a besenyővel együtt kezelte, amelyek rendszerében az 1. kronológiai csoportot alkották.⁵ Pletneva 1981-ben újra összefoglalta elgondolásait a besenyők és oguzok temetkezési szokásainak eltérő sajátosságairól, egyben hangsúlyozva utóbbiak elenyésző számát a dél-orosz steppén.⁶ Mindezek mellett azonban a nyugat-kazahsztáni régióban számos oguz tumulust sikerült azonosítani. A II. világháború után különböző időkben folytatott itt régészeti kutatásokat T. N. Senigova, I. V. Sinicyn és K. F. Smirnov, majd később G. A. Kušaeve és B. F. Železčikov. Utóbbiak 1968–1971 között Čalkar (Čelkar), 1974–1975-ben Karasu, majd 1977-ben Kos Oba és Žarsuat sírmezőit ásták.⁷

A Volga–Urál–Emba közötti terület 9. század vége–11. század eleje közé datálható temetkezései közül az 1985-ig feltártakat részletesen elemezte V. A. Kriger kandidátusi és V. A. Ivanov doktori disszertációjában (1985),⁸ előbbi elsőként tett javaslatot a szakirodalomban az oguz temetkezési szokások részletes meghatározására.⁹ Eredményeit kisebb közleményekben publikálta.¹⁰ A Volga–Don közötti területen és a Szarpinszki-síkság vidékén folytatott új feltárások megfigyelései tették lehetővé E. V. Kruglov számára a Kaszpi-tenger északi térségében lévő oguz kurgánte-metkezések jellemzőinek összefoglalását.¹¹ Ezzel egy időben jelent meg Ivanov és Garustovič oguz és besenyő témájú feldolgozása. A számos megállapításban való konszenzus ellenére felfogásuk több ponton is eltér Kriger és Kruglov eredményeitől.¹² Következő tanulmányában Kruglov, előző munkájának témájához kapcsolódóan, az oguznak meghatározott temetkezések rítusának és jellemzőinek széles körű vizsgálatát és csoportosítását végezte el.¹³ Végezetül a legújabb kutatási eredménye-

³ PLETNEVA 1958, 152; PLETNEVA 1960, 103; PLETNEVA 1981, 213. Vö. MAVRODINA 1983, 59–60.

⁴ Vö. MAVRODINA 1983, 65–66.

⁵ FEDOROV-DAVYDOV 1966, 9.

⁶ PLETNEVA 1981.

⁷ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 410.

⁸ Vö. KRIGER 1993, 137; KRUGLOV 2001, 395.

⁹ Vö. KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 410.

¹⁰ Pl. KRIGER 1993.

¹¹ KRUGLOV 2001, 395. A lelőhelyek összesítő térképét lásd KRUGLOV 2001, 396–397 [1. tábla]. Az erdős steppe zónájába eső, baskíriai területen található hasonló nomád emlékekkel Kruglov ebben a munkájában nem foglalkozott (KRUGLOV 2001, 395).

¹² GARUSTOVIČ–IVANOV 2001.

¹³ KRUGLOV 2003.

ket ugyancsak Kruglov és munkatársai publikálták a közelmúltban. Dolgozataikban egy-egy olyan temetkezést mutattak be, amik tartalmazták mindazon attribútumokat, amelyekkel az oguzok halottas szokásai és tárgyi anyaga jellemezhető.¹⁴

3. Az oguz temetkezési rítus jellemzői

Az oguz temetkezések sajátosságai a következő attribútumokkal jellemezhetőek: a sírok felett földből emelt halmok vannak, a kurgánok gyakran bronz- és kora vaskori sírépítmények. A sírgödörök többnyire téglalap alakú, egyszerű aknák, illetve két hosszanti oldalában kiképzett padkás sírok Ny–K tájolással, de gyakori az évszakkénti eltérés É-nak vagy D-nek (ÉNy–DK, DNy–ÉK). A sírmélység jellemzően 0,5–2,2 m közötti, a csontváz nyújtott helyzetű, hátára fektetett. Gyakorinak mondhatók a részleges lovastemetkezés nyomai, a hátsó maradványai azonban nem az elhantolt mellett, azzal egy szintben jelentkeznek (besenyő típus), hanem a felett, tehát vertikálisan, azaz térben elkülönülve. Ez lehet a sír betöltésében, a földemen, de a koporsó fedelén is.¹⁵ A sírokban különböző fakonstrukciókat alakítottak ki, ez lehet földem, deszka- vagy rönkkoporsó valamint növényi vagy faalapú derékalj is. A földemekkel összefüggésben figyelték meg az oguz kurgánok gyakori ovális alakját. Túlsúlyban vannak a magányos temetkezések (de előfordulnak közösségi temetkezések is), a meglévő ismertetőjegyek pedig eléggé jelentős mennyiségűek a női és a gyermeksírokban is [2. tábla]. Végül a temetkezés után egy bizonyos idővel rituális célból újra kiássák a sírt, és feldúlják azt, hogy a halottat ártalmatlanná tegyék.¹⁶

Nem a jellegzetes oguz ismérvek közé tartozik, de egyes esetekben megfigyelhető volt a nyújtott testhelyzetben eltemetett oldalra fordítása, a K–Ny tájolás, a túl-

¹⁴ KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005; KRUGLOV–MARYKSIN 2012.

¹⁵ A vertikális eltérést mutató, részleges lovastemetkezések Fedorov–Davydov rendszerében a B-I és G-I típust képviselik (FEDOROV–DAVYDOV 1966, 124, 126).

¹⁶ Az alapvető oguz sajátosságok lassan gyűltek össze az idők folyamán. Tudásunkat PLETNEVA 1958, 161–162; PLETNEVA 1960, 111–112; PLETNEVA 1981, 218; KRIGER 1993, 138; KRUGLOV 2001, 395–403; KRUGLOV 2003, 13; KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 410 alapozta meg és foglalta össze. Ide tartozik, hogy Ibn Fadlán, a bagdadi kalifa Volgai Bolgárorszába küldött követe 922-ben lejegyezte egy oguz harcos temetésének mozzanatait. Leírásában ugyancsak találkozunk a sírgödör befedésével, halom emelésével, a harcos övének és íjának eltemetésével, italmelléklet adásával (faedényben), végül lovak feláldozásával, amelynek húsát a halotti toron elfogyasztották, bőrében hagyott lábsontjait és koponyáját pedig „fakarókra függesztették fel” (SIMON 2007, 36–37). Bár általában nem jellemző, de az arab szerző által említett, az elhunyt megölt ellenfeleit szimbolizáló fabábukat is regisztrálták faföldemes, azon részleges lócsontvázat tartalmazó sírban, a beszédes nevű Torszk mellett (az orosz őskronikában az oguzok *tork* [topk] néven szerepelnek, amely a türk etnonym származéka – K–K. A). Vö. PLETNEVA 1958, 161–162; PLETNEVA 1960, 111–112. A megölt ellenfelek megjelenítését így adja vissza Ibn Fadlán: „Ezek az ő szolgálai, akik szolgálják őt a Paradicsomban” (SIMON 2007, 37). A vallási hiedelmek szellemvilággal kapcsolatos pontja az is, hogy Ibn Fadlán leírásában Etrek szü-basinak (seregvezér) a felesége a kapott ajándék egy részét elássa volt férje – Etrek atyja – szellemének ajánlva azt (SIMON 2007, 38–39, 182).

világi útra szánt ételmelléklet adása (amelyet a sírgödör sarkában dokumentáltak), valamint a krétapor, illetve szén jelenléte a temetkezésben.¹⁷

A felsorolt sajátosságok között külön kifejtést érdemel – a részleges lovas temetkezés mellett – három olyan jellemző, amely szinkronban a tárgyi anyaggal a térségben és időszakban az oguz síroknál figyelhető meg, de az eddigi vizsgálatok figyelmét elkerülte: az ovális kurgánok, a kollektív temetkezések és a maradványok tudatos szétválása [3. tábla].

Kurgánok sora, amelyekben oguznak minősíthető temetkezések voltak, egy kissé megnyúlt, ovális-elliptikus formát mutatott.¹⁸ Pletneva külön típusnak vette kurgántipológiájában ezeket a „teknő formájú halmokat”, amelyek mélyedéseiben a köréteg „füvel volt borítva”.¹⁹ Bár a köves kurgánok majd csak a kunokkal tűnnek fel a kelet-európai steppén,²⁰ de az elvet tekintve mindenképpen ide kapcsolódik Horváth Ferenc véleménye, aki szerint ez a forma nem képez külön típust; egyszerűen a domb tömegét adó föld és kötőanyag nagy része a sírkamrát fedő deszka vagy gerendaborítás elenyészésével a mélybe zúdult, így töltve ki az alján eltemetett és az áldozati állat közti üreget.²¹ Ez lehet a magyarázata az oguz kurgánok alakjának is, hiszen az oguz rítus alapjellemezője a korszakban a sírkamra földemmel való lefedése.

Elterjedt álláspont, hogy a 9–11. század közé keltezhető nomád temetkezések csak egyéniek voltak (azaz magukban, elszigetelten álltak), szétszórtan a steppén. Ez a felfogás a mostani időkre pontosabb megfogalmazásra szorul. Az oguzoknál már a 10. századból adatolható a kollektív halomtemetkezés.²² Ezek között különböző variációk voltak megtalálhatóak (férfiak, nők, gyermekek), amelyeket egyfajta korabeli családi-nemzetségi „kriptaként” értelmezhetünk,²³ mert mindegyik tumulusba ugyanolyan szertartás szerint temették el a halottakat és ezen egyritusú, közös temetkezések egyes sírjai megnyitásának az időpontjai nem esnek egymástól távol. Viszont a közös halmokban négy főnél több eltemetettel nem találkozunk.²⁴

Ugyancsak oguz jellegzetességnek tartja Kruglov a csontvázak tudatos szétrombolását. A rituálé céljaként a halottak szellemének ártalmatlanná tételét nevezte meg.²⁵ A vizsgált anyag elemzése azt mutatta, hogy az esetek több mint 70%-ban a kutatott temetkezések teljesen szét voltak rombolva, de emellett előfordultak kevés-

¹⁷ KRIGER 1993, 138; KRUGLOV 2001, 395.

¹⁸ KRUGLOV 2001, 403.

¹⁹ PLETNEVA 1981, 218.

²⁰ Vö. PLETNEVA 1958, 172–173; FEDOROV-DAVYDOV 1966, 120–127, 142–147; HORVÁTH 2001, 122.

²¹ HORVÁTH 2001, 124.

²² A közös temetkezéseket (feldúltság szerint variánsokként csoportosítva) a térségből felsorolta KRUGLOV 2003, 44–47.

²³ KRUGLOV 2001, 403.

²⁴ KRUGLOV 2001, 405. Kruglov szerint ennek a gyakorlatnak lenne a folytatása a sarkeli nomád temető (amelynek oguz profilja ilyen módon is kidomborodik).

²⁵ KRUGLOV 2001, 415; KRUGLOV 2003, 49–55.

bé rongált sírok is (Kruglov szerint a csontvázak rituális megsemmisítése tipologizálható).²⁶

A kelet-európai steppét a 9–13. század között benépesítő besenyők, oguzok és kipszak-kunok közül az első két törzsszövetség temetkezési szokásainak jellemzője volt a kitömött ló eltemetése, sőt a besenyők gyakran temettek egyedül is kitömött lovat, ember nélkül.²⁷ Azonban a kitömött lóbőrös temetkezések csoportján belül is olyan jellegzetességek figyelhetők meg, amelyek egymástól elkülöníthetők, és alkalmasak arra, hogy bizonyos kritériumok alapján egyes típusokat összefüggésbe hozzunk az oguzok halottas szokásaival. Az egyik ilyen tipológiai jegy a ló lábainak a tagolása: temettek el olyan kitömött lovakat, amelyek bőrében csak az első ízületet hagyták benne, de ismertek második és harmadik ízülettel eltemetett kitömött lóbőrös sírok is. Atavin rámutatott, hogy a 9. század vége–11. század eleje közötti oguz és besenyő temetkezések ló mellékleteinél a bőrben mindig az állat első (I. típus), illetve első és második ízületét (II. típus) sikerült regisztrálni, míg a 11. század közepe után, azaz a steppe kun korszakától kezdve, gyakorlatilag általánosan elterjedt az a gyakorlat, hogy a harmadik ízületet (könyök és térd) is benne hagyták a bőrben.²⁸ Ezek a megfigyelések pedig további kronológiai fogódzónak is bizonyultak. A Kaszpi-tenger északi térségének 9. század második fele és a 11. század eleje közé keltezhető temetkezéseiben 1:4 arányú túlsúlyt képeztek azok a sírok, amelyekben a hátszár bőrében a koponya mellett csak az első ízület volt megtalálható. Ezzel szemben Sarkel–Belaja Veža 10. század második fele, 11. századi kurgántemetőjében (amelyet vegyes, besenyő–oguz nomád katonai temetőnek tart a kutatás) ez az arány 10:7, azaz túlsúlyban van az a típus, ahol a második ízületig találjuk a bőrben a ló végtagjait. A 12. századi, oguz és besenyő töredékekből szervezett, fekete süvegesek Rosz folyó melletti temetkezései kizárólag második és harmadik ízületi részeket is hordozó részleges lovas temetkezéseket tartalmaztak.²⁹ Így azokat a sírokat, amelyekben a kitömött lóbőrben két ízület volt található – az oguz lovas temetkezések tekintetében – a 10. század harmadik harmada és a 11. század eleje közé lehetett datálni, ezzel szemben azokat, ahol csak egy ízületet, a 10. század második harmadának végéig³⁰ – nyilván számolva (a sarkeli temető kettősségét is figyelembe véve) egy átmeneti időszakkal, ami gyakorlatilag a 10–11. század fordulóját jelenthette.

Mindez azonban még csak időrendileg tipologizálja az oguzokhoz köthető lovas temetkezéseket. Az Atavin által megalkotott csoportosításban az I. típust képviselő

²⁶ KRUGLOV 2001, 405. A kihantolt sírok ezekben az esetekben nem voltak visszatemetve, a lassan betöltődő sír pedig érzékelhető nyomot hagyott a kurgán felületén. A tudatosan kiásott és feldúlt temetkezések esetében a rombolás ellenére is megvannak a mellékletek. A rituálé olyan esetekben is tükröződik, mikor más temetkezésből származó csontok bukkannak fel egyes sírokban.

²⁷ Vö. PLETNEVA 1981, 218. A jelképes temetkezések (kenotaphiumok) megléte viszont nem volt jellemző sem a kunokra (ATAVIN 1984, 134), sem az oguzokra (PLETNEVA 1981, 218).

²⁸ ATAVIN 1984; KRUGLOV 2003, 19.

²⁹ Vö. KRUGLOV 2003, 20.

³⁰ KRUGLOV 2003, 20.

komplexumok csaknem felében (14/30) a kitömött ló az emberi váznál magasabban feküdt a betöltésben vagy a sirgődröt fedő földemen, Ny–K tájolással. A II. típusú temetkezéseknél, összehasonlítva az elsővel, erősen csökkent azoknak a kitömött lovaknak a száma, amelyeket az emberi váz felett, a betöltésben vagy földemen regisztráltak.³¹ Adataink tehát arra mutatnak, hogy az oguz-jellegű részleges lovastemetkezések elsősorban Atavin azon csoportjánál voltak megfigyelhetők, amelyeket a 10. századra, annak is elsősorban első felére keltezhetünk, de természetesen a rítuselem kimutatható a század második felében, sőt, azon túl, a 11. században is.

4. A temetkezések tárgyi anyaga

Míg a temetkezési rítus az illető nép szokásainak, felfogásának, gyakorlatilag ősei világszemléletének lenyomata, és mint ilyen, az adott népre jellemző sajátosságokkal bír, addig a velük temetett tárgyak többnyire csak funkcionális jellemzőikben ragadhatóak meg, és a régészettudomány számára elsősorban tipológiailag értékelhető, anyagi maradványok, amelyek különböző utakon terjedhettek az eurázsiai steppe régiói és lakói között. Mindemellett a sírokban mellékletként vagy viseleti elemként felbukkanó tárgyak kiemelt figyelemre méltóak, mert a fentebb kifejtett felfogás ellenére létezhetnek olyan eszközök, díszitmények vagy ezek kombinációi, amelyek csak egy bizonyos nép temetkezéseiben fordulnak elő adott földrajzi területen és időszakban. Továbbá kellően elemzett és jól keltezhető tárgyak kidolgozott tipokronológia segítségével szerencsés esetben széles területen elterjedt tárgy típusoknál is meghatározható, hogy adott korszakon belül melyik nép az átadója a tárgyalt eszköznek vagy innovációnak, esetleg díszítésnek.

Az oguzokhoz köthető temetkezések rítusának egységes jellemzői szükségszerűen nem kívánták meg ezeknek a síroknak a további csoportosítását, azonban az oguz női és gyermeksírokban, valamint a férfi harcosokat rejtő temetkezésekben regisztrált tárgyi anyag katalógusa már felvetette ennek megalapozottságát. Így Kruglov osztályozási rendszerében az első (nemi és kor-) csoport a női és a gyermeksírokat tömörítette, míg a második a harcos férfiak temetkezéseit.³²

4.1. Az 1. temetkezési csoport tárgyi anyaga

4.1.1. A csepp alakú csüngők (kopouski) és a madaras valamint madárszárny alakú felvarrók-függők

A piperetartozékként azonosított, de később ékszerként is viselt kopousek karcsú, vékony szárához egy apróbb kanál fejére emlékeztető hurokszerű, áttört felső rész

³¹ Vö. ATAVIN 1984, 138, 1. tab.

³² KRUGLOV 2001, 395, 401.

kapcsolódott, amelynek végén felfüggesztésre alkalmas kis kiképzést alakítottak ki. A kopousek a női temetkezésekben a mellkason és a medencelapát tájékán figyelhetők meg (utóbbi esetben a piperekészlet egyéb tárgyaival), a gyermekek sírjaiban pedig a bal alkarnál és a jobb kulcscsontnál kerültek elő. Ezek arra mutatnak, hogy az eszközt nyakban vagy derékon hordták,³³ és rendeltetése mellett nyakékként vagy ruhadíszként is viselhették (de felmerült hajfonatdíszként való értelmezése is).³⁴ A 10. századi oguz emlékek között felbukkanó példányok mind méretüket, mind díszítettségüket, mind számukat tekintve (a sírokban rendszerint 2–4 példány fordul elő) a tárgy gyakorlati hasznán túlmutató jelentést képviseltek.³⁵ Az a tény, hogy a tárgytípus csak nők és gyermekek sírjaiban bukkan fel (igen gyakran együtt a madaras és madárszárny alakú felvarrókkal-függőkkel),³⁶ valamiféle szakrális háttérrel sejtet: Gavrilina szerint amulettel állunk szemben.³⁷ A speciálisan női amulettek jól ismertek a középkori steppe régészeti anyagában is, és viselésük azt a célt szolgálhatta, hogy a nőknek szerencsét hozzon a gyermekáldásnál-nevelésnél, és védje őket a szülésnél (ezért találhatóak a sírokban a mell és a derék tájékán).³⁸

Már Fedorov-Davydov megállapította, hogy a kopousek és a madarat mintázó felvarrók³⁹ (ezek Fedorov-Davydov tipológiai rendszerében a D-II, D-III és D-IV típusok) lokális ismertetőjegyei a Volgántúlnak, valamint az Urál folyásvidékének, ettől nyugatabbra nem találhatóak meg [4. tábla].⁴⁰ A tárgytípus korát a Lapasz falu melletti kurgánból származó, a tárgyak mellett talált 5 db, ékítménynek átalakított, 954/5 és 958/9 közötti időkből való arab dirhem keltezte megbízhatóan a 10. század közepére, második felére.⁴¹ Ez a leletanyag egyúttal jól reprezentálja az oguz női temetkezések mellékleteit is [5. tábla].

4.1.2. Egyéb használati tárgyak és viseleti elemek

Az oguz temetkezések 1. csoportjának „egyéb” tárgyi anyagát – ahogy fentebb hangsúlyoztuk – még nem vizsgálták behatóan. A legújabb kutatások is mindössze addig jutottak, hogy a sírokban mellékletként vagy viseleti elemként előforduló tárgyakat táblázatba szerkesztve listázták és megadták azok számát.⁴²

³³ GAVRILINA 1985, 214–215.

³⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 18.

³⁵ GAVRILINA 1985, 214, 222.

³⁶ Vö. KRIGER 1993, 138–139; KRUGLOV 2001, 395; KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 410.

³⁷ GAVRILINA 1985, 221–222.

³⁸ GAVRILINA 1985, 221–222; KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411.

³⁹ Ide tartozik, hogy bár kialakításánál fogva a meghatározás helyes, de ismertek a madárszárnyas felvarrók függőként is (például Uvak) (KRUGLOV 2003, 61, 3. ris).

⁴⁰ Vö. FEDOROV-DAVYDOV 1966, 141–142. A csepp alakú csüngők és a madaras felvarrók tárgye gyűjtéséhez sorolta még Kriger az ólom orsógombokat (KRIGER 1993, 138).

⁴¹ Vö. KRUGLOV 2003, 59, 1. ris.

⁴² Vö. KRUGLOV 2001, 433, 3. tab.

A használati eszközök között egy bizonyos ólomból öntött tárgynak a meghatározása nem egyöntetű. Kriger ezeket a nők és gyermekek sírjaiban talált darabokat orsógomboknak vélte.⁴³ Jelentősége abban áll, hogy Kriger szerint ez a tárgy csak az oguz korszak temetkezéseiben bukkan fel,⁴⁴ és így etnospecifikum. Vele ellentétben Kruglov a példányokat olyan ólomplombáknak határozta meg, amelyekkel valamilyen rakomány kötegelését rögzítették.⁴⁵ Bár Kruglov 15 példány lelőhelyét is felsorolja,⁴⁶ képet nem közöl, míg Kriger tablóján a tárgy oldalnézete világosan kúpos kialakítású orsógombra mutat⁴⁷ – amelynek jelenléte nő vagy (lány)gyermek sírjában szokásosnak ítéltető (szemben egy rakomány plombának meghatározott tárggyal).

A női sírokban bukkannak fel azok a használati eszközök, amelyekkel a hétköznapi életben a női teendőket végezték. Az ollók között megtalálhatóak a (vasból készült) szabáshoz való egyszerű, csuklós szerkezetű ollók mellett a birkanyírásra használt lemezrugós példányok is,⁴⁸ ahogy ide tartoznak az árák és a csont (orsó nélküli) guzsalyok.⁴⁹ Ugyancsak női temetkezések mellékletei a pipereholmik: a körömtisztító, csipesz, szűrő, olykor fogpiszkáló (gyakran karikára vagy vékony lánccskára felfűzve) mellett feltűnnek a fésűk és a bronz tükrök is.⁵⁰

Az oguz sírokban talált ékszerek között fülbevalókat mind a nők, mind a férfiak sírjaiban megfigyelték.⁵¹ Kriger az oguz kronológiai periódusba – Fedorov-Davydov osztályozása alapján – a következő fülbevalótípusokat sorolta: I, X, XII.⁵² A fülbevalók egy másik típusához tartozott az a példány, amelyet egy oguz harcos sírjában találtak – tehát egy férfi ékítménye volt. A gyenge megtartású ékszert a koponya jobb oldalán, annak alsó részénél jegyezték fel, az aranyhuzalt ovális alakúra hajlították, aminek alsó részére egy üreges, gömb alakú üveggyöngyöt húztak fel.⁵³ A Volga–Urál-vidéki oguz halomsírokból ismeretesek gyöngysorok, karkötők és köves gyűrűk is.⁵⁴

⁴³ KRIGER 1993, 138.

⁴⁴ KRIGER 1993, 139.

⁴⁵ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411.

⁴⁶ Vö. KRUGLOV 2001, 433, 3. tab.

⁴⁷ Vö. KRIGER 1993, 143, 1/5. ris.

⁴⁸ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411. Előbbihez lásd pl. a kolobovkai oguz kurgánból származó darabot (KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 252, 3/15. ris).

⁴⁹ Mindkét munkaeszköze csak KRUGLOV 2001, 433, 3. táblázatában találtam utalást. Kruglov 3 árat és 4 orsó nélküli, csontból készült rokkát gyűjtött fel.

⁵⁰ Vö. KRUGLOV 2001, 433, 3. tab. Fésűből 4, tükrökből 12 példányt sorol fel Kruglov.

⁵¹ KRIGER 1993, 139. Vö. 1/4. ris. Mint minden ékszert, a fülbevalókat is az 1. csoport tárgyi anyagánál adom annak ellenére is, hogy az ékszertípus férfisírból is adatolható.

⁵² Vö. KRIGER 1993, 140.

⁵³ Vö. KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 415, 416, 4/13. ris.

⁵⁴ IVANOV 2006, 455. Kruglov karkötőből 6, köves gyűrűkből és gyöngysorból 12–12 példányról tud (KRUGLOV 2001, 433, 3. tab).

A viselet részeként értékelhetjük a lábbeli (közelebről csizma) díszítésére szolgáló, bronzból vagy ezüsből készített vereteket.⁵⁵ Nem teljesen világos ugyanakkor az ugyancsak az oguz sírokra jellemző, csörgőként bemutatott tárgyak meghatározása. A tárgyat két félgömbösen kialakított fémlemezke összeforrasztásával állították elő, felső részükön fülecskével ellátva; alsó felük jellemzően gerezdelt. A példányokat nők sírjaiban regisztrálták, gyermekek temetkezéseiben találtokról a publikálók nem tesznek említést. Így viszont a tárgy csörgőnek titulálása nem életszerű. Az orosz szerzők minden bizonnyal olyan (füles)gombokra gondolhattak, amelyeket csörgősre alakítottak ki. A megfigyelt darabok mérete is gomboknak felel meg, a gömböcskék metszetének átmérője 1 cm körüli.⁵⁶ Ugyanezen tárgytípust Ivanov csörgős függőknek határozta meg.⁵⁷ Mindenesetre azt hangsúlyozni kell, hogy Pletneva szerint egyszerre „csörgők”, kopousek és bronz (madaras) felvarrók alapvetően csak a Volgán túlról ismertek, amely tárgyegyüttes később a sarkeli nomád temetőbe is eljutott.⁵⁸ Kruglov az oguz temetkezések I. csoportjának sírjaiban talált tárgyak között még megemlítette a táskákat (tarsolyok?) (6 példány) és a kulcsokat (2 darab).⁵⁹ Utóbbiról képeket nem mellékel, de a bőrtáskák ezüst- és bronzvereteit bemutatja.⁶⁰

4.2. A 2. temetkezési csoport tárgyi anyaga

4.2.1. Lószerszámok és lószerszámdíszek

Kruger eredményei szerint az oguz korszakban, azaz a 10. század kezdete és a 11. század első fele közötti időben terjedtek el a Fedorov-Davydov rendszerében B-II és D-II típusba sorolt kengyelek. Az A-I típusú kengyel már a korábbi történeti korokból is ismert volt, de az általa vizsgált anyagban folyamatosan előfordult, a V-I típus pedig az oguz éra végén bukkant fel, és a kipszak korban vált uralkodóvá. A

⁵⁵ IVANOV 2006, 455; KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411. Itt kell utalnunk az uvaki sírra, ahol a csizma lábfej részének vereteit sikerült *in situ* megfigyelni (KRUGLOV 2003, 61, 3. ris).

⁵⁶ A két tárgytípus (gomb és csörgő) elég hasonló formát mutat, lásd FEDOROV-DAVYDOV 1966, 66, 12. ris, 2–3.

⁵⁷ IVANOV 2006, 453, 8.

⁵⁸ PLETNEVA 1981, 217.

⁵⁹ Vö. KRUGLOV 2001, 433, 3. tab.

⁶⁰ Vö. KRUGLOV 2001, 404, 5. ris. Sírban való helyzetéről nincs információ. Végezetül utalnunk kell még a sírkerámiákra, amelyek nők és férfiak temetkezéseiben is felbukkanhatnak. Az Urál és a Volga közti terület edényletelei között néhány típus csak a steppe ezen régiójára jellemző az oguz korszakban, nyugatabbra nem fordulnak elő, tehát eredetük is itt kereshető. A példányok Fedorov-Davydov tipológiai rendszerében az A-I (kancsó), valamint a B-I, B-II és B-III (fazekak) típusokat képviselik (FEDOROV-DAVYDOV 1966, 142). Mivel temetkezések tárgyi anyagáról van szó, jelenlétük összefüggésbe hozható az étel- és italmelléklet adásának szokásával, ami ugyan nem jellemző, de kimutatható az oguz sírokban is. Az edények nem direkt sírkerámiák, hanem a hétköznapi életben használt főző- és tárolóedények (FEDOROV-DAVYDOV 1966, 88, 15. ris).

kolobovkai tumulusból a B-I típusú,⁶¹ külön füllel kiképzett, szűk, lefelé szélesedő alakú, ívelt talpalójú kengyel is adatolható – az eddigi vizsgálatok szerint az oguz periódusban ez a kengyelfajta nem volt ismert.⁶² A B-I és B-III típusú zablák az ótörök korszak sajátjai, de folyamatosan használatban voltak az oguz korszakban is. A legelterjedtebb zabla az oguz temetkezések anyagában a G-I típus, ami egyszerű karikás csikózabla volt,⁶³ de ismert az oldalpalcás, csuklós szerkezetű zabla is [6. tábla].⁶⁴

A lónak olyan jelentősége volt, hogy a kantárt gyakran gazdagabban díszítették, mint a ruházatot vagy az öveket. Különösen díszített volt a homloklemez és a ló orra feletti díszlemez, a hátsó fején és nyakán lévő szíjzawat pedig apró lemezveretekkel volt ékesítve. A szíjak találkozási pontjai nagyobb kör, „T” vagy kereszt alakú veretekkel voltak megerősítve.⁶⁵ A kantár ilyen jellegű ékítményeinél a berakásos díszítés fogásait is alkalmazták.⁶⁶ A kantárszíjak bronzveretein többnyire növényi ornamentikával díszített kompozíciókat figyelhetünk meg, amelyekben gyakori motívum a három levélből álló csokor. Ez a növényi elemeket felvonultató díszítésmód általában geometrikus elemekkel egészült ki [7. tábla].⁶⁷ Az oguz tumulusokban (például Kolobovka) talált lószerszámok díszítéseire hasonló kompozíciókat hordozó lószerszámdíszeket találtak a Fekete-tenger északi partvidékének nomád – besenyőnek meghatározott – sírjaiban is (például Gajevka, Gorožen, Novo-Kamenka, Sarajly-Kijata, Staro-Švedskogo). Ezek a temetkezések a 11. század első negyedére/felére keltezhetőek, így Kruglov szerint az oguzok anyagában is számolhatunk ezzel a datálással.⁶⁸ A díszítés használatának ideje ettől függetlenül a 10. század második feléből már adatolható (például a čenini szablya szerelékének kompozíciója).⁶⁹ A díszítéseknek azonban az oguzok leletanyagában önálló arculata van. „A Volgától keletre a bal parton (Bikovo, Kalinovka, Novonikolskoje), az Urál déli részén (Nezenka) és az Aral-tótól északra (Čelkar) ismeretes hasonló típusú korabeli lószér-

⁶¹ Vö. FEDOROV–DAVYDOV 1966, 11.

⁶² Vö. KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 243, 246.

⁶³ KRIGER 1993, 139.

⁶⁴ Lásd például a Čeninből származó, 10. század második felére keltezett példányt (KRUGLOV 2001, 400, 3/11. ris).

⁶⁵ KRUGLOV 2001, 404, 5. ris. A homlokon és az orr felett elhelyezkedő ékítmények rekonstrukciós rajzát lásd KRUGLOV 2001, 406, 6. ris (Verhnij Balyklej és Čenin lelőhelyekről). Ismeretesek hasonló lószerszámdíszek Kolobovkáról is. A két kör alakú ezüstlemez széleit 8 bronzszegeccsel fogták össze, a lemezek között szövetmaradványokat figyeltek meg. A kompozíció közepén keresztalakba rendezett díszítés foglalt helyet, a kantárrózsa széle és centruma közötti teret növényi ornamentikával töltötték ki (KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 243, 252, 3/16–17. ris). A lemezek sírban való helyzetéhez vö. KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 251, 2. ris.

⁶⁶ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411, 425.

⁶⁷ KRIGER 1993, 140.

⁶⁸ KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 246.

⁶⁹ Vö. KRUGLOV 2001, 402, 4. ris.

számvereteken a steppei művészet tisztább formában – egyszerű palmettás díszként, gyöngysorkeretes motívummal stb. – jelenik meg.”⁷⁰

A nyergekről gyakorlatilag alig rendelkezünk adatokkal. Azt biztosan tudjuk, hogy néhány oguz temetkezésben találtak nyeret, amelyeknek a nyeregkápát borító rátétjei maradtak meg.⁷¹ Más esetekben is gondolhatunk nyereg egykori jelenlétére, például amikor a kengyelek a lólábcsontok között, a ló háta helye táján találhatóak. Ilyen esetekben okkal feltételezhető, hogy a nyeret a ló hátára helyezték.⁷² Kápverek hiányában a szerves anyagokból összeállított nyergeknek nem marad értékelhető nyomuk a sírokban.

4.2.2. Fegyverek

Az oguzokhoz köthető férfisírok gyakori mellékletét adják a fegyverek: a markolatnál felragasztott szarulemezekkel jellemezhető rövid íjak, vas vázzal merevített tegezsek, vas nyílhegyek, szablyák, ritkábban lándzsák maradványai.⁷³ A korszakban a védőfegyverzet elemei (sisak, sodronying) még ismeretlenek, ahogy az íjtartó tegezsek nyomai is.

4.2.2.1. Íjak, nyilak, tegezsek

Az oguz halomsírokban általánosnak mondható mellékletek a nyílhegyek, az íjak és a tegezsek maradványai valamivel ritkábbak [8. tábla]. A szerves anyagból készített összetett íjakból mindössze a markolatot borító csontlemezek maradnak az utókorra. Úgy tűnik, hogy a reflexíjak azon csoportjába tartozó típust használták az oguz harcosok, amelyek szarvait nem erősítették csontlemezekkel, ugyanis rendszeren csak a markolathoz tartozó darabokat találják a sírokban. A másik lehetőség, hogy az íj szarvait falapokkal merevítették, ezért nem sikerült eddig nyomaikra bukkanni.⁷⁴ A kolobovkai íj markolatlemezei körülbelül 15×3 cm méretűek voltak, belső oldaluk irdalt, ami a felragasztásukat könnyítette meg. A csontlemezekben számos sérülés és

⁷⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 20–21. A felsorolt lelőhelyek a feltárt oguz kurgánok elterjedési térképén (lásd 1. tábla) a 38, 44, 41, 7 és 9 alatt találhatóak.

⁷¹ Lásd KRUGLOV 2001, 407, 7/3 (Nikol'skoe-V); 410, 9/5 (Uvak); 412, 10/6 (Novonikol'skoe-I); 418, 13/13 (Y-85, Barun); 422, 15/7 (Bolgarka) ris.

⁷² BÁLINT 1969, 110.

⁷³ A lándzsák ritkán vannak jelen az oguz sírokban, ami elsősorban a harcmodorral magyarázható. Mindenestre a kalinovskiji halomsírban regisztráltak lándzsahegyet (Vö. KRUGLOV 2001, 427, 18/14. ris).

⁷⁴ Már Cs. Sebestyén Károly rámutatott a honfoglalás kori, tehát időben párhuzamos magyar íjak kapcsán, hogy „nem mindig fordul elő a teljes szerelvény... Van eset, hogy csak a középső lemezek vagy azok töredékei kerülnek ki a sírból. (...) Voltak íjak teljes csontlemez felszereléssel... és voltak olyanok, amelyekben csupán a középső két lemez volt meg. Sőt nagyon valószínű, hogy csak a díszesebb kivitelű íjakon volt meg mind a hat csontlemez, s ezek mellett (talán a többség) voltak olyan íjak is, amelyeken a hosszú lemezek fából készültek” (Cs. SEBESTYÉN 1933, 16).

kopás figyelhető meg, tulajdonosa hosszú éveken keresztül használhatta a fegyvert. A sírban a bal medencelapátra hajló bal alkarnál figyelték meg.⁷⁵

Tegez vaspálcából kialakított vázát találták például a čenini és a kolobovkai oguz temetkezésekben (utóbbit a váz baloldalán, a combcsonton figyelték meg). A megmaradt vasalások hasonló konstrukciót képviselnek, mint a honfoglalás kori magyar tegezek, legalábbis ami a merevítés szerkezetét illeti. A dokumentált vaspálcákon hurkos kialakítást regisztráltak, ami a tegez felfüggesztését tette lehetővé.⁷⁶ A szerkezetből következik, hogy az oguzok által használt, minden bizonnyal bőrből készített tegez tárazása is oldalt történhetett egy, a hossz tengellyel párhuzamos hasítékon keresztül, amelyet utána összefűztek.⁷⁷

Az őtörök időszakból átöröklődött az oguz korba a háromoldalúra kovácsolt nyílhegyek használata, de a legáltalánosabban használt fajták a lapított V-I, V-III, V-V típusok voltak, valamint a lekerekített formájú G-II. A V-III és V-V formák folyamatosan léteztek a mongol kor előtti kun korszakban is.⁷⁸ Fedorov-Davydov rendszerében a V-II típusba tartozónak értékelte Kruglov és Maryksin a sor-ajdnyi nyílhegyeket.⁷⁹ Azonban a darabok nem teljesen azonos típusokat képviselnek. Medvedev részletesebb elemzésében a nyílhegyek a 34, 40 és 44. típusba sorolhatóak; ezek használata a 8–10., a 10–14., valamint a 9–11. századra tehető.⁸⁰ A sírban a koponya jobb oldalánál került elő a 4 példány. Ezek között volt lapos, szimmetrikus rombusz alakú, alsó része kiszélesedő, a nyéltüske felett nincs nyaka (A), ívelt oldalú, rombusz formát mutató darab, alsó része kiszélesedő, nyakkal kiképzett (B), aszimmetrikus, levél alakú rombikus forma, alsó része kiszélesedik, nyakkiképzése nincs (C), illetve szimmetrikus, levél alakú, ovális formát mutató példány, ugyancsak nyak nélkül (D).⁸¹

A kolobovkai nyílhegyek a tegez szájánál, a bal könyökhajlatnál, illetve attól balra, körülbelül 30 cm-re és a jobb combcsont mellett (illetve a harcos jobb láb-szárcsontja mellett fekvő gyermek koponyája felett) helyezkedtek el. Medvedev osztályozásában a példányokat a 44/1, 84/2 és a 91. típusba sorolták a szerzők, használatuk időszaka a 9–11. és a 10–14. század közé tehető.⁸² A darabok lapított, levél

⁷⁵ KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 244. Ugyancsak a markolathoz tartozó csontlapokat figyelték meg a čenini sírban. Vö. KRUGLOV 2001, 427, 18/9–10. Az M 1:1 arányú rajzról visszamért nagyságuk körülbelül 16,5 cm.

⁷⁶ Vö. KRUGLOV 2001, 400, 3/16–17. ris. (Čenin); KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 253, 4/11. ris. (Kolobovka).

⁷⁷ Vö. Cs. SEBESTYÉN 1933, 57–58; RÉVÉSZ 1985, 41.

⁷⁸ KRIGER 1993, 139.

⁷⁹ Vö. FEDOROV–DAVYDOV 1966, 27.

⁸⁰ Vö. MEDVEDEV 1966, 63–65, 67.

⁸¹ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 415, 425, 414, 3/2–5. ris.

⁸² Vö. MEDVEDEV 1966, 67, 82–83. Nem világos a páncéltörőknek meghatározott nyílhegyek tipologizálása; ebben a korban ilyenekkel még nem találkozunk a nomád sírokból. Használatuk a 12–13. századra jellemző, ami a temetkezés kora miatt kizárható. A 84/1. típust viszont a 10. és a 11. század eleje közötti időben alkalmazták (vö. MEDVEDEV 1966, 81).

alakú, rombikus formát, rövid fejű, gúla alakú páncéltörő típust és levél alakú, négyoldalúra kovácsolt páncéltörő típust képviselnek.⁸³

4.2.2.2. Szablyák

Az oguz harcosok sírjában már több alkalommal bontottak ki vasból kovácsolt szablyákat. Ezek a vágófegyverek kizárólag az oguz temetkezések 2. csoportjánál voltak megtalálhatóak, nők sírjaiban nem fordultak elő.⁸⁴ Egyes kutatók a szablyákat társadalmi rangjelzőként értékelték. Az Alsó-Volga vidékén és Nyugat-Kazahsztán területén Kruglov 23 temetkezésről tudott, ahol szablyát találtak. Ez a szám nem kevés, de jócskán elmarad az íjsontokat és nyílhegyeket tartalmazó temetkezések számától. Érdekes viszont, hogy a Dnyeszter és Don közé eső területeken ugyanebben a korszakban mindössze hat szablyáról tud a kutatás.⁸⁵

A szablyák markolatát, keresztvasát vagy hüvelyét bronz- és ezüstlemezekkel borították egykori készítői. Az applikációkat növényi ornamentikával díszítették, a kivésott motívumokat pedig niellósan díszítették. A díszítmények háttérét rendszerint egymásba fonódó vonalak adták. A növényi ornamentika egységes kompozícióba rendeződött, amelyet szimmetrikus három- és négyszirmú rozetták, szalagcsokrok képviseltek, az elemek közötti szabad teret aranyozták.⁸⁶ Kruglov és Maryksin szerint a sor-ajdyni szablya hüvelyének az ezüst lemeztartót díszítése a fegyvert a 10. század második fele és a 11. század eleje közé keltezi. Ehhez hasonló szablyákat már találtak a Volgántúlon oguz sírokban.⁸⁷ Mivel a sor-ajdyni szablya analóg a čeniniel, ezek díszítéstechnikája pedig párhuzamos a kolobovkai lőszerszámdíszekkel, amelyeket a 10. század második fele és a 11. század első fele közé lehet keltezni,⁸⁸ ez kijelöli a tárgyak használatának idejét, ami az oguz hegemonia zenitje a nyugat-kazahsztáni térségben [9. tábla].

4.2.3. Övek

Az oguzokhoz köthető temetkezésekben (mind női, mind férfisírokban) gyakoriak az övek,⁸⁹ amelyek díszítését nemesfémekből vagy bronzból kialakított veretek és szíjvégek alkották.⁹⁰ Egyes sírokban két öv is található: ez lehet egy díszes és egy

⁸³ KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 244, 251, 2. ris.

⁸⁴ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 421.

⁸⁵ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 422, 424.

⁸⁶ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411. Lásd a čenini (KRUGLOV 2001, 402, 4. ris) és a sor-ajdyni szablyát (KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 414, 3/1. ris, 417, 5. ris).

⁸⁷ Így például Pjatnadcatogo, Čenin és Majak Oktjabrja lelőhelyeken (KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 421).

⁸⁸ KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 246–247.

⁸⁹ KRIGER 1993, 139.

⁹⁰ Lásd a sor-ajdyni oguz sír pompás övgarnitúráját. A csatokról, veretekről és szíjvégekről részletes leírást ad KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 415–418.

hétköznapi, egyszerű kivitelű kombinációban,⁹¹ de ismeretes két darab veretes övvel eltemetett oguz harcos sírja is.⁹² Az övek különféle tárgyak hordására is alkalmasak voltak, de elsősorban a viselőjük vagyoni és társadalmi helyzetét jelentették meg, amelyet a ráerősített veretek anyaga és mennyisége fejezett ki.⁹³ Az övek veretein ugyancsak növényi ornamentikával díszített kompozíciókat figyelhetünk meg, amelyekhez itt is gyakran használták a három levéllel megkomponált csokrot,⁹⁴ a díszítésmód, ahogy a kantárok esetében, általában geometrikus elemekkel egészült ki.⁹⁵ Ugyanez mondható el a szíjvégek díszítésére is. Ezek mellett a sor-ajdyni garbitúrában feltűnnek a szív alakú, a középén áttört, ívelt, és csúcsban összefutó négyszögletes, valamint a négyszirmú vagy kereszt alakú, középén félgömbös kiképzésű, niellós díszítésű veretek is [10. tábla].⁹⁶

Állatok ábrázolása ritka az oguz övvereteken. A ragadozó állatok közül ismeretes az oroszlán és a farkas (kutya?) a balyklejai temető 5. kurgánjából, valamint a madárábrázolás ugyancsak Balyklejából.⁹⁷ Unikális a sor-ajdyni oguz harcos sírjának tevét mintázó aranyozott verete.⁹⁸ Az emberábrázolás ugyancsak ritka az övvereteken, az eddig publikált anyagban két helyről sikerült dokumentálni oguz temetkezés leletanyagában. Az egyik, emberfejet mintázó övveret a Santas-hegynél lévő, megsemmisített temetkezésből származott. A készítményen az arc egy süveget viselő, europid vonásokat mutató férfi ábrázolása.⁹⁹ A másik ábrázolás a nyugat-kazahsztáni Sor-Ajdyn lelőhelyről származó férfisir egyik csatján található, amelyen leegyszerűsítve látható egy emberfej, valamint annak kitárt karjai.¹⁰⁰

5. Összegzés

Vázlatos írásomban arra tettem kísérletet, hogy áttekintsem a Kaszpi-tenger északi térségében feltárt, a 10–11. századi oguz elithez köthető kurgántemetkezések jellegzetességeit és régészeti emlékanyagát. A munka választott tárgya annak reményében fogalmazódott meg, hogy ennek megalkotása után lehetségessé váljanak a temetkezési sajátosságok és elsősorban a jóval felületesebben megalkotott tárgytipológia, valamint az időrend kidolgozásához kapcsolódó további vizsgálatok, továbbá hogy

⁹¹ Bár a szerzők nem említik, de valószínűleg ez utóbbi egyszerű, díszítetlen bőrvön lehetett, amelyre csak a csat és esetleg a szíj anyagának maradványai utalhattak.

⁹² A már említett Sor-Ajdyn lelőhelyen 2 csatot és 46 veretet szedtek fel a feltárók (KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 415–418).

⁹³ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 411.

⁹⁴ Lásd például a čenini sír övvereteit (KRUGLOV 2001, 404, 5/9–12. ris).

⁹⁵ KRIGER 1993, 140. Vö. KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 423, 11. ris.

⁹⁶ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 419–422, 6–8, 10. ris.

⁹⁷ KRIGER 1993, 140.

⁹⁸ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 418; 416, 4/9. ris; 425, 15. ris.

⁹⁹ KRIGER 1993, 140.

¹⁰⁰ KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 415; 424, 13. ris.

megteremtse az alapot a késő nomád műveltségi körön belül az összehasonlító elemzésekhez. Ez annál is fontosabb lenne, mert az oguz emlékek kutatása nélkül érdemben nem vizsgálhatóak sem a fekete süvegesek, sem a sarkeli nomád temető emlékei, de nem kevés adalékkal járulhatnak hozzá a besenyők és a kipcak-kunok temetkezéseinek, valamint a térség oguz éráját megelőző korok lakossága múltjának kutatásához is – főleg ami a régészetileg értékelhető jelenségek átfedéseit illeti a késő nomád körhöz tartozó népek temetkezési szokásai és tárgyi anyaga között. Magyar nyelven a téma teljesen feldolgozatlan, a dolgozat az első kísérlet az alapok lerakására.

IRODALOM

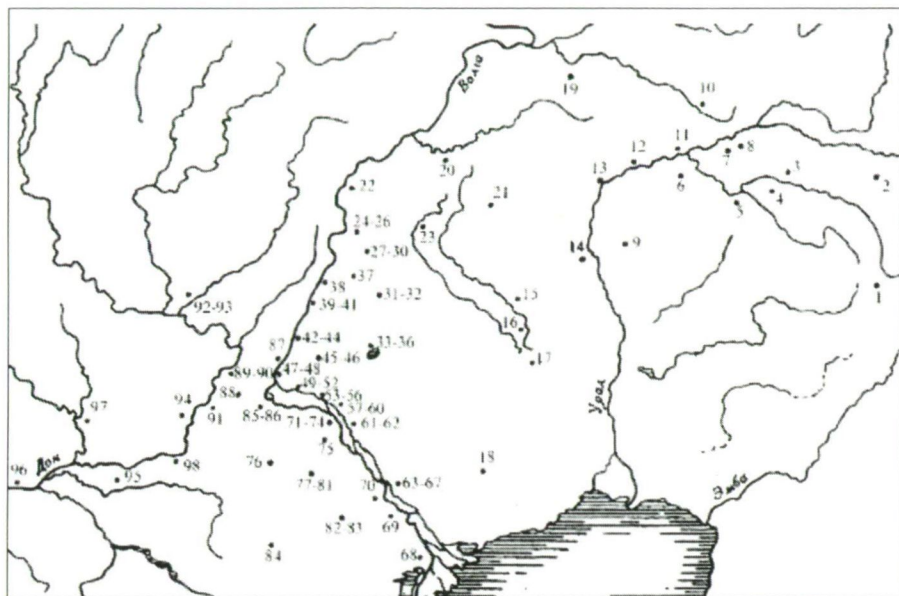
- ATAVIN 1984 = Atavin, A. G.: Nekotorye osobennosti zahoronenij čučel konej v kočevničeskih pogrebenijah X–XIV vv. *Sovetskaja Arheologija* (1984/1), 134–143.
- BÁLINT 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. *MFME* (1969/1), 107–114.
- CS. SEBESTYÉN 1933 = Cs. Sebestyén K.: *A magyarok ijja és nyila*. [A szegedi Városi Múzeum kiadványai 5.] Szeged 1933.
- FEDOROV-DAVYDOV 1966 = Fedorov-Davydov, G. A.: *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast' u zolotoordynskih hanov: arheologičeskie pamjatniki*. Moskva 1966.
- GARUSTOVIČ–IVANOV 2001 = Garustovič, G. N.–Ivanov, V. A.: *Oguzy i pečenegi v evrazijskih stepjah*. Ufa 2001.
- GAVRILINA 1985 = Gavrilina, L. M.: Kočevničeskie ukrašenija X. v. *Sovetskaja Arheologija* (1985/3), 214–226.
- HORVÁTH 2001 = Horváth F.: *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest 2001.
- IVANOV 2006 = Ivanov, V.: Pečenegi, guzy i torki. In: *Istorija tatar s drevnejših vremen v semi tomah. Tom 2. Volžskaja Bulgarija i Velikaja Step'*. Red. Hamidullin, B. Kazan' 2006, 452–458.
- KRIGER 1993 = Kriger, V.: Oguzskie kurgany v meždureč'e Volgi i Emby. In: *Novoe v srednevekovoj arheologii Evrazii*. Red. Kovalevszkaja, V. B. Samara 1993, 137–144.
- KRUGLOV 2001 = Kruglov, E. V.: Pogrebal'nyj obrjad oguzov Severnogo Prikaspija 2-j pol. IX–1-j pol. XI v. In: *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja*. Tom 2. Hazarskoe vremja. Red. Jevglevskij, A. V. Doneck 2001, 395–447.
- KRUGLOV 2003 = Kruglov, E. V.: Pečenegi i oguzy: Nekotorye problemy arheologičeskih istočnikov. In: *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja*. Tom 3. Polovecko-zolotoordynskoe vremja. Red. Jevglevskij, A. V. Doneck 2003, 13–82.
- KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005 = Kruglov, E. V.–Sergackov, I. V.–Balabanova, M. A.: Novye pogrebenija oguzov u s. Kolobovka. In: *Nižnevolžskij Arheologičeskij Vestnik* 7. Red. Skripkin, A. S.–Jablonskij, L. T.–Klepikov, V. M. Volgograd 2005, 242–256.

- KRUGLOV-MARYKSIN 2012 = Kruglov, E. V.–Maryksin, D. V.: Novoe pogrebenie oguzskogo voina-vsadnika iz rajona Ryn-Peskov Zapadnogo Kazahstana. In: *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ja*. Tom 9. Hazarskoje vremja. Red. Jevglevskij, A. V. Doneck 2012, 409–428.
- MAVRODINA 1983 = Mavrodina, R. M.: *Kievskaja Rus' i kočevniki (pečenegi, torki, polovcy)*. Leningrad 1983.
- MEDVEDEV 1966 = Medvedev, A. F.: *Ručnoe metatel'noe oružie. Luk i strely, samostrel (VIII–XIV vv)*. Moskva 1966.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989 = Pálóczi Horváth A.: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest 1989.
- PLETNEVA 1958 = Pletneva, S. A.: Pečenegi, torki, polovci v južnorusskikh stepjah. Tom. 1. *MIA* 62 (1958), 151–226.
- PLETNEVA 1960 = S. A. Pletneva: Besenyők, torkok és polovecek a déloroszországi steppéken. 1. kötet. *Szovjet Régészet* 16 (1960), 101–162.
- PLETNEVA 1981 = Pletneva, S. A.: Kočevniki vostočnoevropejskikh stepej v X–XIII. vv. In: *Arheologija SSSR. Stepj Evrazii v epohu srednevekov'ja*. Red. Pletneva, S. A. Moskva 1981, 213–222.
- RÉVÉSZ 1985 = Révész L.: Adatok a honfoglaláskori tegez szerkezetéhez. *Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum* 5 (1985), 35–53.
- SIMON 2007 = Ibn Fadlân: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon R. Budapest 2007.

Outline of the characteristics of the Oghuz elite barrow graves in the Volga–Ural region (10th–11th cc.)

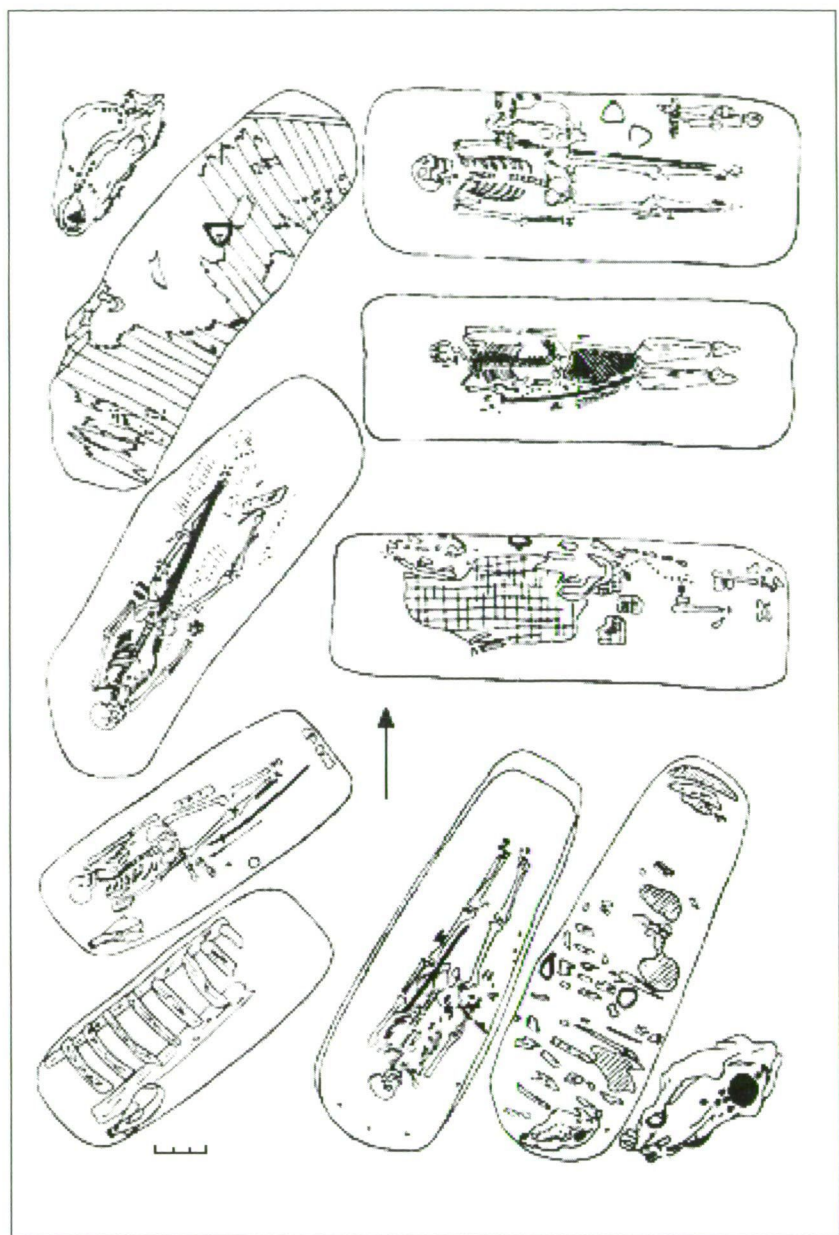
The aim of the present paper was, as far as the literature allows, was to draw a comprehensive picture about the archaeological aspects of the Oghuz cemeteries found at the northern coast of the Caspian Sea. However, because of the kurgan-centered attitude of the Russian scholars, this topic is necessarily limited concerning social history, because it could cover only the elite barrow graves, and could not touch upon the question of the Oghuz common people. The latter's archeological legacy has not yet been determined. Parallel with it, the comparative examination of the artifact material awaits for elaboration, as well as the inner chronology of the archaeological material of the Oghuz Period. Despite the difficulties, the present paper is justified by the fact that no publications exist in the Hungarian literature concerning the topic. Beside the examination of the steppe parallels of the archaeological material belonging to the Pechenegs and Cumans found in Hungary, no attention has been paid to the Oghuz material, which belongs to the late nomadic archaeological circle. However, without the research of this well-definable material neither the nomadic (Oghuz–Pecheneg) cemetery of Sarkel cannot be evaluated, nor the 12th century material of the 'Black Hats' which had been organized of Oghuz and Pecheneg tribal fragments. The elaboration of the topic provides more extensive possibilities for the examination of the overlaps between the cemeteries of Pechenegs and Cumans, and those of the peoples who lived in the northern coast of the Caspian Sea before the Oghuz.

Following the history of research, the next section analyses the rites of the barrows of the Oghuz elite, and their features. The summary of the burial traditions is followed by the inventory of the kurgans' material, divided into two groups in the uniform Oghuz archeological material known so far: 1. child and female graves 2. male graves. The leading objects of the material – as in many other cases – were found in female (child) graves (drop-shaped, filigree pendants, amulets and pendants depicting birds or bird wings). Further finds represent devices, jewelry and costume elements, weapons, belt sets, as well as harnesses and their trappings.

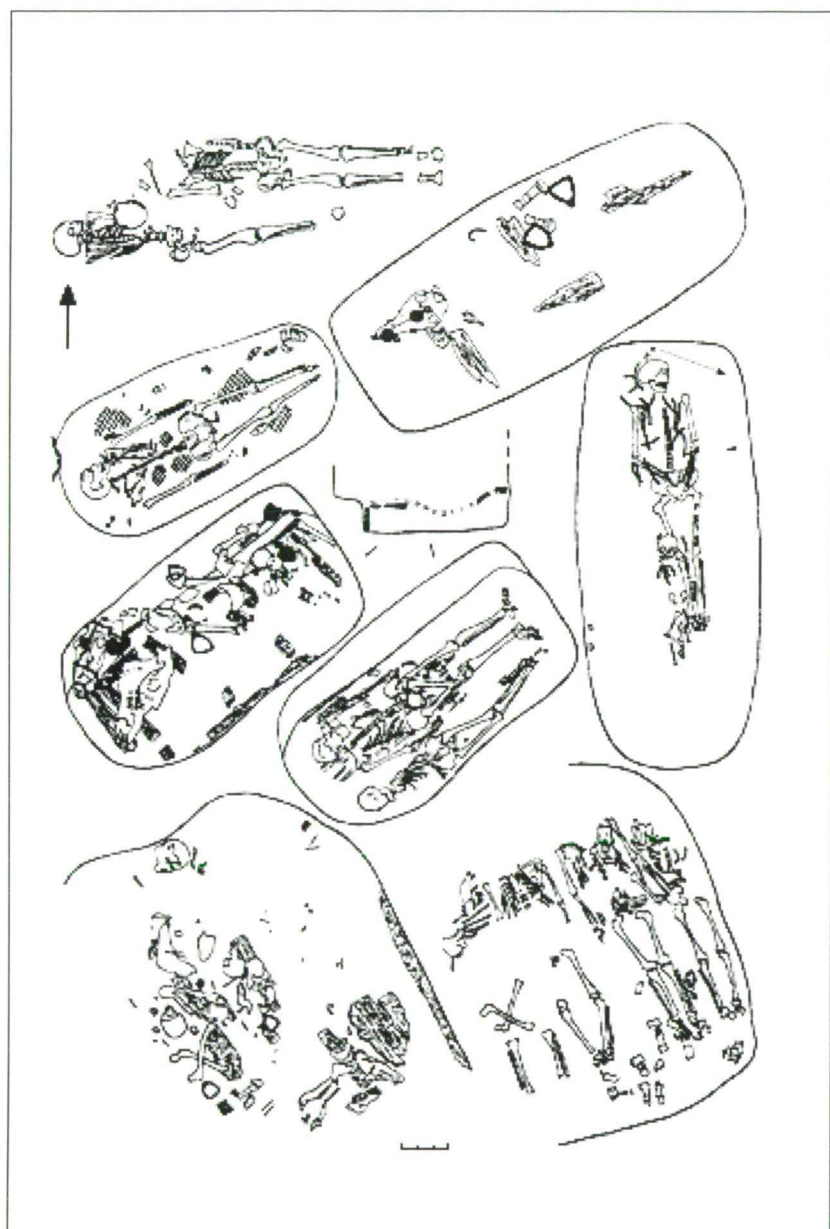

1. tábla: A Kaszpi-tenger északi térségében lévő, oguzokhoz köthető kurgántemetkezések elterjedési térképe:

1. Bolgarka, Atpa; 2. Akbulak; 3. Kumakskij, Uvak; 4. Tamar Utkul'; 5. Pokrovka; 6. Žarsuat; 7. Nežinskoe; 8. Alebastrovo, Hanskaja mogila; 9. Čelkar; 10. Kolyčevo; 11. Jaman; 12. Rubežka; 13. Ural'sk; 14. Janajkino; 15. Sary Ajdin, Karasu; 16. Kos Oba; 17. Kara Oba, Sor-Ajdyn; 18. Asat Baj; 19. Vasil'evka, Kirovskij, Volčanskij; 20. Grišankin; 21. Svetloe Ozero; 22. Suhaja Saratovka; 23. Aleksaškino; 24. Rovnoe; 25. Fridenberg; 26. Mírnöe; 27. Novaja Kvasnikovka; 28. Bljumenfel'd; 29. Kano, Šul'c; 30. Torgunskoe; 31. Gromki; 32. Komsomol'skij; 33. Čenin; 34. Krasnaja Derevnja; 35. Él'ton; 36. Priozernoe; 37. Soljanka; 38. Bykovo; 39. Verhnij Balyklej; 40. Stepana Razina; 41. Novonikol'skoe; 42. Rahinka; 43. Verhnepogromnoe; 44. Kalinovskij; 45. Krasnyj Oktjabr'; 46. Majak Oktjabrja; 47. Volžskij; 48. Kiljakovka; 49. Srednjaja Ahtuba; 50. Zajary; 51. Zaplavnoe; 52. Pjatnadcatyj poselok; 53. Bahtijarovka; 54. Leninsk; 55. Maljaevka; 56. Carev; 57. Solodovka; 58. Zubovka; 59. Kolobovka; 60. Žurov; 61. Uspenka; 62. Bataevka; 63. Seroglazovo; 64. Hoseutovo; 65. Lapas; 66. Dosang; 67. 473-ja versta; 68. Tinaki, Lbišče, Volžskij, Astrahan. obl.; 69. Kosika, Petropavlovka; 70. Nikol'skoe; 71. Starica; 72. Kapitanskij; 73. Černojarskij; 74. Baranovka, Astrahan. obl.; 75. Krivaja Luka; 76. Hanata; 77. Kupcyn Tolga; 78. Bol'soj Caryn; 79. Djuker; 80. Ėvdyk; 81. U-85 (Barun); 82. Jaškul'; 83. Cagan Usn; 84. Ėlista; 85. Zakanal'nyj; 86. Hinkombinat; 87. Olen'e; 88. Stepanevka, Novyj Rogačik; 89. Il'evka; 90. Vertjačij; 91. Pervomajskij; 92. Trjasinovskij; 93. Bukanovskij, Nikol'evka; 94. Aleškin; 95. Jasyrev; 96. Talovaja; 97. Golovka; 98. Sarkel

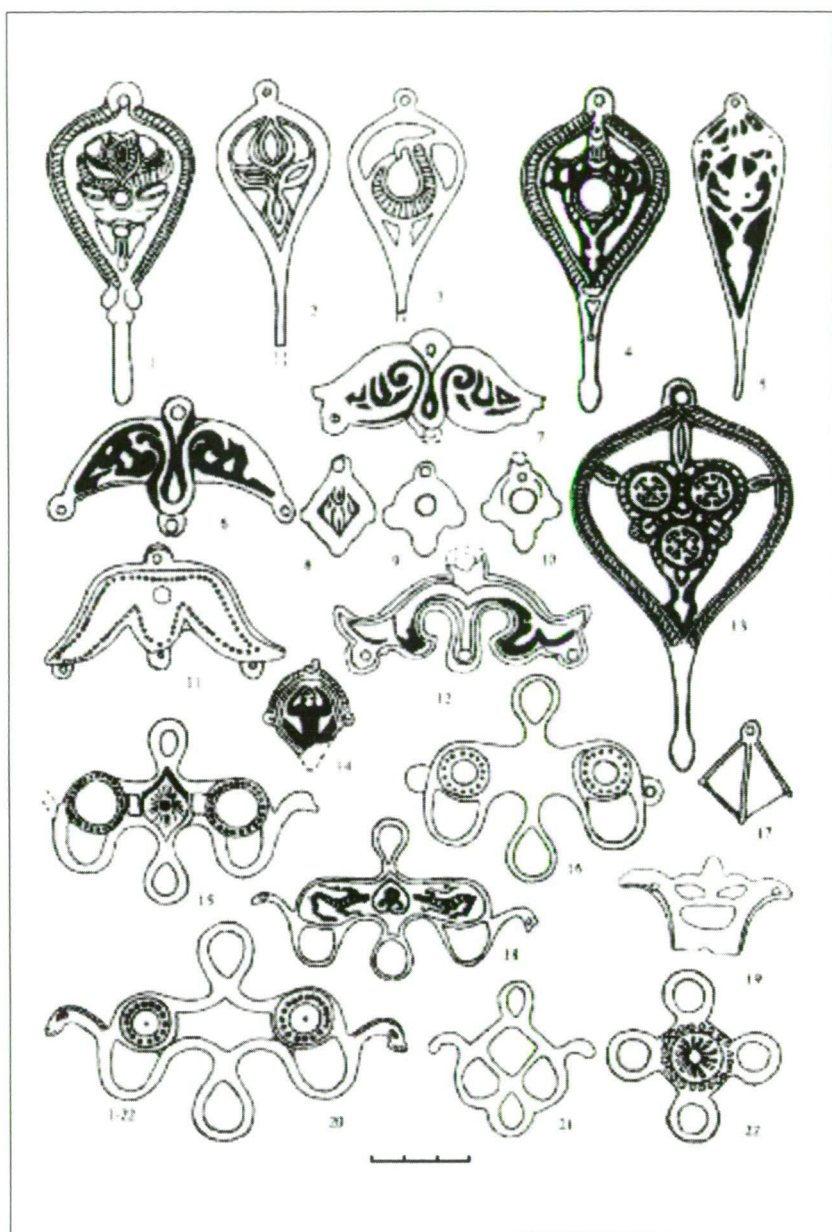

2. tábla: Jellegzetes oguz rítusú temetkezések a Volga-Urál vidékéről [M 1:10]
(KRUGLOV 2001, 412, 10. ris)

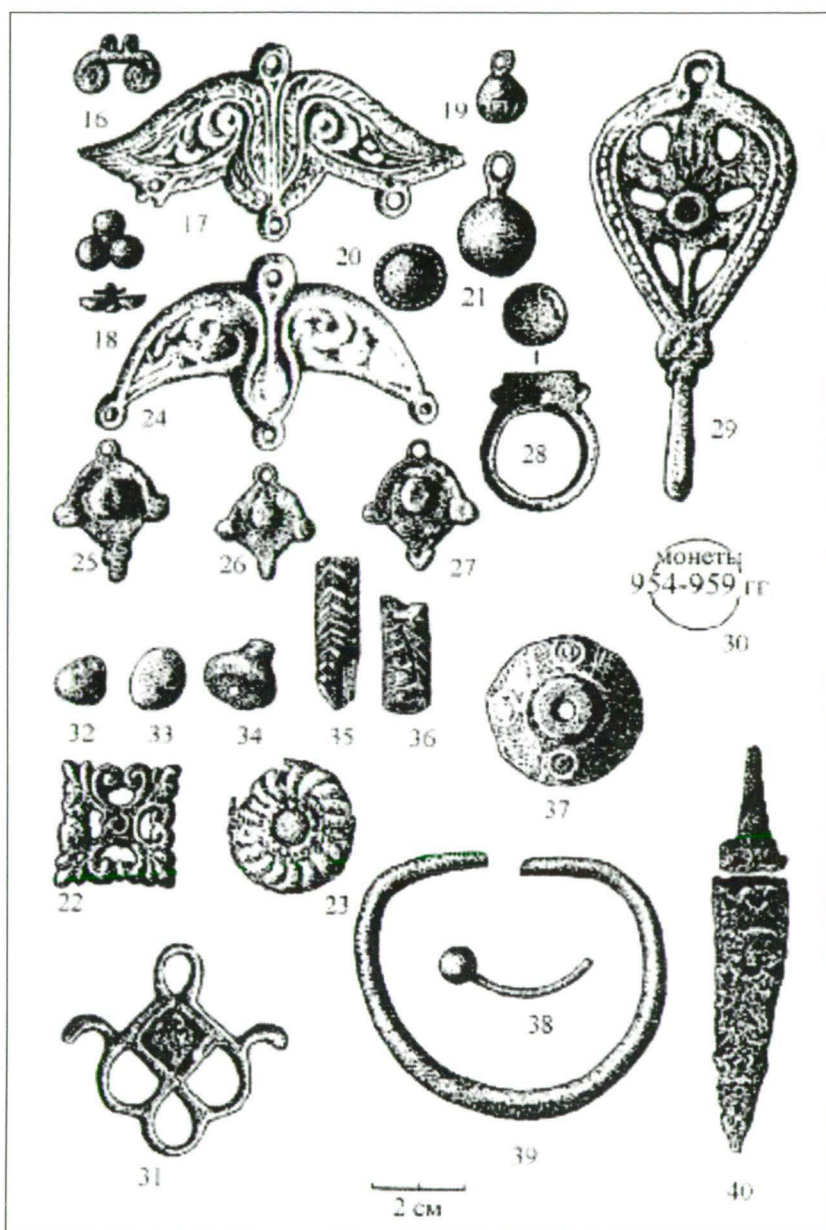
3. tábla: Példák lovas-, kollektív és rituálisan feldúlt temetkezésekre
oguz kurgánok anyagából [M 1:10] (KRUGLOV 2001, 416, 12. ris)

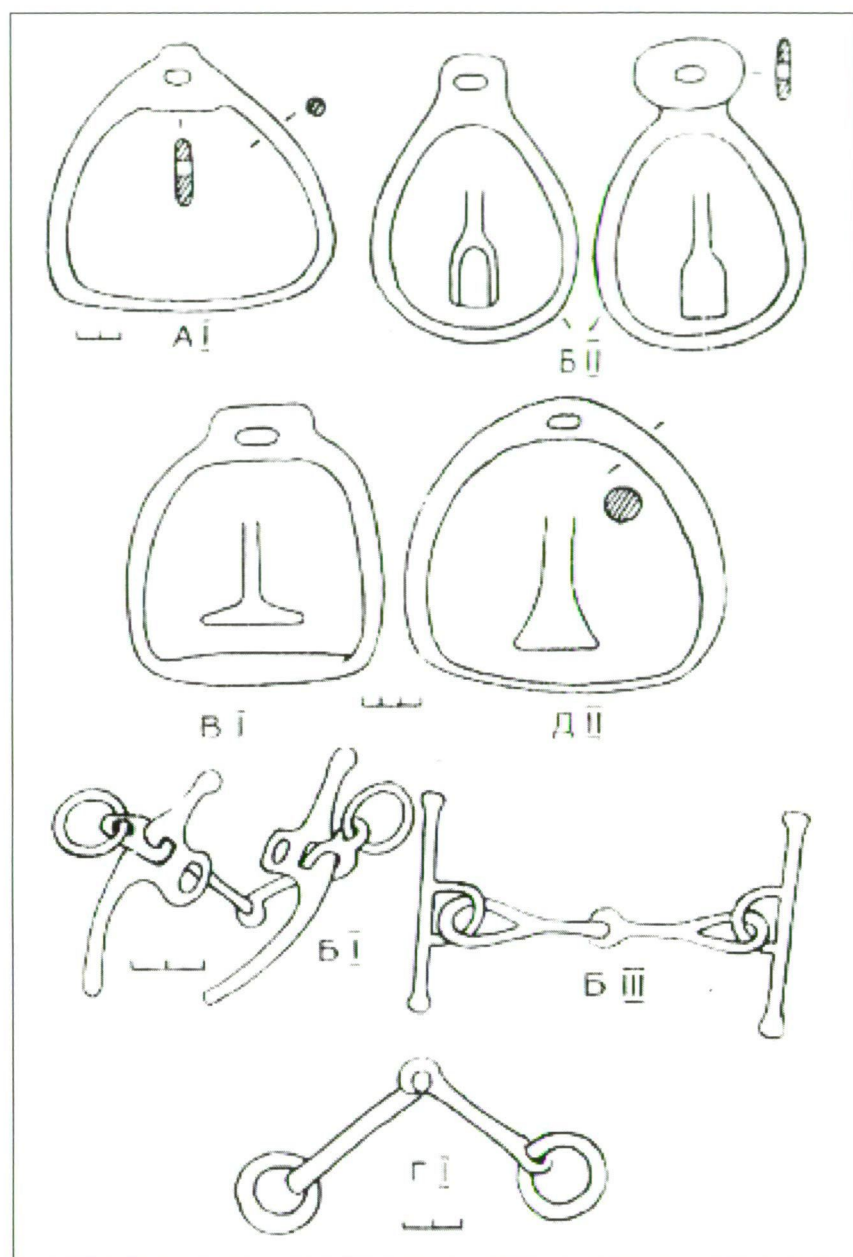

4. tábla: Csepp-alakú amulettek (kopouski) és madaras felvarrók
(KRUGLOV 2001, 398, 2. ris)

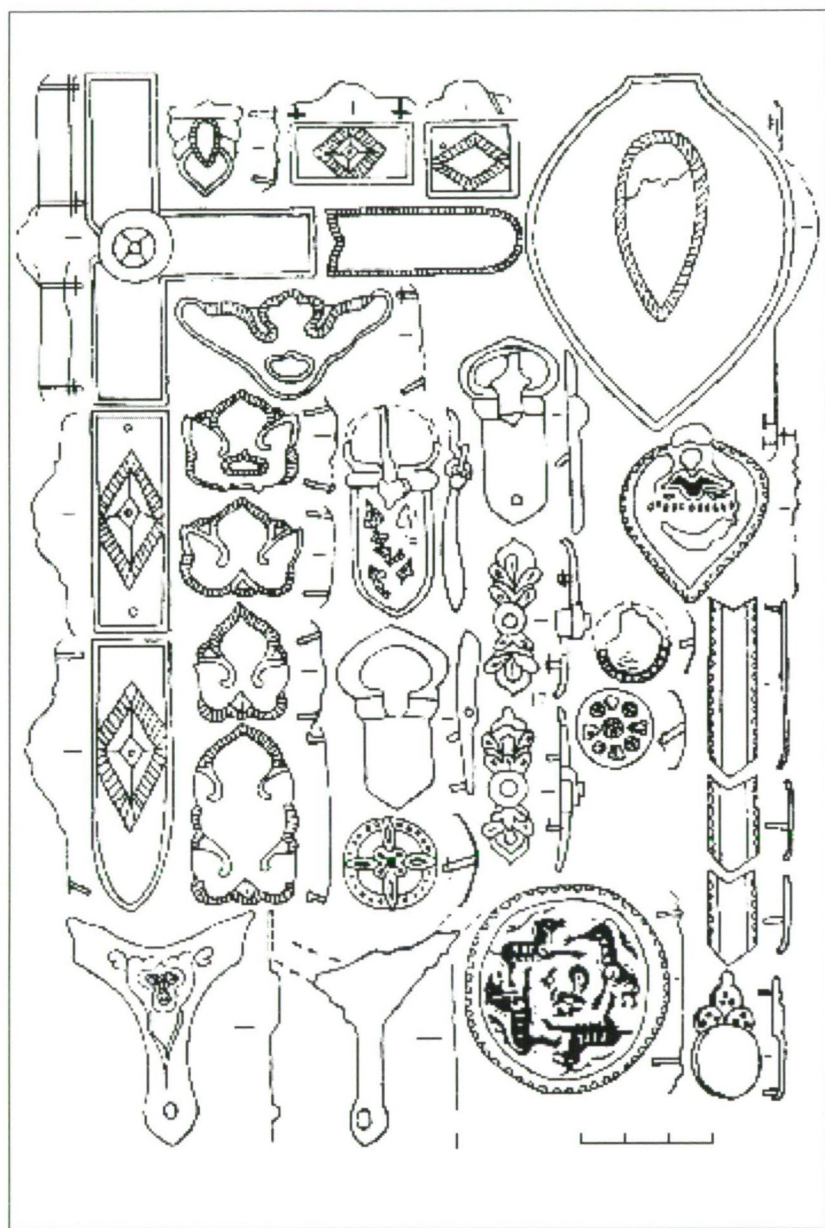

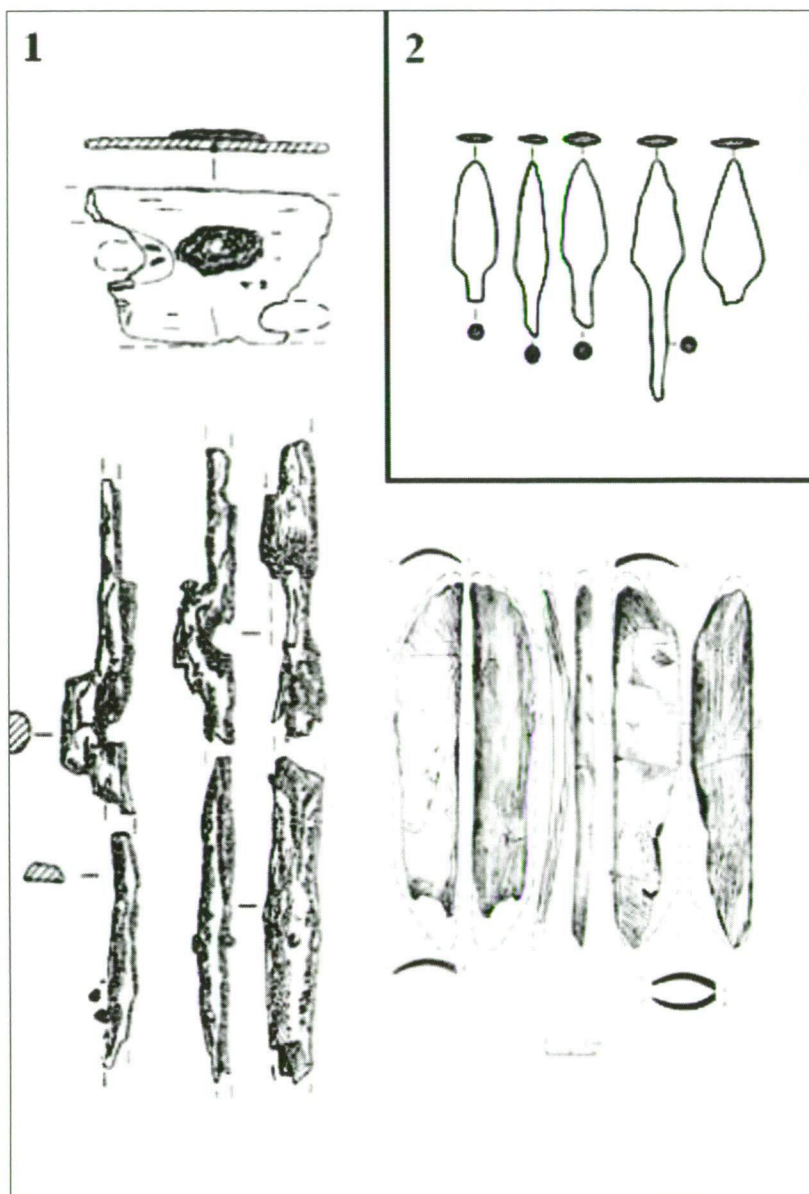
5. tábla: A Volga-menti Lapas lelőhely női temetkezésének leletanyaga
(KRUGLOV 2003, 59. 1. ris)

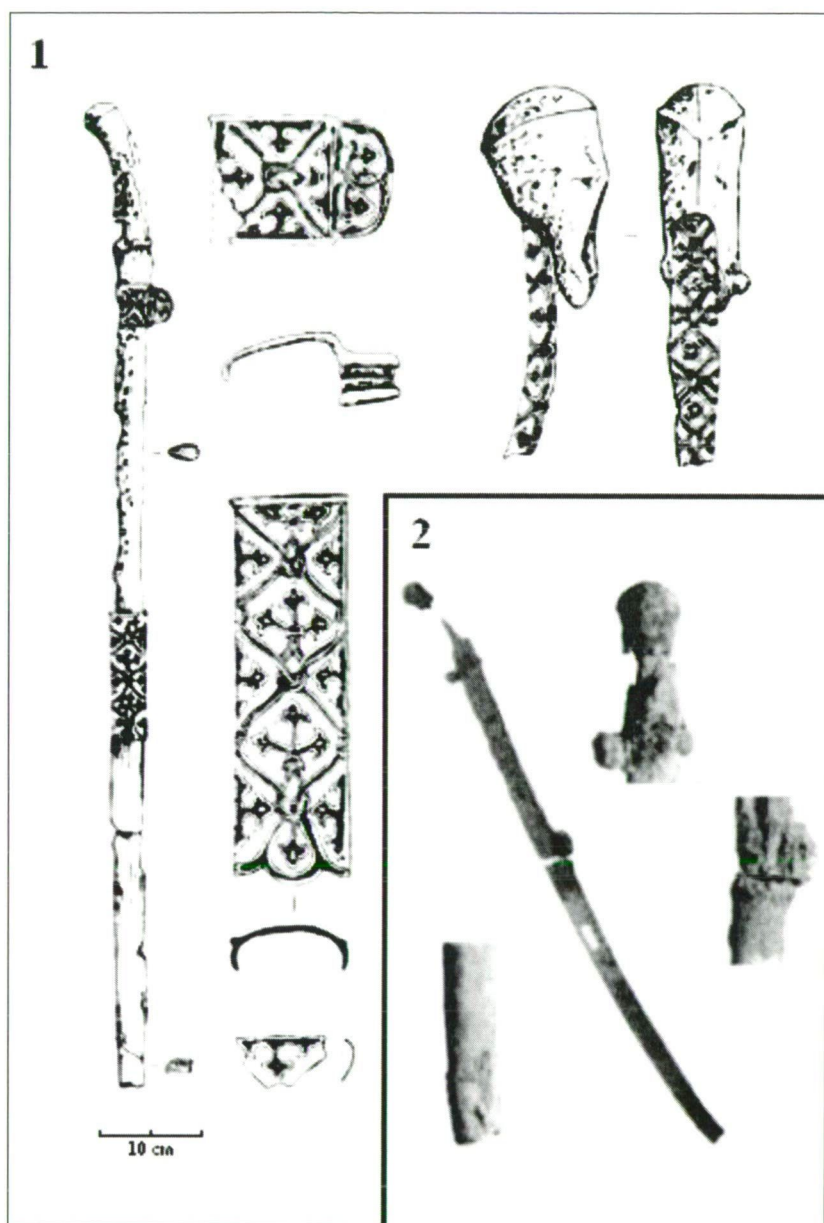
6. tábla: Oguz kori kengyelek és zablák (KRIGER 1993, 143, 1. ris)

7. tábla: Lószerszámveretek és díszítmények a Čeninből származó oguz anyagból
(KRUGLOV 2001, 404, 5. ris)

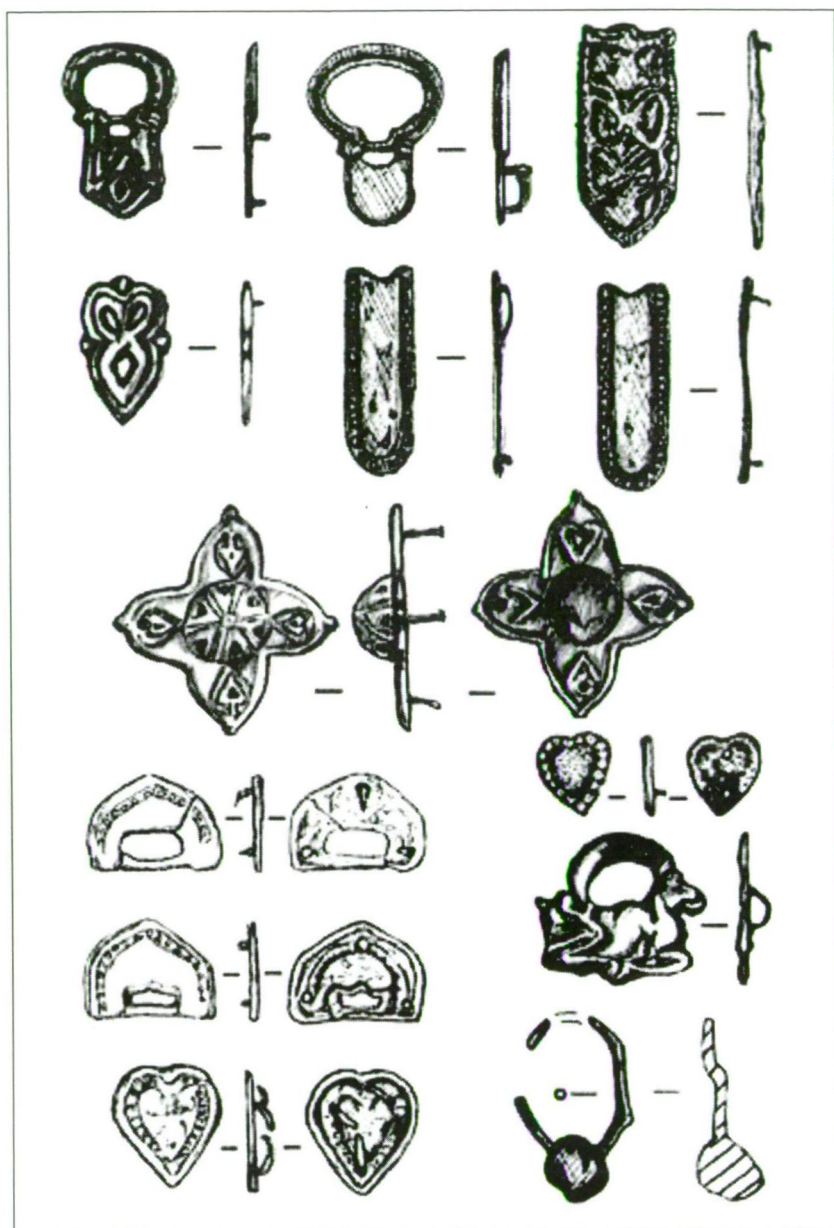

8. tábla: 1.: A kolobovkai tegez csont fedőlapja, vasalása és az íjcsontok (KRUGLOV–SERGACKOV–BALABANOVA 2005, 253–254, 4–5. ris);
2.: nyílhegytípusok az oguz korszakból (KRUGLOV 2001, 400, 3. ris)

9. tábla: 1.: Szablyák a čenini sírból (KRUGLOV 2001, 402, 4. ris);
2.: szablyák a sor-ajdyni sírból (KRUGLOV–MARYKSIN 2012, 417, 5. ris)

10. tábla: Övgarnitúra és fülbevaló rajza a sor-ajdnyi sírból
(KRUGLOV-MARYKSIN 2012, 416, 4. ris)

Honfoglalás kori temető Csongrád–Vendelhalmon

1. Bevezetés

Több mint hét évtizede kerültek az első leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba Csongrád–Vendelhalom honfoglalás kori temetőjéből,¹ azonban az azóta napvilágot látott további leletek teljes körű felgyűjtése és egy helyen való összefoglalása még nem történt meg. E dolgozat ezt a hiányt szeretné pótolni a jelenleg Csongrádon, Szentesen és a Magyar Nemzeti Múzeumban található leletanyag és dokumentációk közlésével.² A Csongrád környéki lelőhelyek vizsgálatával megállapíthatjuk, hogy a Vendelhalmon előkerült leletanyag mennyire volt általános a 10–11. században a Tisza és a Körös folyók találkozásának vidékén.

2. A temető sírjainak és leleteinek leírása

2.1. 1937. évi ásatás sírjai

1. sír: a munkások találták meg és bontották ki. A sír m.: 1 m. T.: ÉK–DNy. Mellékletek: 1. A két csukló táján 1–1 karperec. Az egyik karperec ezüstből van, egy tagba öntött, két egymással szemben álló állatfej dudorodik ki rajta. A fejek mögötti nyakrészt, mindkét oldalon, mélyített, egyenes szárú vonalas kis kereszt ékíti. Külső átm.: 7 cm, belső átm.: 5 cm, metszete 0,5 cm [2. tábla 3]. A másik karperec négyzetes átmetszetű, bronzból készült, nyitott. Külső átm.: 7,2×7,2 cm, belső átm.: 4,95×5,2 cm, legszélesebb átmetszet: 0,6×0,6 cm [2. tábla 4]. 2. Két ezüst karikaékszer S formájú végekkel. Egyiknek a vége letörött. Az ép külső átm.: 2,5×3 cm, belső átm.: 0,9×1 cm, az s-végének a sz.: 0,6 cm, átmetszet: 0,2×0,3 cm. A törött külső átm.: 2,6×2,5 cm, belső átm.: 1,1×1,2 cm [2. tábla 1–2].

2. sír: m.: 1 m. T.: ÉNy–DK. Melléklete nem volt.

3. sír: m.: 1 m, T.: ÉNy–DK. Melléklete nem volt.

4. sír: a csontváz hanyatt, nyújtóztatott helyzetben feküdt. Bal keze a medence fölött, jobb keze a medence alatt volt. Koponyája hiányzott, s az alsó állkapocs az összevissza hányt nyakcsigolyák alatt feküdt. T.: ÉNy–DK. Mellékletek: 1. A bal csipőcsont tányérja alatt vaskés. A nyélrészén a rozsdá farostok nyomát őrizte meg. A hegye felé ívesen keskenyedek, foka végig egyenes. A kés egész felületén halvány farostnyomok látszanak és néhol a bőr maradványai. H: 14 cm, sz.: 1,4 cm [3. tábla 3]. 2. Ugyanitt

¹ PÁRDUZ–TÁRY 1939, 189–196.

² Köszönöm Révész László témavezetőmnek hasznos ötleteit és jó tanácsait, valamint, hogy rendelkezésemre bocsátotta a dolgozat elkészüléséhez szükséges szakirodalmat. Hálával tartozom Szalontai Csabának, aki a dolgozat megírásához tanácsaival és véleményével nagyban hozzájárult. Köszönetemet fejezem ki Türk Attilának a leletanyag Csongrádon lévő részének felkutatásában nyújtott közreműködéséért, és Pintér-Nagy Katalin segítőkézségét és lelkiismeretes munkáját a dolgozattal kapcsolatos technikai kérdések megválaszolásában.

volt egy acéllelvél alakú erősen rozsdás vasnyílhegy. A nyílhegy szárán, a felerősítést szolgáló, teljesen átrozsdásodott vászonmaradvány van. Teljes h.: 6,2 cm, a nyélrész h.: 1,5 cm, legnagyobb sz.: 2,3 cm [3. tábla 4]. 3. Ugyaninnen került elő egy pecek nélküli vascsat. Nagyobb darab: 2,7×2,5 cm, kisebb darab: 0,9×2 cm [3. tábla 2]. 4. A jobb csipótányérban egy kis, kétosztású bronzcsat feküdt, elrozsdásodott vastövissel. H.: 2,3 cm, csattest sz.: 1,5 cm, karika sz.: 1,7 cm, átmetszet: 0,2 cm [3. tábla 1]. 5. Vastöredékek. H.: 5,7 cm [3. tábla 5].

5. sír: a váz hanyatt nyújtóztatva feküdt. Kezei a medence felett össze voltak téve. A sír h.: 165 cm, m.: 1 m. T.: NyÉNy–KDK. Mellékletek: 1. A jobb csipótányér mellett, erősen elrozsdásodott kés, a nyélrészen farostok nyomaival. H.: 3,9 cm, sz.: 1,2 cm [2. tábla 6]. 2. A forgócsont mellett, elrozsdásodott, valószínűleg csiholóacél töredéke. H.: 5,9 cm, legnagyobb sz.: 1,5 cm, legnagyobb v: 0,5 cm [2. tábla 5].

7. sír: hanyattfekvő, kinyújtóztatott váz, kezei a medence fölött össze voltak téve. A váz h.: 175 cm. A sír m.: 1 m. T.: Ny–K. Mellékletek: 1. A jobb halántéktájon rozsszűstből való, nyitott karika. Kivételkor szétmállott. 2. A bal csipótányér alatt csiholóacél töredékei 2 darabban: nagyobb h.: 5,1 cm, a kihajló rész h.: 2 cm, legnagyobb sz.: 1,5 cm; a kisebb darab: 0,9×3 cm [3. tábla 6]. 3. A bal halántéktájon, pusztán rozsdanyomokban megmaradt halántékkarika.

8. sír: hanyattfekvő, kinyújtóztatott váz, kezei a medence fölött össze voltak téve. A váz h.: 165 cm. A sír m.: 1,30 m. T.: NyÉNy–KDK. Melléklete nem volt.

9. sír: hanyattfekvő, kinyújtóztatott váz, kezei a medence fölött voltak összetéve. A váz h.: 156 cm. A sír m.: 90 cm. Melléklete nem volt.

10. sír: Forgó László mérnök bontotta ki, a csontváz hanyatt, kinyújtóztatva feküdt, kezei a medence fölött össze voltak téve. A sír h.: 163 cm, m.: 90 cm. T.: Ny–K. Mellékletek: 1. A mellcsont fölött két részből álló, bronz fülesgomb. Egyik fele: 1,6×0,9 cm, a gomb h.: 1 cm, a fül h.: 0,6 cm; a másik fele: 1,7×1 cm, a gomb h.: 1 cm, a fül h.: 0,7 cm [3. tábla 7].

12–14. sírok: munkások találták, csak három koponya maradt meg belőle. A sír m.: feltehetőleg 1 m. T.: Ny–K. Mellékletek a munkások bevallása szerint nem voltak.

15–16. sírok: munkások találták, s róluk semmi adatot nem lehetett megtudni.

17. sír: hanyatt fektetett férfi váza. A koponyát a munkások kivették, ezért a csontváz hosszát nem lehetett megmérni. A sír m.: 1 m. T.: Ny–K. Mellékletek: 1. Bal oldalán szablya, bronz hüvelyvéggel, két, bronzból készült, díszített hüvelyfüllel, amelyeket két-két bronzpánt kapcsolt a hüvelyhez. A szablya h.: 90 cm, a markolatrész h.: 10 cm. A penge sz.: 4 cm [6. tábla 1]. A szablya jelenleg 7 darabra van törve. Ezek közül a markolat ívelt darabjának h.: 6×1,3 cm. A markolat másik darabja: 5,2×1,9 cm. A további szablyatöredékek méretei a 6. tábla alapján fentről lefelé haladva: 10,8×3,4 cm; 6,8×3,5 cm; 5,9×2,5 cm, melynek a hosszanti oldalán 2,25–2,5 között 3 mm-re a tetejétől lyuk található. Az utolsó két darab méretei: 9×3,5 cm; 5×2,4 cm.

A függesztőfülek közül az épebb sz.: 3,3 cm, h.: 2,6 cm, a hátulján három szegecs található. A két szegecs a függesztőfűl két szélén 2 mm-re a két oldalától; a középső szegecs pedig a függesztő közepén, annak aljától 2 mm-re található. A két szélső szegecs m.: 0,2 és 0,3 cm a középső m.: 0,6 cm. A kopott szegecs sz.: 3,2 cm, m.: 2,5 cm. A kopottabb mintájú függesztőfűl hátulján három szegecs van, egyiknél látszik a forrasztás nyoma – ez maradt meg a legépebben, a szegecs visszakalapált vége is megfigyelhető. Ez 0,7 cm hosszú, a bal oldali h.: 0,5 cm, a középső h.: 0,5 cm [6. tábla 2, 3]. Bronz szablyafüggesztő hurok famaradványokkal. A hurok és a két oldalra elkalapált vége között 0,2–0,3 mm vastag famaradványok találhatók. A famaradvány mérete 3,2×1 cm. A famaradványon 1,2 cm és 2 cm között van a bronz függesztőhurok áttörése. A hurok a fa fölött 1 cm magas, alatta 0,2 centiméteresre van szétlapítva mindkét

oldalra. Teljes m.: 1,5 cm [6. tábla 5]. Szablyakoptató: gömbszerűen lekerekített aljú tokos bronzkoptató. Szájának egyik oldalán függőlegesen csepp alakú kivágás. Másik oldalán az egymásra hajtott lemezeket átütő 4 db szegecs nyoma. H.: 9,7 cm, sz.: 4,1 cm, aljának sz.: 3,3 cm, hátuljának m.: 9,2 cm, csepp alakú kivágás sz.: 0,5 cm, h.: 2,1 cm [6. tábla 7]. 2. A jobb kulcscsont alatt két, nyitott ezüst karika. Az egyik karika h.: 1,9 cm, átm.: 0,2 mm. A másik karika h.: 1,6 cm, átm.: 0,2 mm [6. tábla 6]. 3. A jobb lábfejen vaskengyel. A vaskengyel füle lekerekített téglalap alakú, nyújtott téglalap alakú áttöréssel. A jobb oldali kengyelszáron tausírozás figyelhető meg. A talpaló és a kengyelszár találkozásánál négyzetes alakú tausírozás. Illetve a kengyel nyakánál és a nyak alatt a vállak előtt is nyoma maradt a díszítésnek. A bal oldala rosszabb állapotú és hiányos, a tausírozás nyoma itt nem maradt meg. Talpának kétharmada hiányzik, illetve a bal szárának a vége is. Fül sz.: 4 cm, m.: 3,5 cm. A téglalap alakú áttörés mérete 0,9×2,2 cm és 1 cm-re van a kengyel fülének a tetejétől. Nyak sz.: 2,6 cm. Teljes mérhető h.: 17,4 cm, legnagyobb mérhető sz.: 13,4 cm, a kengyelszár sz.: 1×0,6 cm, talpaló legnagyobb sz.: 2,7 cm [5. tábla 2]. 4. A bal bokán vas csikószabla töredéke került elő. Az egyik karika töredéke és a csuklós szájas van meg. A karika töredéke: átm.: 6,5 cm. Négyzetes átmetszetű, sz.: 0,8 cm és átm.: 0,4–0,5 cm. Az egyik szájas h.: 9,4 cm. A másik vas h.: 10,7 cm; sokkal kevésbé ívelt, 2,5 cm-ig látható rajta a karikamaradvány és belerögződve egy másik vasdarab [5. tábla 1]. 5. A zabla fölött közvetlenül vaslánc feküdt, teljesen elmállott állapotban. 6. A bal lábfej előtt, csaknem teljesen oxidálódott vaskengyel.

18. sír: a váz hanyatt kinyújtóztatva feküdt. A karok könyökben be voltak hajlítva, az alkarcsontok a mell fölött keresztbe téve. A sír m.: 1 m. T.: DNy–ÉK. Mellékletek: 1. A jobb oldali kulcscsont alatt bronz fülesgomb, mely kivételkor kettévált. A belső része valamilyen sárgás színű, viaszos tapintású anyaggal volt kitöltve. 2. A bal kulcscsont alatt kisebb bronz füles gömböcske. A gomb m.: 0,3 cm, sz.: 0,5 cm, a fül: 0,45×0,5 cm [4. tábla 5]. 3. A jobb kéz egyik ujjpercén egy rozsezüst oxidálódott gyűrű. 4. A bal kéz csontjai marokra voltak szorítva, s közülük egy erősen elrozsdásodott, kereszt alakú vasdarabot sikerült több részre törve kiszabadítani. A kereszt alakú vasdarab egyik oldalán farostnyomok láthatók. A megmaradt vasdarabok méretei: 2,8×0,3 cm; 2×0,4 cm; 1,3×0,4 cm; 1,3×0,8–0,3, 1×0,4 cm [4. tábla 4]. 5. Töredékek.

19. sír: hanyatt fektetett, kinyújtóztatott csontváz. Bal kéz a medence fölött, jobb kéz a medence mellett. A váz h.: 158 cm. T.: ÉNy–DK. Mellékletek: 1. A jobb oldali bordák fölött a könyök magasságában 6 cm hosszú, teljesen elrozsdásodott vasdarab volt. 2. Jobb oldalán a szegycsont felett fél ellipszis alakú, rozsdátt vaslemez (3×3 cm). Egyenes oldala mellett a közepén és az ívcúcsnál aklasszög nyomai. Kivételkor szétporolt. 3. Nyakcsigolyái mellett, bal oldalt 2 cm átmérőjű nyitott, de egymásra hajlított végű sima karika volt [4. tábla 2]. 4. A jobb csuklója alatt zárt, bronz karperec, alig kivehető állatfejekkel van díszítve. Átm.: 6,5 cm, átmetszete 0,3 cm [4. tábla 3].

20. sír: hanyattfekvő, kinyújtóztatott váz. Jobb keze a mellen keresztbe volt téve, bal keze ki volt nyújtva. A váz h.: 160 cm. A sír m.: 110 cm. Mellékletek: 1. Egyetlen melléklete az ágyéki gerincoszlop mellett, a váz jobb oldalán egy téglalap alakú vascsat. Mérete 2,7×4 cm. Átm.: 0,6 cm [4. tábla 1].

23–25. sírok: mindhárom bolygatott sír, összevissza fekvő csontokkal. A koponya mindháromnál hiányzott. Valószínű, hogy régebbi ásatásnál tárták fel ezeket.

26. sír: hanyatt fektetett, kinyújtóztatott csontváz. H.: 175 cm. A sír m.: 110 cm, t.: Ny–K. Mellékletek: 1. A bal vállá mellett valószínűleg tegez alkatrészeit képező, elrozsdásodott vaspálcamaradványok és három nyílcsúcs került elő. Rombusz alakú vasnyílhegytöredékek 4 darabba törve. A nyéltüske h.: 2,4 cm, sz.: 0,55–0,4 cm, lefelé szűkül. Farostmaradványok figyelhetők meg rajta. Nyílhegydarabok: Legnagyobb háromszög alakú nyílhegy 4 darabban maradt meg. Ezek méretei: 3,1×3 cm; 4×2,5 cm; 1,6×0,9 cm; 2,6×1 cm; a nyéltüske h.: 1,6 cm, sz.: 0,8 cm [7. tábla 7]. 2. A nyílhegyek alatt három csontlemez volt. Egy a karcsont alatt keresztbe feküdt, annak a felső harmadán; egy ettől kifelé, kb. 10 cm-re; de vele egy magasságban a karcsonttal párhuzamosan, 18 cm-re volt a harmadik. Mindhárom felületén balról jobbra

ferde, párhuzamosan futó rovátkolás figyelhető meg. Az első csontlemez h.: 9,2 cm, sz.: 0,5–0,3 cm, fokozatosan keskenyedő. A második csontlemez h.: 9,6 cm, sz.: 0,5–0,4 cm, fokozatosan keskenyedő. Felső, szélesebb részén (a tetejétől 1,6 cm-ig) talán festés nyoma. A harmadik csontlemez ívelt alakú, h.: 8,4 cm, sz.: 0,5–0,6 cm között változik. [7. tábla 4, 5, 6]. 3. A könyök magasságában került elő egy villás hegyű nyílcsúcs. 4. A jobb oldali második borda fölött, nyitott végű ezüstgyűrű több darabban, melyek h.: 2,1 cm; 1,7 cm; 0,9 cm [7. tábla 1]. 5. A jobb alsókaron ezüstlemezből készült, nyitott karperec két darabban. A nagyobb db h.: 8,3 cm, a pánt sz.: 0,6 cm. A kisebb darab h.: 6,8 cm, a pánt sz.: 0,4 cm [7. tábla 3a, 3b]. 6. A jobb csipő mellett nyitott ezüstgyűrű. Átm.: 2,2 cm [7. tábla 2]. 7. Az alsó állkapocs középső részén, a belső és a külső oldalon zöld rozsdanyomokat (érem?) észleltek. 8. A bal alsó lábszár vége mellett egy ló koponyája feküdt, orral nyugatra, előtte lólábcsonatok és kengyelek voltak. A sötétség beállta miatt ennek a résznek kibontása másnapra maradt. Ekkorra azonban a homokbánya falát, melyben a lelet feküdt a munkások leszakították, a homokot a fuvarosok elhordták, úgyhogy csak töredékeket sikerült a kengyelből és zablából (?) megmenteni.

28. sír: T.: talán Ny–K. Mellékletek: 1. Pajzs alakúán kiszélesedő fejű bronz pántgyűrű madárbrázolással. A kiszélesedő részén kiterjesztett szárnyú galamb van bevésve. A galamb körül benyomkodott pontdíszítés látható. A kiszélesedő fej mindkét oldalán egy-egy bevésott csillagdíszítés látható. Átm.: 2,2×2,2 cm [4. tábla 7]. 2. Két vékony bronzkarika. Az egyik bronzkarika egymásra hajtott végekkel. Átm.: 2×1,6 cm, sz.: 0,1 cm. Egy másik karika három darabba törve, melyek h.: 1,5 cm; 1,5 cm és 1 cm [4. tábla 6, 8]. 3. Ismeretlen rendeltetésű vasdarabok. 4. Ismeretlen rendeltetésű, hajlított bronzlemez töredékek. 5. Hengeres és lapított gömb alakú üveggyöngyök (8 db). Egy hengeres alakú, spirális bordázattal. Hét gömbölyű alakú, egymást keresztező hullámvonalakkal díszítve, a hullámok között piros berakások vannak [8. tábla 2].

29. sír: a munkások találtak rá. Bővebb információ nem ismert. Mellékletek: 1. 3 szálból fonott, eredetileg hurkos kampós záródású bronz karperec. A kampó előtti részen törött, egy szál innen hiányzik. Átm.: 7, 2 cm, belső átm.: 6,5 cm. A három szál vastagsága: 0,3–0,4 cm [5. tábla 4]. 2. Bronzhuzalból készült kerek átmetszetű nyitott karperec. Átm.: 6,2 cm, belső átm.: 5,8 cm, a huzal v.: 2 mm [5. tábla 5]. 3. Kéttágú, lekopott aranyozású ezüst csüngődísz. Felső tagja kerek, közepén kiemelkedő kerek rész háttere aranyozott. Alsó része szív alakú, aranyozás nyomai ezen is megfigyelhetők. A szív alakú alsó rész végén hármass levéldísz van. A teljes h.: 5 cm, az alsó rész h.: 3,1 cm, a felső rész h.: 1,9 cm, a felső rész sz.: 1,5 cm, alsó rész legnagyobb sz.: 1,7 cm, a legkisebb sz.: 0,7 cm. A felső rész hátulján a felerősítésre szolgáló hurok [4. tábla 10]. 4. Rozetta alakú dísz bronzból (?). Négyszögletes bronz veret. Középe kiemelkedik, ehhez egy kis árok után négy szív alakú szírom kapcsolódik. Az egyik szírom vége letört. Mérete: 2,5×2,5 cm. A kiemelkedő rész átm.: 0,6 cm. Hátulján, három sarkán, a felerősítést szolgáló szegek találhatók [4. tábla 9].

30. sír: a homokos gödörből csak egy állkapocs nélküli koponya került elő, amit a munkások dobhattak félre.

31. sír: hanyatt fekvő, kinyújtózott csontváz. A váz h.: 158 cm. A sír m.: 1 m. T.: KÉK–NyDNY. Melléklet: 1. A jobb csipőn fekvő, elrozsdásodott ár alakú vasdarab.

32. sír: hanyatt fekvő, kinyújtózott csontváz. A váz h.: 168 cm. A sír m.: 1 m. T.: KDK–NyÉNY. Melléklete nem volt.

33. sír: hanyatt fekvő, kinyújtózott csontváz. A váz h.: 178 cm. T.: KÉK–NyDNY. Melléklete nem volt.

34. sír: kinyújtózott csontváz. A váz h.: 173 cm. A sír m.: 80 cm. T.: KÉK–NyDNY. Melléklete nem volt.

36. sír: hanyatt fekvő, kinyújtózott csontváz. A sír m.: 1 m. T.: NyDNY–KÉK. Melléklete nem volt.

37. sír: munkások dúlták fel, akik semmiféle leletről nem tudtak.

38. sír: a munkások által feldúlt sír. Csupán a lábközép és a lábfej csontjai maradtak eredeti helyzetben, a csontváz többi részét a munkások széthányták. A sír m.: 130 cm. T.: Ny–K. Mellékletek: 1. A jobb oldali lábfejen veretek a következő elrendezésben: A lábközép, illetve részben a lábujj csontjai felett egy rozettaalakú dísz körül tizenhat kerek lapocskára csoportosult, olyanképpen, hogy a kerek tagok közül 12 darab a lábujjak irányába csúcsosan egyenlőszárú háromszöget alkotott, amelynek közepén a rozettaalakú dísz foglalt helyet. A fennmaradó 4 kerek tag, a háromszög lábfej felőli oldalának meghosszabbításában volt, mindkét oldalon 2–2 darab. Olyanképpen, hogy a láb domborulatát követve, felül a lábközépcsontokra szorosan rásimult, oldalt pedig a talp alá hajlott, ahol is a két szélső kerek tagocskák már szögecsekkel felfelé fordulva kerültek elő. A csontok és a díszítő tagok között málleköny börszerű anyag volt, amelybe az akasztások belekapaszkodtak. Míg a bal lábfej vereteit *in situ* lehetett észlelni, addig a jobb lábfejen a külső oldalon három kerek tagocskára hiányzott, azonban a többi veret éppen úgy feküdt, mint a bal lábon leírtak. A hiányzó 3 kerek tagocskát másnap a homok átszitalásakor találták meg. A jobb lábfej csontjaitól jobbra, mintegy 18 cm-re két párhuzamosan haladó, egymástól kb. 10 cm-re fekvő sorban a sír fekvésére keresztbe fekvő irányban, egymástól szabályosan kb. 5 cm-re újabb 4 rozetta és 10 kerek tag került elő, mégpedig úgy, hogy a fej felől fekvő sorban rozetta, kerek taggal váltakozott, míg a második sorban csupa kerek tag foglalt helyet. 6 db négyzetleges ezüstveret kereszt alakú középpel. Hátere aranyozott. Mindegyik hátulján 4 db szegecs, mely a felerősítést szolgálta, mindegyik szegecs 0,2–0,4 cm magasan áll ki a felületből. Megfigyelhető, hogy a szegecsket ellapították. A kereszt alakú veretek átm.: 2,2×2 cm; 2,3×1,9 cm; 2,2×2 cm; 2,2×2,1 cm; 2,2×1,9 cm; 2,3×2 cm. A kerek ezüst pitykék bemélyített közepe aranyozott. Az összes átm.: 1,5×1,5 cm, a bemélyítés átm.: 0,6 cm körül van (1–2 mm eltérés van csak) [9. tábla 1, 2].

39. sír: gyermeksír. A sír m.: 1 m. T.: Ny–K. Mellékletek: 1. A melle fölött átfúrt állatfog volt. H.: 3,6 cm, legnagyobb sz.: 0,8 cm. Az állatfog a két vége felé elhegyesedik. Felső részén furat található, mely tetejétől 0,5 cm-re kezdődik és 0,9 cm-ig tart. A furat átm.: 0,35 cm. [5. tábla 3].

40–42. sírok: munkások által feldúlt sírok, amelyek mellől mellékletek nem kerültek elő.

43. sír: feldúlt sír. Mellékletek: 1. 6 db sárga berakásos, zöld üvegyöngy: h.: 1 cm, lyuk átm.: 0,6 cm; h.: 1,2 cm, lyuk átm.: 0,5 cm; h.: 1,2 cm, lyuk átm.: 0,6 cm; h.: 1 cm, lyuk átm.: 0,4 cm; h.: 1,2 cm, lyuk átm.: 0,6–0,7 cm; h.: 1,2 cm, lyuk átm.: 0,4 cm [8. tábla 1].

Szórvány: 1. Csikózábla. Teljes h.: 26,4 cm. [10. tábla 5]. 2. Kőrte alakú kengyel m.: 10, 6 cm, sz.: 9,2 cm, talpaló sz.: 2 cm [10. tábla 6].

2.2. 1938. évi ásatás sírja

Sírszám nélkül. Mellékletek: 1. Zabla. 2. Kengyel. 3. Lókoponya és lólábcsontok.

Szórvány: 1. Szalagkarperec. 2. Ezüst rozetta alakú veret.

2.3. Esetlegesen az 1938-as ásatáshoz köthető, MNM-ban lévő leletek

Szórvány: 1. 2 db préselt veret töredéke [10. tábla 2, 3];³ 2 db S-végű karika, mindkettőnek hiányzik az S-vége [10. tábla 1, 4].⁴

2.4. 1955. februári ásatás sírjai

1. sír: gyermeksír (Infans II.). Mellékletek: 1. Kettétört kerek átmetszetű, elhegyesedő végű bronzkarperec. 2. Lapos kettétört bronzkarika.

2. sír (?): adultus korú felnőtt férfi koponyája.

³ MNM 7/1940. 1.

⁴ MNM 7/1940. 2.

2.5. 1955. júniusi ásatás sírja

1. sír: mellékletek: 1. Szablya apró, farostlenyomatos maradványai, a bal oldali bordán és kulcscsonton vasrozsa elszíneződése.

2.6. 1955. júliusi ásatás sírja

1. sír: eső által kimosott maturus korú férfi váza. A váz h.: 167 cm. A sír h.: 200 cm, sz.: 50–55 cm. A sír m.: 135 cm. T.: ÉÉNy–DDK. Mellékletek: 1. Szablya a bal karcsontokon és a bal combcsont külső oldala mellett. H.: 76 cm, ebből a markolat az ellenzővel együtt h.: 5 cm. A csónak alakú ellenzőt a közepén lévő lyukon keresztül húzták rá a markolatra. Fokoszerű élben végződő két vége a szablyahegy felé kissé görbült. A markolat a pengével enyhe szöget zár be az él irányába. A bontásnál megfigyelhető volt a hüvely famaradványa. A fahüvelyen keresztben két keskeny vaspánt került elő, a markolattól 9,2 és 35,2 cm-re. Ezek irányában a szablyafok felőli oldalon félkör alakú elrozsdásodott vaslapok voltak, átmérőjükkel a tok felé simulva. A szablya a kiemeléskor három részre tört, és az ellenző lemállott róla.⁵ 2. A mellkas felett vasrozsdarágók. 3. A combcsontok között felismerhetetlen rendeltetésű vasdarabok.

2.7. 1957. évi ásatás sírja

Munkások által szétdőlt sír. Mellékletek: 1. „Honfoglaló típusú” kengyel. 2. Hevedercsat.

2.8. 1963. évi ásatás sírja

Sírszám nélkül. Mellékletek: 1. Nyílscúcsok. 2. Rozetta alakú veret. 3. Pödrött végű bronz karika. Átm.: 3,1 cm.

2.9. 1955 után (?) előkerült leletek

Sírszám nélkül: 1. Visszahajló markolattövisű, jó megtartású meglehetősen széles pengéjű szablya. H.: 63,8 cm, sz.: 4,5 cm.⁶ A váz nyakcsigolyái környékén három bronzlemezről kivágott fűrész alakú függő volt. 3. Átfűrt, aranyozott bizánci bronzpénz.⁷

3. A vizsgált lelőhely kutatástörténete

A Csongrád városától 2 kilométerre délre elhelyezkedő Vendelhalom egy nagyobb, északnyugat–délkelet irányú kiemelkedés északnyugati részén található. A halmot magába foglaló terület a Nagyszéksóstó⁸–Szántó Major háromszögében helyezkedik el. Vendelhalmon az 1930-as évek végén indult meg a homokbányászás. 1937 áprilisában Párducz Mihály⁹ Tari László fogorvos, helytörténész hathatós közreműködésével¹⁰ kezdte meg a leletmentést a homokbányában, amely Párducz Mihály leírása szerint körülbelül 70 m hosszú és 10 m széles volt. A folyamatos munkálatok miatt nem tudtak térképet, illetve a sírokról pontos adatokat feljegyezni. A megfigyeléseik sze-

⁵ TLM Itsz.: 57.20.16.

⁶ TLM Itsz.: 57.20.16. 2.

⁷ TLM Itsz.: 57.20.17.

⁸ Nagy-Szék-Soos tenger a II. katonai felmérésen.

⁹ A temetőredékét Párducz Mihály közölte (PÁRDU CZ–TARY 1939, 189–196), de a Koszta József Múzeum adattárában Csallány Gábor van megnevezve (26735/Csongrád).

¹⁰ Sokszor Tari László leírásait vette át szóról-szóra.

rint a halom keleti oldalán voltak a mellékletekben gazdagabb sírok, míg a délkeleti lejtőn sűrűn egymás mellett mellékletekben szegény sírokat találtak. Tari Lászlóval¹¹ ekkor összesen 43 sírt mentettek meg, melyek közül legalább 6 római kori szarmata és 37 pedig honfoglalás kori volt. A Párducz Mihály által említett Varga Dudás József szülője¹² Dienes István 1957-es ásatási naplójában is szerepel, de addigra már nem szülő volt ott, hanem annak helyén létesítették a II. homokbányát [1. tábla 1].

1938-ban Exterde Tibor tanyasi tanító egy 10. századi sírt tárt fel, melyben lókoponya, lólábcsontok, zabla és kengyelpár került elő. A homokbánya falában ezüst szalagkarperecet és több rossz megtartású rozettát is talált.¹³ Az ásatásra Nyilas János földjén a Patak-parti dűlőben került sor. A szentesi Koszta József Múzeumban egy helyszínrajzot és három sírlapot őriznek erről az ásatásról.¹⁴ A sírrajzok minden bizonnyal a szarmata temetkezésekhez tartozhattak, mert az É–D-i tájolásuk a honfoglalókra nem jellemző. A mellékelt helyszínrajzon a 3. sírnak eltérő a tájolása, feltehetőleg ez keletelve volt, illetve a rajzon jelölt gödörben is volt sír, mely valószínűleg a szarmatákhoz kötődött, hiszen Exterde Tibor ekkor négy szarmata és egy honfoglalás kori sírt tárt fel. A Magyar Nemzeti Múzeumban 7/1940.1-2. leltári számmal szintén Nyilas János földjéről származó leleteket őriznek, de ezek préselt veretek töredékei, valamint két törött végű, feltehetőleg eredetileg S-végű karikaékszer. Így az Exterde Tibor-féle ásatáshoz kötésük kétséges, mivel a sírlapokon, valamint Lőrinczy Gábor és Szalontai Csaba leírásában sem szerepelnek.¹⁵

1955-ben fuvarosok többek között egy gyermeksírt találtak (Infans II.), melyből karperec és karikaékszer került elő. Ekkor került egy adultus korú férfi koponyája az SZTE Embertani Tanszékére is.¹⁶ Szintén 1955-ben, de már júniusban találtak egy szablysírt. A következő hónapban (július 15-én) a homokbánya nyugati partján mosta ki az eső egy maturus korú férfi vázát, melyből szintén került elő szablya.¹⁷

Ugyaninnen, de sírszám nélkül őriz a csongrádi múzeum egy visszahajló markolattővisű szablyát, valamint egy fűrész alakú függőt és egy átfúrt aranyozott bizánci bronzpénzt.¹⁸

Elképzelhető, hogy a szablya 1955 márciusában került a múzeumba, ugyanis 48-84/2-3. számon a szentesi múzeum adattárában megtalálható egy ásatási napló, melyet az adattári leltárkönyv Csalogh József nevéhez köt. A napló szerint március 2-án Tari László 3 sírt talált. Ebből a három sírből kettő D–É-i tájolású, így feltehe-

¹¹ A temető publikációjában és az ásatási dokumentációkban is Taryként szerepel, de a róla elnevezett múzeum Tariként használja a nevét. Ezért dolgozatom további részében (a hivatkozásokat kivéve) egységesen a Tari alakot fogom használni.

¹² PÁRDU CZ–TARY 1939, 189.

¹³ LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 294.

¹⁴ KJM 47-84/1, 2, 3, 4.

¹⁵ LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 294.

¹⁶ LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 294.

¹⁷ LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 294.

¹⁸ LŐRINCZY–SZALONTAI 1993, 294; TLM 57.20.16–17.

tőleg szarmaták. A 2. sírból nyitott végű karperec és nyitott végű gyűrű (?) került elő. A problémát az okozza, hogy a következő oldalon februári dátumok szerepelnek, de nem írja a szerző, hogy az előző hónapi megfigyelésekről van-e szó, vagy esetleg a következő évben is volt kint a Vendelhalmon, s csak akkor írta meg összefoglalóan a naplót, így zavaros lett a dokumentum keltezése. A naplóban leírja, hogy februárban találtak egy szablys sírt. Ebben a dokumentációban található egy rajzolt „térkép”, mely alapján az 1955-ös ásatás az I. és a II. homokbánya területén folyhatott, de pontosabb helyét megállapítani nem lehet.

Szintén zavaros egy kiszállási napló értelmezése is.¹⁹ A lelőhely fel van tüntetve, valamint Tari László neve is szerepel rajta, azonban a kiszállás időpontját nem tudjuk. A sírt, amely a dögtemető északkeleti oldalán került elő, Tari László bontotta ki (két vaskengyel és szablya került a múzeumba). A napló szerzője megemlíti, hogy a láb-vég kibontását a fagyos föld nagyon megnehezítette. Majd a napló későbbi részeiben márciusi és áprilisi bejárásairól ír, mely során nem talált újabb leleteket. Elképzelhető, hogy a fentebb említett ásatási naplóban szereplő szablys sír azonos ezzel a szablys sírral, de az ásatási naplóban csak a szablya szerepel leletként, míg a kiszállási naplóban kengyelekről is szó van, így ez a feltételezés egyáltalán nem bizonyítható.

1957-ben a Magyar Nemzeti Múzeum által kiküldött Dienes István leletmentést végzett, ugyanis a homokkitermelés továbbra is rombolta a lelőhelyet. Párducz Mihályék szerint a temető nagyobb, bolygatatlan része az egykori Varga Dudás József szőlője alatt helyezkedett el, a szőlőt ültetéskor csak szántották. Dienes István leírása szerint a szőlő földjén építették fel a későbbi dögtemetőt, és itt létesült a II. homokbánya is, mely a halom gerincén, középső részén helyezkedett el. 1957-re Dienes István úgy jellemezte a lelőhelyet, hogy annak körülbelül 4/5-e már alkalmatlan a kutatásra, csupán a halom északkeleti szegélye alkalmas az ásatásra [1. tábla 1]. A halom középső részére a dögtemető és a II. homokbánya környékére lokalizálhatjuk a temető legsűrűbb részét, Tari László becslése szerint itt körülbelül 60 sírt pusztítottak el a földkitermelés során. A III. homokbányában Dienes ásatása alatt is folyt a munka, találtak sírokat, melyeket fel is dúltak. A régész 3 csontváz töredékét találta meg a felszínen, s a munkásokkal való beszélgetés után arra jutott, hogy a domb délnyugati részén szórványos temetkezések történhettek csak, mert a homokbánya nagyságához képest az ott dolgozók csak kevés sírról számoltak be, s mivel a dombon szarmata temetkezéseket is találtak, ezért ezeknek a síroknak a honfoglalókhoz kötése kérdéses. Ezért nyitott az I. homokbányától északkeletre kutatóárkokat, mert a domb többi részén még kevesebb sírra számíthatott. A kutatóárkokban azonban honfoglaló sírok helyett szarmatákat találtak, s az 1957-es vendelhalmi ásatás egyetlen honfoglaló sírja egy, az ásatás alatt a III. homokbánya területén feldúlt sír lett, ugyanis a munkások csak azután értesítették a régészt, miután a sírt szét dúlták. Di-

¹⁹ KJM 48-84/1. A Koszta József Múzeum adattári leltárkönyvében Csalogh József és 1955-ös évszám szerepel. 1955 februárjából ismert egy ásatás, de szablya akkor nem került elő.

enes István két honfoglaló típusú kengyelről és egy hevedercsatról számolt be, de a leletek további sorsáról nem tett említést és sajnos sem a térképen, sem jegyzetében nem jelölte annak előkerülési helyét. Az előbb elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy a domb egészére temetkeztek a honfoglalás korában, mivel az I. homokbánya a domb északkeleti részén, a III. homokbánya a délnyugati részén található, s közötté a II. homokbányában is találtak néhány évvel korábban szablys-lovak temetkezést.

Dienes István kutatóárkokat ábrázoló helyszínrajzáról leolvasható, hogy 70,5 m az A és B pontok közötti távolság. Mivel Dienes István ezt milliméterpapíron is ábrázolta és méretarányt is adott meg, így ezt viszonylag biztos adatnak tekinthetjük. Ha a méretarányokat vesszük figyelembe, akkor a helyszínrajzon 1 mm körülbelül 1,56 méternek számít.²⁰ A fásor hossza ez alapján 118 m körül lehetett. Az I. homokbánya leghosszabb átmérője körülbelül 165 m volt. Ezen számítások elvégzésére azért volt szükség, mert a helyszínrajzon nem szerepel a II. homokbánya egésze, illetve a III. homokbánya nem is látszik. Az I. homokbánya méreteinek kiszámításával körülbelüli képet kaphatunk arról, hogy a másik két bánya mekkora lehetett, ezáltal a domb nagy részéről is kicsit többet tudunk meg. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy Dienes István jegyzetnek készíthette el a rajzot, arra a célra, hogy a homokbányák helyét rögzítse, és azokat a dombon elhelyezze, így a számítások csakis erős kritikával kezelhetők. A domb ez alapján²¹ körülbelül 300×180 méteres lehetett. A KÖH-adatbázisban a halom magassága 83 m, szélessége 150 m, hosszúsága 170 m. Az adatbázis és a Dienes István-féle jegyzeteken mért adatok ekkora különbsége több okra vezethető vissza. Egyrészt a már fentebb is többször említett jegyzet pontatlansága és ez által az ott mért adatok esetlegessége, másrészt Dienes István az 1950-es évek végén ásott a halmon, azóta több mint 50 év eltelt. A homokbányászás olyan mértékig pusztíthatta az egykori dombot, hogy szélei azóta eltűnhettek, magassága csökkenhetett, s így a KÖH által mért adatok a mai állapotoknak feleltethetők meg.

1963-ban B. Nagy Katalin két bolygatott sírt tárt fel, melyekben nyílscúcsot és rozettát talált. Ekkor került a múzeumba egy pödrött végű bronz karikaékszer is.²²

4. A temető értékelése

4.1. A temető kiterjedése

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy jelenleg 47 sírről rendelkezünk információval, Tari László becslése szerint a II. homokbánya területén legalább 60 sír

²⁰ Az adatot fenntartással kell kezelni, hiszen a helyszínrajzon nem szerepel méretarány, illetve lépték se.

²¹ A fásor hossza a helyszínrajzon 118 m, a Dienes-féle jegyzeten ez körülbelül 4,4 cm, tehát 1 mm nagyjából 2,68 m. A domb É–D-i iránya 11,3 cm, tehát körülbelül 302–303 m, míg a Ny–K-i iránya 6,7 cm, tehát körülbelül 180 m.

²² LÓRINCZY–SZALONTAI 1993, 294.

elpusztult, a kettő együtt több mint 100 sírt jelent. A III. homokbánya területéről azonban még ilyen jellegű becsléssel sem rendelkezünk, de itt is találtak sírt 1957-ben. Dienes István és B. Nagy Katalin leletmentése között is folyt a homokkitermelés, s feltételezhetjük, hogy annak során is találtak sírokat, csak ezek nem jutottak sem Tari László, sem valamely közgyűjtemény tudomására. Mindezek alapján a csongrád–vendelhami temetőben eredetileg 100–120 sír lehetett. Ehhez képest az ismert 47 sír (39–47%) elenyésző számú, s így biztos következtetéseket a leletanyag értékelése után sem vonhatunk le.

A körülbelül 300×180 méteres halom egész területére temetkeztek a 10–11. században. A rendelkezésre álló adatokból azt viszont nem tudjuk meg, hogy az egész dombot ténylegesen felhasználták-e, vagy pedig egy-egy család a domb különböző pontjaira temetkezve kezdte meg a temető „benépesítését.”

4.2. Temetkezési szokások

A temetőterkép hiánya miatt sem sírcsoportokat, sem sírsorokat nem lehet rekonstruálni. Néhol van csak arra adatunk, hogy milyen távolságban voltak a temetkezések egymástól. Párducz Mihály és Tari László leírása szerint az utolsó négy sír egymástól 190 cm távolságra volt, azonban a többi temetkezésről ilyen adatot nem ismerünk. A továbbiakban azt a 47 sírt veszem figyelembe, melyekről rendelkezünk felhasználható információval.

A rendelkezésre álló adatok alapján az összes ásatásból előkerült sír közül 18 volt nagyjából Ny–K-i tájolású (38,3%), ezen belül ÉNy–DK: 2., 3., 4., 19. sírok; NyÉNy–KDK: 5., 8., 36., sírok; DNy–ÉK: 18. sír; ÉÉNy–DDK: Az 1955 júliusában megmentett sír; Ny–K-i tájolású a 7., 10., 12., 13., 14., 17., 26., 28., 38., 39. sírok voltak. 3 sír K–Ny-i tájolású volt (6,3%). Az 1. sír biztosan honfoglalás kori, azonban a másik kettőről (32., 33.) mellékletek híján ezt nem lehet eldönteni. 26 sír tájolásáról nem tudunk semmit.²³ A temetőtöredék sírjainak tájolását vizsgálva tehát megállapíthatjuk, hogy az ismert sírok 44,6%-ának ismerjük a tájolását, míg 55,4% irányítása nem ismert.

14 vázról tudjuk, hogy hanyatt fekve, nyújtóztatva²⁴ tették a sírba (29,8%). 9 esetben tér ki az ásatási napló a karok helyzetére (19,1%). Bal kéz a medence fölött, jobb kéz a medence alatt a 4. és 19. sír leírásánál olvasható. 4 esetben találtak olyan vázat, melynek kezei a medence fölött össze voltak téve.²⁵ A 18. sírban a karok a mellkas fölött keresztbe voltak rakva. A 20. sírban a bal kar nyújtva, a jobb pedig a mellkasán keresztbe téve került elő. Az 1955 júliusában előkerült sírról tudjuk, hogy

²³ 9., 20., 23., 24., 25., 29., 30., 37., 40., 41., 42., 43. sírok, az 1938-as ásatás sírjai, az 1955 februárjában előkerült 2 sír, az 1955 júniusában talált sír, az 1957-es ásatás sírja és az 1963-ban talált leletekhez tartozó sírok.

²⁴ 4., 5., 7., 17., 18., 19., 20., 26., 31., 32., 33., 34., 36. sírok, az 1955 júliusában talált sír.

²⁵ 5., 7., 8., 10. sírok.

szablya is volt benne, s a bal karcsonton és a bal combcsont mellett helyezkedett el. Ebből arra következtethetünk, hogy legalább a bal karja nyújtva volt.

Az 1937–1963 közötti ásatások összességéből 21 sír mélységét ismerjük (44,7%). A legtöbb sírt 1 m mélyen találták meg. Ez a 14 sír mind az 1937-es ásatási szezonban került elő.²⁶ Felmerül a kérdés, hogy a sokszor munkások által feltárt vagy megbolygatott, szétdőlt sírt pontosan be tudták-e mérni, vagy esetleg ez az 1 méteres adat csak a körülbelüli előkerülési mélysége a síroknak. 80 cm mélyen volt a 34. sír, 90 cm mélyen a 10. sír, 110 cm mélyen került elő a 20. és a 26. sír. A következő mélységadat 130 cm, ahol a 8. és 38. sírt találták. Az 1955 júliusában előkerült sírt 135 cm mélyen sikerült megfigyelni.

Egy esetben ismerjük a sír hosszát, a többinél feltételezhetően a vázakat mérték. Erre abból következtettek, hogy ahol hiányzott a koponya, ott a sírleírásnál az szerepel, hogy a csontváz hosszát nem lehetett megmérni. Az 1955 júliusában előkerült sírnál tudjuk, hogy a sír hossza 200 cm, szélessége 50–55 cm, s a benne talált váz hossza 167 cm volt. Összesen 12 esetben rendelkezünk adattal a váz hosszáról, melyek alapján ezek 156–178 cm közöttiek voltak.²⁷

A temetőtöredékben nyugvó emberek nemére a 47-ből 17 esetben lehetett következtetni (36%). 8 esetben feltételezhető, hogy férfi volt a sírban.²⁸ Legbiztosabb pont az előkerülő szablya, így bizonyára legalább 4 férfi sírja volt az előkerültek között. 6 női sírt is el tudunk különíteni. Biztosan nő feküdt a 38. sírban, hiszen a csizmaveretek kizárólag a női temetkezésekre jellemzők. A 28. sír halottját a pajzs alakúan kiszélesedő gyűrűje miatt soroltam a nők közé.²⁹ A 29. sírban fekvő egyén is nő lehetett, hiszen a kéttagú csüngők a női viselet díszei voltak. Esetlegesen ide soroltam még az 1. és a 19. sírt, valamint az 1938-ban talált rozettát tartalmazó sírt is. Két esetben tudunk gyermeksírról: az egyik az 1937-es ásatás 39. sírja, melyben egy átfúrt állatfog volt amulettként a gyermek nyakában; s az 1955 februárjában talált karperecet és bronz karikaékszert tartalmazó gyermeksírt. A többi sír esetében nem jelölték meg az ásatók, hogy milyen nemű egyén feküdt a sírban, sokszor hiányzó vagy fel nem jegyzett mellékleteik alapján pedig ma már nem lehet eldönteni ezt a kérdést.

4.3. A temető leletanyaga és keltezése

A csongrád-vendelhalmi temetőtöredékben 25 sírből került elő leletanyag. Ez a jelenleg ismert legalább 47 sír több mint 50%-a.

²⁶ 1., 2., 3., 5., 7., 12., 13., 14., 17., 18., 31., 32., 36., 39. sírok.

²⁷ 156 cm: 8. sír; 158 cm: 19. és a 31. sír; 160 cm: 20. sír; 163 cm: 10. sír; 165 cm: 5. sír; 167 cm: 1955 júliusában feltárt sír; 168 cm: 32. sír; 173 cm: 34. sír; 175 cm: 7. és a 26. sír; 178 cm: 33. sír.

²⁸ 4. sír(?): nyílcsúcs alapján; 17. sír: szablya alapján; 26. sír: tegez alapján; 1955 februárjában feltárt sír: adultus férfi koponyája alapján; 1955 júniusában feltárt sír: szablya alapján, 1955 júliusában feltárt sír: szablya alapján, 1963-ban feltárt sír: nyílcsúcs alapján, 1955 után előkerült sír: nyílcsúcs alapján.

²⁹ Keszi 1999, 133.

A karikaékszerek közül a nyitott karikák voltak a temetőben többségben (5 db),³⁰ S-végű³¹ és pödrött végű³² karikából egy-egy darab, míg meg nem határozható típusból két darab³³ látott napvilágot. A pödrött végű karikák ún. alföldi típusa jól keltezhető, hiszen a 10. század harmadik negyedében jelent meg, s az ezredforduló elejére meg is szűnt a használatuk.³⁴ A nyitott végű karikák némelyikénél felmerül, hogy azt gyűrűként viselték, ugyanis nem minden esetben ismert előkerülésük pontos helye.

Gyöngyöt két sírban találtak,³⁵ azonban egyik sírban sem ismert a pontos előkerülési helyük. A gyöngyök közül egy volt öttagú, a többi dudoros, folytatott mintával [8. tábla]. A 39. sírban egy gyermek mellkasán állatfog került elő, elképzelhető, hogy óvó-védő szerepet töltött be [5. tábla 3]. 1955 után került a múzeumba egy fűrészalakú függő és egy átfúrt bizánci bronzpénz. Nem tudjuk pontos rendeltetését a 18. sírban fekvő egyén kezében talált kereszt alakú vastárgynak sem, amely mára már darabjaira esett szét, s a felületén farostnyomok is alig figyelhetők meg [4. tábla 4].

A temetőtöredék leggyakoribb lelete a karperec, ugyanis ebből 8 darab került elő: 7 sírból és egy szórványként. Kettő ezek közül állatfejes, a Kovács László által felállított tipológia 1b és 2b csoportjába tartoznak.³⁶ Ezeket a karpereceket a 10. század utolsó harmadától, harmadik negyedétől a 11. század közepéig használták [2. tábla 3; 4. tábla 3].³⁷ Pántkarperec, illetve annak töredéke kettő került elő.³⁸ Használatuk főként a 10. század első kétharmadára tehető [7. tábla 3 a, b].³⁹ További két karperec kihegyesedő végű⁴⁰ volt, s egy rombusz átmetszetű huzalkarperec⁴¹ is napvilágot látott. A kihegyesedő végű karpereceket a 10. század elejétől kezdték használni, s még a 11. század második felében is feltűntek [2. tábla 4].⁴² A rombusz átmetszetű karperecekről ismeretes, hogy a 10. század legvégén készülhettek, s a 11. században is használatban voltak.⁴³ A 29. sírban találtak egy három szálból fonott hurkos-kampós végű karperecet, mely típus a 10. század második felében vált általánossá [4. tábla 5].⁴⁴

Az előkerült három gyűrűből kettőről csak annyit tudunk, hogy ezüstből készültek, de formájukra nincs utalás.⁴⁵ A harmadik gyűrű a 28. sírből bukkant elő: pajzs

³⁰ 7., 17. (2 db), 19., 28. sírok.

³¹ 1. sír (MESTERHÁZY 1965, 104–107).

³² 1963-ban előkerült leletek.

³³ 7. és az 1955 februárjában előkerült 1. sír.

³⁴ BENDE-LÓRINCZY 1997, 229; RÉVÉSZ 2008, 402.

³⁵ 28., 43. sírok.

³⁶ 1b típus: 1. sír, 2b típus: 19. sír (KOVÁCS 1994, abb. 19–20).

³⁷ SZŐKE 1962, 69; KOVÁCS 1994, 136.

³⁸ 26. sír, 1938-ban előkerült szórvány

³⁹ RÉVÉSZ 2008, 415.

⁴⁰ 29. sír, 1955-ben előkerült 1. sír.

⁴¹ 1. sír.

⁴² SZABÓ 1980, 65; RÉVÉSZ 1996a, 90–91.

⁴³ SZABÓ 1980, 65.

⁴⁴ SZŐKE 1962, 68; LANGÓ 2000a, 42–44.

⁴⁵ 18., 26. sírok.

alakúan kiszélesedő fejű bronz lemezgyűrű madarábrázolással. Ez a típus eddig csak női és gyermeksírokban került elő, ezért feltételeztem, hogy az ebben a sírban nyugvó egyén is nő volt. Keszi Tamás gyűjtése alapján tudjuk, hogy ez a típus a 10. század végéig volt használatban [4. tábla 7].⁴⁶ A gyűrű legközelebbi párhuzamát a Csongrád–Felgyő, Csizmadia tanyán feltárt 40 síros temetőben találhatjuk meg.⁴⁷

Kéttágú csüngős ruhadísz a 29. sírból került elő, de csak egy darab. Mivel a sírt munkások találták meg, könnyen elképzelhető, hogy a többi ruhadísz elveszett, vagy a sírt annyira szétdúlták, hogy meg sem találták őket. Ezt a ruhadísz típust a 10. század elejétől a 11. század közepéig, második harmadáig használták.⁴⁸ Bálint Csanád tipologizálta a csüngős vereteket, s a 29. sírban talált dísz [4. tábla 10]⁴⁹ a bajóti,⁵⁰ a marcellházi⁵¹ és a pilinyi⁵² veretekhez hasonlítható a legjobban. A Bálint Csanád által összeállított elterjedési térképeken megfigyelhetjük, hogy a Körös–Tisza–Maros vidékén találhatók meg nagy számban a tárgyalt ruhadíszek.

Kétféle fülesgombot találtak két sírban.⁵³ Az egyik fajta tömör bronz öntvény volt, a másikat két félből öntötték, majd összeragasztották. A fülesgombokat a Kárpát-medencében a 11. század végéig használták [3. tábla 7; 4. tábla 5].⁵⁴

Csakis a nőkre jellemző lelet a veretes lábbeli, mely a 38. sírból került elő. Szerencsére sikerült megfigyelni a veretek elhelyezkedését: a lábfejen az aranyozott közepű ezüst pitykék háromszög alakban helyezkedtek el. A háromszög középpontjában egy rozetta alakú négyszögletes dísz volt. A háromszöget összesen 12 pityke alkotta, s az alapvonalon a láb széle felé volt még mindkét oldalon 2–2 veret [9. tábla]. A veretek különlegessége, hogy ez volt az első olyan ásatás, ahol feljegyezték az elhelyezkedésüket, bár Fettich Nándor már 1931-ben felhívta rájuk a figyelmet.⁵⁵ Legközelebbi párhuzama Szentés–Borbásföldön került elő a 12. sírból. Itt azonban Szabó János Győző csak a bal lábfejen találta meg a lábbeli maradványait.⁵⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy a halott lábán csak az egyik cipőt hagyták, ami a honfoglaló magyarság halottas szokásaiban nem ismeretlen, hiszen a ruházat megoldására már eddig is voltak példák.⁵⁷ A veretes lábbelik használata a 10. század utolsó harmadáig tartott.⁵⁸ 1996-ig 8 olyan leletegyüttes volt, melyeknél a veretek kompozícióját rekonstruálni lehetett: Csongrád–Vendelhalom 38. sír; Tiszaeszlár–Vörösmarty

⁴⁶ SZÓKE 1962, 63–65; A1 típus (KESZI 1999, 133).

⁴⁷ BÁLINT 1991.

⁴⁸ LANGÓ 2000b, 302–303; RÉVÉSZ 2008, 423.

⁴⁹ BÁLINT 1991. Taf. XXXVII. 22.

⁵⁰ BÁLINT 1991. Taf. XXXVII. 19.

⁵¹ BÁLINT 1991. Taf. XXXVII. 26.

⁵² BÁLINT 1991. Taf. XXXVIII. 9.

⁵³ 10., 18. sírok.

⁵⁴ RÉVÉSZ 2008, 425.

⁵⁵ FETTICH 1931, 87–88.

⁵⁶ RÉVÉSZ 1996a, 103; RÉVÉSZ 1996b, 306.

⁵⁷ KÖHEGYI 1980; RÉVÉSZ 1996a, 103; LANGÓ 2000b, 307–308.

⁵⁸ RÉVÉSZ 1996a, 103.

u. 1.; Szentes–Borbásföld 12. sír; Koroncó–Bábota; Buj–Gyeptelek 1. sír; Madaras–Árvai halmok 4. sír; Letkés–Téglaégető II. 54. sír. Ezeken kívül 31 további leletről állapította meg Révész László, hogy a leletkörhöz kapcsolható. Valamint 23 olyan további leletegyüttes ismert, mely vagy lábbeli-, vagy ruhadíszként szolgálhatott.⁵⁹

Használati eszközök közül egy-egy kés került elő a 4. és 5. sírból. A 4. sírban a jobb megtartású példány két darabba törött, s a nyélrészén farostnyomok figyelhetők meg, éle a hegy felé ívesen keskenyedik, a foka pedig végig egyenes. A másik sírban sokkal rosszabb állapotú kést találtak, de felületén szintén lehetett látni farostnyomokat [2. tábla 6; 3. tábla 3]. Csiholóacél is két sírban volt: az 5. sírban épebb, míg a 7. sírban töredékesebb példány került elő [2. tábla 5; 3. tábla 6]. A 31. sírban erősen elrozsdásodott árszerű vasdarabot találtak, melyről már az eredeti 1939-es publikációban sem készült fotó.

A fegyverzet elemei közül 7 sírban találtak az íjászfelszereléshez tartozó tárgyat.⁶⁰ A 26. sírban talán nyíltartó tegez merevítőit és az ahhoz tartozó nyílcsúcsokat találtak [7. tábla 7–8]. A részleges lovas temetkezéssel eltemetett halott bal válla mellett vaspálcamaradványok és három nyílcsúcs volt. A nyílhegyek alatt három csontlemez feküdt, melyek feltehetőleg a nyíltegez merevítésére szolgáltak, a váz könyökénél pedig egy villás hegyű nyílcsúcs volt. A tegez alkatrészeit képző vaspálcákat ma már nem lehet összerakni, hiszen egyrészt nem készült sírrajz, ami alapján látnánk, hogy valójában hogyan helyezkedtek el, másrészt pedig töredékes állapotban találhatók csak meg a Magyar Nemzeti Múzeumban. Mióta Nagy Géza helyesen meghatározta a Pilinyben talált leletekről, hogy a nyíltartó tegez részeit képezik a vastöredékek, azóta a kutatás már nem nyeregvereteknek, illetve íj maradványainak gondolja ezeket.⁶¹ A sírban két darab nagyjából egyenes és egy ívelt csontlemez is volt. Mindhárom felületén balról jobbra haladó rovátkolás figyelhető meg, ezek egymáshoz képest párhuzamosan helyezkednek el [7. tábla 4–6].

Az első csontlemez 9,2 cm hosszú, szélessége 0,5–0,3 cm között van, fokozatosan keskenyedik. A második 9,6 cm hosszú, szélessége 0,5–0,4 cm között van, s ez is fokozatosan keskenyedik. Felső, szélesebb részén (a tetejétől 1,6 cm-ig) talán festés nyoma látszik. Az ívelt darab 8,4 cm hosszú, valamint 0,5 és 0,6 cm között változik a szélessége. Elképzelhető, hogy ezek a csontlemezek a Karos–Eperjesszög II/14. és II/34. sírokban található töredékes csontlemezekhez hasonlóan a tegez szájának merevítésére szolgálhattak.⁶² A csontlemezek beirdalása a felfüggesztésükkel lehetett kapcsolatban, ugyanis más erre utaló nyomot nem látni rajtuk. Szentes–Borbásföldön is került elő nyíltartó tegez a 15. és 20. sírból, ahol a csontlemezeket pontkörös mintával díszítették. A 15. sírban 6, a 20. sírban 4, míg a vendelhalmiban 3 nyílhegyet találtak, tehát egyik temetőben sem a teljes nyílkészletet tették a tegezbe.⁶³

⁵⁹ RÉVÉSZ 1996a, 99.

⁶⁰ 4., 26. sírok, 1963-ban talált leletek.

⁶¹ NAGY 1890, 294; BÁLINT 1976, 140; K. VÉGH 1993, 71.

⁶² RÉVÉSZ 1996a, 169–173.

⁶³ RÉVÉSZ 1996b, 302.

A temetőtöredék talán legérdekesebb leletanyaga a 4 szablya. 1937-ben találták az elsőt a 17. sírban [6. tábla]. A sírról pontos méreteket nem tudtak venni, mivel a munkások a koponyát eltávolították. A szablya összesen 1 m hosszú volt, ebből 10 centimétert a markolatrésze adta. A penge szélességét 4 centiméternek mérték. A szablya ellenzője nem ismert, már az első leletközlés sem említi. Gömbszerűen lekerekített aljú tokos bronzkoptató tartozott hozzá, melynek egyik oldalán függőlegesen csepp alakú bevágás található. A szablyához tartozott két pajzs alakú, bronzból készült szablyafüggesztő [6. tábla 2–3]. Mindkettő felülete palmettadíszes, az egyik azonban kopottabb. A jobb állapotú függesztőn látható, hogy két egymásnak szembefordított palmetta alkotta a díszítést. Nyomokban még látszik, hogy a kiemelkedő részeket aranyozták. A függesztőfüleket bronzpánttal kapcsolták a hüvelyhez, s ide tartozott még két szablyafüggesztő hurok, melyeken famaradványokat láthatunk. Ezek közül ma már csak az egyik található meg a múzeumban, a másikról csak az 1939-es publikációban van kép. A sírban a szablyán kívül egy ezüstkarika, egy tausirozott, trapéz alakú vállas kengyel, valamint egy csikószabla s egy, már a megtaláláskor teljesen oxidálódott állapotban lévő vaslánc volt.

1955. június 15-én homokbányászaskor találtak egy sírt, melyből egy szablya apró, farostlenyomatos maradványait sikerült megmenteni.⁶⁴ Feltételezhető, hogy a bal oldalon volt ez is, mert az ezen az oldalon a bordán és a kulcscsonton is vasroztsda okozta elszíneződés volt.

A harmadik szablyát tartalmazó sírt 1955. július 15-én mosta ki az eső. Egy maturus korú férfi bal oldalán, a karcsonton és a combcsont külső oldala mellett feküdt a 76 cm hosszú szablya.⁶⁵ A markolata 5 cm hosszú volt, és sikerült megfigyelni a csónak alakú ellenzőjét is, melyet a közepén lévő lyukon keresztül húztak rá a markolatra. Két fokosszerű vége kissé a szablyahegy felé görbült. A markolat és a penge enyhe szöget zártak be az él irányában. Nagyon rossz állapotú félköríves elrozsdásodott vaslapokat (szablyafüggesztőket) találtak még a sírban. A negyedik szablya előkerülési körülményeiről csak annyit tudunk, hogy valamikor 1955 után került a múzeumba. Visszacskuló markolattővissel rendelkező, 63,8 cm hosszú, 4,5 cm széles jó megtartású szablya volt.

A honfoglalás kori szablyákról általánosságban elmondható, hogy pengéjük enyhén ívelt, alsó harmadukat kétélűre köszörülték, vagy a penge síkjából kiugró fokéllal látták el.⁶⁶ A penge tövére általában csónak alakú, mindkét szárával a penge felé hajló keresztvasat húztak, melynek végei gömb alakúak voltak. Az ellenző többnyire vasból, ritkán bronzból, s még ritkábban ezüsből készült. A szablya hüvelyét fából készítették, melyet két félből állítottak össze. Aljára vas-, bronz-, kivételes esetekben arany- vagy ezüstkoptatót szereltek. Általában ezek alakja ovális. A szablya felfüggesztését függesztőfülekkel oldották meg, legtöbbször félkör alakúak voltak, s egy-két pánttal vagy

⁶⁴ TLM 57.20.13. Megszámálhatatlanul sok töredék, melyek, ha hozzáérünk, további darabokra esnek szét.

⁶⁵ TLM 57.20.15. A leltárkönyvben 73,5 cm hosszúnak van írva.

⁶⁶ BALINT 1976, 137; FODOR 1975, 250; KÜRTI 1983, 260.

széles lemezzel kapcsolták a hüvelyhez. A méltóságjelvényként használt szabályakon ezek aranyból vagy aranyozott ezüstlemezből készültek. Érdekesség, hogy mindössze 9 olyan lelőhely van, ahol kettő vagy több szablya került elő, Vendelhalomhoz hasonlóan Kolozsvár–Zápolya utcában is 4 darab, míg 2–2 darab került elő Püspökladány, Sárrétudvari–Hízóföld, Budapest–Rákos, Eger–Szépasszonyvölgy, Marosgombás és Kál lelőhelyeken. Karoson az I. temetőben 2, a II. temetőben 8, a III. temetőben 1 szablya került elő. Érdekes megfigyelni, hogy a Budapest–Sárrétudvari vonaltól a csongrádi szabályakon kívül csak keletre találunk több ilyen fegyvert tartalmazó temetőt. Lehetséges, hogy a szablyák tulajdonosaiban a közösség vezetőit fedezhetjük fel. Az aranyozott bronz szerelések szablyát viselő személy közülük is kiemelkedhetett, elképzelhető, hogy a többi szablyás sírban az ő testőrségét fedezhetjük fel.⁶⁷

6 lószerszámot vagy ló maradványait tartalmazó sír került elő. A fentebb már tárgyalt szablyás 17. sírban trapéz alakú vállas kengyel⁶⁸ és csikószabla volt [5. tábla 1–2]. A kengyel füle lekerekített téglalap alakú, középen nyújtott téglalap alakú átöréssel. A jobb oldali kengyelszáron tausírozás figyelhető meg, mely téglalap alakú, egymással párhuzamosan álló díszítésből áll. A talpaló és a kengyelszár találkozásánál négyzetes alakú tausírozás van, a kengyel nyakánál és a nyak alatt a vállak előtt is nyoma maradt a díszítésnek. A kengyel bal oldala rosszabb állapotú, és hiányos, a tausírozás nyoma itt nem maradt meg. Talpának kétharmada hiányzik, valamint a bal szárának a vége sincs meg. Elképzelhető, hogy ez a típusú kengyel már egy újfajta katonai kíséret felszereléséhez tartozott, mivel a vendelhalmi és a karosi II. temető 41. ugyancsak szablyával eltemetett sírján kívül leginkább az új típusú fegyverekkel (szablyamarkolatú kard, kétélű kard) került elő.⁶⁹

A 26. sírban az íjászfelszerelések mellett a bal alsólábszár végénél ló koponyája feküdt, orral nyugatra, előtte lólábcsontok és kengyelek voltak. Mire kibonthatták volna a váz lábát, a fuvarosok leszakították a sírt tartalmazó homokbánya falát, így csak töredékeket sikerült megmenteniük. Az 1938-ban talált sírban zabláról, kengyelpárról, lókoponyáról és lólábcsontokról tudunk, azonban ezek sírban való helyzetéről, formájáról, méreteiről sem rendelkezünk adattal. Ugyanekkor, de szórványként, préselt rozettát is találtak.

1957-ben Dienes István ásatása alatt a III. homokbányában munkások dúltak szét egy sírt, melyről csak az ismert, hogy „honfoglaló típusú” kengyel és egy hevedercsat voltak benne. 1963-ben rozettát talált B. Nagy Katalin, mely lószerszámdíszként szolgálhatott.

A vendelhalmi temetőt a fentiek alapján akár már a 10. század első évtizedeiben is elkezdheték használni. Erre utalnak a veretes lábbeli, a szablyák és a lovas temetkezések is. A 11. század elejétől, de legkésőbb a közepétől nem temetkeznek ebbe a temetőbe [1. táblázat].

⁶⁷ RÉVÉSZ 1996a, 178–185; RÉVÉSZ 1999, 160–163.

⁶⁸ KOVÁCS 1986b, 204–223.

⁶⁹ RÉVÉSZ 1996a, 45–46.

A Csongrád környéki 118 honfoglalás kori lelőhely⁷⁰ vizsgálatakor megállapít-

- ⁷⁰ Cserebökény–Ecseri templom (FÉK 174); Cserebökény–Ecserpuszta (FÉK 173; BÁLINT 1991, 38); Cserebökény Sárgehegyes Állami Gazdaság (FÉK 175); Csongrád ismeretlen lelőhely (FÉK 195); Csongrád ismeretlen lelőhely (FÉK 196); Csongrád ismeretlen lelőhely (TLM lt.sz.: 57.20.12, 57.20.82.); Csongrád Kesköny határrész (FÉK 186); Csongrád környéke (MNM KO lt.sz. 80.6.1-6); Csongrád vagy Szentes vidéke (LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 295); Csongrád–Bogárfő (BÁLINT 1991, 41); Csongrád–Bokros, Győjaidülő, Domonkos Antal földje (FÉK 95; BÁLINT 1991, 30); Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő (Deák Rókus tanyája, Szabó László földje, Busáné Mucsi Erzsébet földje) (FÉK 187, 188; BÁLINT 1991, 46a); Csongrád–Ellésmónostor (PÁVAI 1992, 15; PÁVAI 1994, 455–461); Csongrád–Greskovics József földje (FÉK 193); Csongrád–Just Gyula utca 15. (FÉK 184; BÁLINT 1991, 43); Csongrád–Kádár tanya (FÉK 185; BÁLINT 1991, 44); Csongrád–Kettőshalom, Bárdos tanya (BÁLINT 1991, 45); Csongrád–Kossuth tér (LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 293); Csongrád–Laposhalom (LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 293); Csongrád–Máté Lajosné 872. sz. tanyája (FÉK 189; BÁLINT 1991, 46); Csongrád–Oláh féle szőlő (LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 293); Csongrád–Öregszőlők (LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 293); Csongrád–Peténchalom (BÁLINT 1991, 47); Csongrád–Rozsárdűlő (BÁLINT 1991, 48); Csongrád–Szántó, Pogányvár (Böld, Szántói tanya, Vörös Csillag Tsz III. üzemegeység) (FÉK 183; BÁLINT 1991, 42, 49); Csongrád–Tyukász J. 429. sz. tanyája (FÉK 194; BÁLINT 1991, 50); Csongrád–Vendelhalom (Nyilas J. tanyája) (FÉK 190; BÁLINT 1991, 51); Eperjes–Csabacsüd (LÖRINCZY–SZALONTAI 1996, 274); Eperjes–Ifjú Gárda TSz 3. sz. üzemegeység (BÁLINT 1970, 63; BÁLINT 1971, 64); Eperjes–Királyság (BÁLINT 1991, 63; KJM RégAd. 296-84.); Eperjes–Nagykirályság, Ujj Sándor földje (FÉK 282; BÁLINT 1991, 64); Eperjes–Takács-tábla (Kiskirályság) (FÉK 281; BÁLINT 1991, 63); Fábianssebestyén–Kántorhalom (FÉK 307; BÁLINT 1991, 69); Fábianssebestyén–Míkecz föld (=Csárdahalom) (FÉK 306; BÁLINT 1991, 68, 70); Fábianssebestyén–Molnár F. tanya (=Templomrom, Pusztatemplom) (FÉK 308; BÁLINT 1991, 71); Fábianssebestyén–Ormok (KJM RégAd. 60-84); Fábianssebestyén–Vasút (FÉK 309; BÁLINT 1991, 72); Felgyő–Alsómajor, Homokos/Figura (BÁLINT 1991, 42c; LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 295); Felgyő–Gedahalom (FÉK 311–313; BÁLINT 1991, 42 a, b); Felgyő–Gressó halom (BÁLINT 1991, 42 d); Ismeretlen lelőhely (KJM 55.19.1-4.; 55.21.1.; 55.22.1.; 55.23.1.; 55.24.1-2); Ismeretlen lelőhely (KJM 55.3.1); Ismeretlen lelőhely (KJM 72.126.1-131.2); Kunszentmárton–Kökényzug (FÉK 607); Kunszentmárton–Kötőn, Nagy Istvánné tanyája (FÉK 608; BÁLINT 1991, 145, 148); Kunszentmárton–Pajor Lajos földje (FÉK 609); Kunszentmárton–Peterszög (FÉK 611); Magyartés (FÉK 631; BÁLINT 1991, 238, 295); Magyartés (KJM 75.71.1-15); Magyartés–Zalota, Gyarmati J. földje (KJM 57.48.1-2); Magyartés–Zalota, Magaspart (FÉK 629; BÁLINT 1991 154 a, b, c, 295; KJM 57.47.1.; 57.48.1-2.; 57.49.1-6); Magyartés–Zalota, Vecseri M. földje (FÉK 630; BÁLINT 154b); Nagymágocs–Bojártelek (KJM RégAd. 105-104, 107-84, 125-84, 126–84); Nagymágocs–Homokbánya (FÉK 720-722); Nagymágocs–Kastélykert (KJM RégAd. 121-84, 338–86; KJM lt.sz.: 72.133.1-3); Nagymágocs–Papp tanya (KJM RégAd. 338-86; KJM 72.136.1., 72.137.1., 72.138.3); Szegvár (FÉK 969); Szegvár–Cickazug (FÉK 963; BÁLINT 1991, 252); Szegvár–Erdei F. u. 50–52. (FÉK 964; BÁLINT 1991, 251); Szegvár–Kórógy-szentgyörgy (CSALOG 1964, 17–18); Szegvár–Kórógytorok (FÉK 965; BÁLINT 1991, 253); Szegvár–Oromdűlő (LÖRINCZY 1986, 45; LÖRINCZY 1991; LÖRINCZY 1992, 81); Szegvár–Oromdűlő, Boros-féle homokbánya (FÉK 966; BÁLINT 1991, 254); Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rác Antal földje, Purger János tanyája (FÉK 967; BÁLINT 1991, 255); Szegvár–Sáphalom (FÉK 968; BÁLINT 1991, 256); Szegvár–Szőlőkalja (KJM 81.1.1.-81.5.40); Szentes környéke, szórvány (BÁLINT 1991, 298); Szentes környéke, szórvány (FÉK 1029); Szentes környéke, szórvány (FÉK 1030); Szentes környéke, szórvány (FÉK 1031); Szentes környéke, szórvány (FÉK 1033); Szentes környéke, szórvány (FÉK 1034); Szentes környéke, szórvány (FÉK 455, 1032); Szentes–Berekháti, Tetemhalom (VÖRÖS 1987, 85., KJM GyN 95., 115); Szentes–Borbásföld (BÁLINT 1991, 259; RÉVÉSZ 1996, 299–336); Szentes–Bökény, Tűzköves (BÁLINT 1991, 260; KJM 57.6.1-3); Szentes–Bökény, Tűzköves (BÁLINT 1991, 260; KJM 57.9.3., SZÉLL 1942, 129.); Szentes–Derekegyházi oldal 116. sz. föld (=Iskola) (FÉK 1004, 1005; BÁLINT 1991, 262–263; KJM 57.11.1-2.); Szentes–Derekegyházi oldal 129. Berényi B. tanya (FÉK 1003; BÁLINT 1991, 261; CSALLANY 1941, 182–186; KJM 55.14.1-5., 55.20.1., 55.26.1-18.,

hatjuk, hogy 67 lelőhelyről⁷¹ láttak karikaékszerek napvilágot. Legáltalánosabb típu-

57.10.1-58., 82.4.1-4., KJM RégAd. 55-84/5; MNM RégAd. 116.D.III.; MFM RégAd. 94-76); Szentes–Donáttornyá (KJM RégAd. 131.84; 191-84/2; 295-85/96); Szentes–Felsőcsordajárás, Repülőtér (CSALLÁNY 1936, 14); Szentes–Ficsorhalom (FÉK 1006; BÁLINT 1991, 264); Szentes–Hármashalom (BÁLINT 1991, 265); Szentes–Hékéd (FÉK 1008; BÁLINT 1991, 266); Szentes–Ilonapart (FÉK 1026; BÁLINT 1991, 292); Szentes–Jakso–Kettőshalom (=Kunszentmárton–Jakso–Kettőshalom) (FÉK 604; KJM 57.16.1-4., 1937/6-7., 1938/265); Szentes–Jaksoapart Libahalom (=Szentes–Nagytóke, Jámboorhalom, Szabó I. földje; Szentes–Nagytóke, Libahalom, Szabó I. földje) (FÉK 729, 730; BÁLINT 1991, 275); Szentes–Kaján, Dallos Sz. földje és Bartha J. földje (FÉK 1009; BÁLINT 1991, 267, 268; KJM RégAd. 311-85., 312-85., KJM 57.17.1-4., KJM 57.18.1-3); Szentes–Kaján, Kettőshalom Barák J. földje (FÉK 1010; BÁLINT 1991, 269; KJM ltsz.: 57.19.1); Szentes–Kaján, Köveshalom (MNM RégAd. IV. 1960/159); Szentes–Kistőke, Dinnyéshalom (FÉK 1011; BÁLINT 1991, 270); Szentes–Kistőke, Kürthy földje (FÉK 1012; BÁLINT 1991, 271); Szentes–Kistőke, Libahalom (=Szentes–Liba–Jámboorhalom) (FÉK 1013, 1015); Szentes–Kistőke, Székhat, Búza P. 222. tanya (=Szentes–Székhat) (FÉK 1014; BÁLINT 1991, 272, 296 a; SZÉLL 1942, 132, KJM RégAd. 171-84); Szentes–Kossuth u. 38/A. (FÉK 1016; BÁLINT 1991, 273; KJM RégAd 198-84, KJM 57.21.1-19); Szentes–Kökényzug, Jakso I. sz. Molnár Ignác földje (=Kunszentmárton–Kökényzug (Jakso), Molnár Sándor földje) (FÉK 605; BÁLINT 1991, 146; KJM 57.22.1-64., 57.23.1-2); Szentes–Kökényzug, Köröspart (FÉK 606; BÁLINT 1991, 147, 297); Szentes–Kunszentmártoni u. (=Szentes–Nagytóke, Jámboorhalom) (FÉK 730; BÁLINT 1991, 296; KJM 55.28.1., 55.29.1-4., 55.25.1., 55.33.1., 55.34.1., 82.2.1-2); Szentes–Nagyhegy, Bartha János szőlője (=Szentes–Kispatéi út) (FÉK 1017; BÁLINT 1991, 281); Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje (=Szentes–Nagyhegy, Nagypatéi u.) (FÉK 1018; BÁLINT 1991, 282); Szentes–Nagyhegy, Bogyó Jánosné földje (FÉK 1019; BÁLINT 1991, 283); Szentes–Nagyhegy, Bugyi Antalné földje (BÁLINT 1991, 284); Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje (=Szentes–Nagyhegy, Gyarmati I. szőlője) (FÉK 1020; BÁLINT 1991, 280, 285, 290; KJM 55.16.1-49., 57.28.1-70); Szentes–Nagyhegy, Musa J. földje (FÉK 1021); Szentes–Nagyhegy, Szórvány (FÉK 1023; BÁLINT 1991, 287.); Szentes–Nagyhegy, Szórvány (FÉK 1024; BÁLINT 1991, 288.); Szentes–Nagyhegy, Szórvány (FÉK 1024?); Szentes–Nagyhegy, Szórvány (FÉK 1024?); Szentes–Nagyhegy, szórvány (FÉK 1025); Szentes–Nagyhegy, Vekerpart (FÉK 1022; BÁLINT 1991, 286); Szentes–Nagytóke, Jámboorhalom (=Szentes–Nagytóke, Halász Szabó Zsigmond földje; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némédiné földje; Szentes–Nagytóke, Jámboorhalom (Libahalom); Nagytóke–Jámboorhalom (Libahalom); Szentes–Nagytóke 9., Jánoshalom (Kunszentmárton) (FÉK 727, 728; BÁLINT 1991, 274, 276, 277, 278); Szentes–Nagytóke–Szászhalom (KJM RégAd. 148-84., KJM 89.12.1); Szentes–Szentlászló (KJM RégAd. 175-84); Szentes–Lapító, Tőke (BÁLINT 1991, 291); Szentes–Szentlászló, Kánvási S. földje (FÉK 1027; BÁLINT 1991, 294); Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje (FÉK 1028; BÁLINT 1991, 293); Szentes–Tüzköves (=Szentes–Bökény, Tüzköves) (KJM 57.6.1-3); Szentes–Vekerpart (KJM 72.135.1-2).

⁷¹ Cserebökény–Ecseri templom; Cserebökény–Ecserpuszta; Cserebökény–Sárgahegyes Állami Gazdaság; Csongrád ismeretlen lelőhely; Csongrád–Kesköny határész; Csongrád környéke; Csongrád–Bogárczó; Csongrád vagy Szentes vidéke; Csongrád–Bokros, Győajdúlló Domonkos Antal földje; Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Ellésmonostor; Csongrád–Greskovics József földje; Csongrád–Just Gyula utca 15.; Csongrád–Kádár tanya; Csongrád–Kettőshalom, Bárdos tanya; Csongrád–Máté Lajosné 872. sz. tanya; Csongrád–Oláh féle szőlő; Csongrád–Öregszőlők; Csongrád–Petencehalom; Csongrád–Rozsárdűlő; Csongrád–Szántó, Pogányvár; Csongrád–Vendelhalom; Eperjes–Ifjú Gárda Tsz 3. sz. üzemegység; Eperjes–Nagykirályság, Ujj Sándor földje; Eperjes–Takács-tábla; Fábianssebestyén–Kántorhalom; Fábianssebestyén–Mikecz föld; Fábianssebestyén–Molnár F. tanya; Fábianssebestyén–Örmök; Fábianssebestyén–Vasút; Felgyő–Alsómajor, Homokos; Felgyő–Gedahalom; Felgyő–Gressó halom; Ismeretlen lelőhely; Kunszentmárton–Kökényzug; Kunszentmárton–Kötön, Kunszentmárton–Pajor Lajos földje; Kunszentmárton–Péterszög; Magyartés–Zalota Gyarmati J. földje; Magyartés–Zalota, Magaspart; Magyartés–Zalota, Vecseri M. földje; Nagy Istvánné tanya;

suk a sima, nyitott karika, de nagy számban fordulnak elő S-végű és pödrött karikák is. Fülbevalót már csak 28 helyről⁷² ismerünk, ezek között is akad azonban olyan, melyet csak fenntartással fogadhatunk el, hiszen a publikációban „fülkarika” szerepel. 5–5 darab gömbsor-, illetve gyöngysorcsüngős található közöttük. Nyakperekcek közül a fonottból⁷³ 3, sodrottból⁷⁴ 15 darabot gyűjtöttem össze. Összesen 22 lelőhelyen található nyakpercek.⁷⁵ Karperekcek különböző variánsait (nyitott, négyzetes átmetszetű, zárt állatfejes, nyitott állatfejes, csavart, lemez, pödrött végű stb.) ezzel

---

Nagymágocs–Bojártelek; Nagymágocs–Homokbánya; Nagymágocs–Kastélykert; Nagymágocs–Papp tanya; Nagytőke–Jámborhalom; Szegvár–Cickazug; Szegvár–Erdei F. u. 50–52.; Szegvár–Kőörgy-szentgyörgy; Szegvár–Kőörgytorok; Szegvár–Oromdülő, Boros-féle homokbánya; Szegvár–Oromdülő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje; Szegvár–Oromdülő; Szegvár–Sáphalom; Szegvár–Szőlőkalja; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Berekhát, Tetemhalom; Szentes–Borbásföld; Szentes–Bökény, Tűzköves; Szentes–Derekegyházi oldal 116. sz. föld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Donáttornya; Szentes–Ficsorhalom; Szentes–Hármashalom; Szentes–Hékéd; Szentes–Ilonapart; Szentes–Jaksor–Kettőshalom; Szentes–Jaksorpart, Libahalom; Szentes–Kaján, Dallos Sz. földje és Bartha J. földje; Szentes–Kaján, Kettőshalom Barák J. földje; Szentes–Kaján, Köveshalom; Szentes–Kistőke, Dinnyéshalom; Szentes–Kistőke, Kürthy földje; Szentes–Kistőke, Libahalom; Szentes–Kistőke, Székhát, Búza P. 222. tanya; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Kökényzug, Jaksor I. sz. Molnár Ignác földje; Szentes–Kökényzug, Köröspart; Szentes–Kökényzug; Szentes–Kucori; Szentes–Kunszentmártoni u.; Szentes–Nagyhegy, Bartha János szőlője; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Bogó Jánosné földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyőke 9., Jánoshalom; Szentes–Nagyőke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagyőke, Jámborhalom; Szentes–Nagyőke, Jámborhalom; Szentes–Nagyőke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagyőke, Libahalom, Szabó I. földje; Szentes–Nagyőke–Szászhalom; Szentes–Szentlászló, Kánvási S. földje; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje; Szentes–Tűzköves; Szentes–Vekerpárt.

⁷² Csongrád ismeretlen lelőhely; Csongrád vagy Szentes vidéke; Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Laposhalom; Csongrád–Oláh féle szőlő; Eperjes–Takács-tábla; Fábiánsebestyén–Kántorhalom; Felgyő–Alsómajor, Homokos; Felgyő–Gressó halom; Ismeretlen lelőhely; Kunszentmárton–Kötön, Nagy Istvánné tanyája; Nagytőke–Jámborhalom; Szegvár–Erdei F. u. 50–52.; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Felsőcsordajárás, Repülőtér; Szentes–Jaksorpart, Libahalom; Szentes–Kistőke, Libahalom; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Nagyhegy, Bartha János szőlője; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyhegy, Musa J. földje; Szentes–Nagyhegy, szórvány; Szentes–Nagyőke 9., Jánoshalom; Szentes–Nagyőke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagyőke, Jámborhalom; Szentes–Nagyőke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagyőke, Jámborhalom; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁷³ Csongrád–Greskovics József földje; Csongrád–Szántó, Pogányvár; Szegvár–Oromdülő.

⁷⁴ Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Just Gyula utca 15.; Fábiánsebestyén–Mikecz föld; Fábiánsebestyén–Molnár F. tanya; Felgyő–Gedahalom; Magyartés; Magyartés–Zalota, Magaspart; Nagytőke–Jámborhalom; Szegvár–Cickazug; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Ficsorhalom; Szentes–Kaján, Kettőshalom Barák J. földje; Szentes–Lapító, Tőke; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyőke, Jánoshalom; Szentes–Nagyőke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagyőke, Jámborhalom; Szentes–Nagyőke, Jámborhalom; Szentes–Nagyőke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁷⁵ A fentiekben kívül Csongrád–Oláh-féle szőlő; Kunszentmárton–Kötön, Nagy Istvánné tanyája, Szegvár–Erdei F. u. 50–52.; Szentes–Jaksorpart, Libahalom.

szemben 46 helyről ismerünk⁷⁶ (összesen 82 darabot); gyűrű pedig 30 lelőhelyen⁷⁷ került elő. Felgyő–Csizmadia földön a vendelhalmihoz hasonló pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrű madarábrázolással látott napvilágot, tehát legközelebbi párhuza-
mának ez tekinthető.

Ruhadíszek közül legnagyobb számban a kéttágú csüngős vereteket kell megemlíteni, hiszen 21 környékbeli lelőhelyen⁷⁸ találtak ilyen tárgyakat, préselt kerek veretet pedig 18 lelőhelyről.⁷⁹ A kéttágú csüngős veretekkel ellentétben rombusz alakú ruhadí-

⁷⁶ Cserebökény–Ecserpuszta; Csongrád ismeretlen lelőhely; Csongrád környéke; Csongrád–Tyukász J. 429. sz. tanyája; Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Just Gyula utca 15.; Csongrád–Oláh-féle szőlő; Csongrád–Vendelhalom; Eperjes–Takács-tábla; Fábiánsebestyén–Mikecz föld; Fábiánsebestyén–Molnár F. tanya; Felgyő–Alsómajor, Homokos; Felgyő–Gedahalom; Felgyő–Gressó halom; Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Ismeretlen lelőhely; Kunszentmárton Kötön, Nagy Istvánné tanyája. Magyartés; Magyartés–Zalota, Magaspart; Szegvár–Cickazug; Szegvár–Oromdűlő, Szegvár–Oromdűlő; Szegvár–Sáphalom; Szegvár–Szőlőkajla; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Ficsorhalom; Szentes–Jaksorpart Libahalom; Szentes–Kistőke, Libahalom; Szentes–Kistőke, Székhát, Búza P. 222. tanya; Szentes–Kökényzug, Jaksor I. sz. Molnár Ignác földje; Szentes–Kunszentmártoni u.; Szentes–Lapistó, Tőke; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Bogó Jánosné földje; Szentes–Nagyhegy, Bugyi Antalné földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyhegy, Szórvány; Szentes–Nagyhegy, szórvány; Szentes–Nagyhegy, Vekerpart; Szentes–Nagytóke 9. Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom; Nagytóke–Jámborhalom; Szentes–Szentlászló, Kánvási S. földje; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁷⁷ Cserebökény Ecserpuszta; Csongrád környéke; Csongrád–Bogárzó; Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Greskovics József földje; Csongrád–Just Gyula utca 15.; Csongrád–Kádár tanya; Csongrád–Kettőshalom Bárdos tanya; Csongrád–Máté Lajosné 872. sz. tanyája; Csongrád–Vendelhalom; Felgyő–Gedahalom; Ismeretlen lelőhelyű leletek; Nagymágocs–Homokbánya; Szegvár, Szegvár–Erdei F. u. 50–52.; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szegvár–Oromdűlő; Eperjes–Nagykirályság Ujj Sándor földje; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Berekhat, Tetemhalom; Szentes–Jaksor–Kettőshalom; Szentes–Kistőke, Kürthy földje; Szentes–Kistőke, Libahalom; Szentes–Kökényzug, Jaksor I. sz. Molnár Ignác földje; Szentes–Lapistó, Tőke; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagytóke 9. Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom; Nagytóke–Jámborhalom; Szentes–Szentlászló, Kánvási S. földje; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁷⁸ Csongrád–Bokros, Győjaidűlő Domonkos Antal földje; Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Vendelhalom; Eperjes–Takács-tábla; Felgyő–Gedahalom; Ismeretlen lelőhelyű leletek; Nagymágocs–Homokbánya; Nagytóke–Jámborhalom; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129. Berényi B. tanya; Szentes–Kistőke, Kürthy földje; Szentes–Kistőke, Libahalom; Szentes–Lapistó, Tőke; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Bogó Jánosné földje; Szentes–Nagyhegy, szórvány; Szentes–Nagyhegy, Vekerpart; Szentes–Nagytóke 9. Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje.

⁷⁹ Csongrád ismeretlen lelőhely; Felgyő–Gedahalom; Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Ismeretlen lelőhelyű leletek; Magyartés; Nagymágocs–Homokbánya; Nagytóke–Jámborhalom; Szegvár–Oromdűlő, Szegvár–Oromdűlő; Szegvár–Szőlőkajla; Eperjes–Takács-tábla; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Kökényzug, Jaksor I. sz., Molnár Ignác földje; Szentes–

szeokről⁸⁰ csak 7 esetben van tudomásunk. „Rozettás ruhadíszt” 6 lelőhelyen⁸¹ találtak. Összesen 38 lelőhelyen⁸² találtak olyan tárgyat, melyet ruhadíszként használhattak.

Veretes díszítésű lábbelije a vendelhalmi asszonyon kívül a szentes–borbásföldi hölgynek volt. Az eddig megfigyelt veretes díszítésű lábbelikhez hasonlóan itt sem mutatható ki hasonlóság a veretek elhelyezkedése között.

Fegyverzetre 20 lelőhelyről⁸³ van adatunk. Ezek megoszlása a következő: 18 helyről ismerünk íjászfelszerelésre utaló tárgyakat (nyíl, tegezmaradvány),⁸⁴ 5 szab-lyáról rendelkezünk információval,⁸⁵ 1 helyről szablyamarkolatú kard,⁸⁶ 3 helyről kétélű kard,⁸⁷ 1 helyről lándzsa került elő,⁸⁸ valamint 2 lelőhelyről fokost és baltát is

---

Nagyhegy, Bartha János szőlője; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Bogyó Jánosné földje; Szentes–Nagyhegy, Bugyi Antalné földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagytóke 9., Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁸⁰ Eperjes–Takács-tábla; Felgyő–Gedahalom; Magyartés; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Nagyhegy, Bartha János szőlője; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje.

⁸¹ Csongrád–Vendelhalom; Magyartés; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Kökényzug, Jakzor I. sz., Molnár Ignác földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje.

⁸² További lelőhelyek: Csongrád környéke; Kunszentmárton–Kökényzug; Szegvár–Erdei F. u. 50–52.; Szegvár–Sáphalom; Szentes–Jakszorpart–Libahalom; Szentes–Kaján, Dallos Sz. földje és Bartha J. földje; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Nagytóke, Libahalom, Szabó I. földje; Szentes–Szentlászló, Kánvási S. földje.

⁸³ Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Petenchalom; Csongrád–Vendelhalom; Eperjes–Ifjú Gárda Tsz 3. sz. üzemegeység; Felgyő–Alsómajor, Homokos; Felgyő–Gedahalom; Ismeretlen lelőhely; Magyartés; Nagymágocs–Homokbánya; Nagytóke–Jámorhalom; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Kökényzug, Jakzor I. sz., Molnár Ignác földje; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyhegy, Vekerpart; Szentes–Nagytóke 9., Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁸⁴ Csongrád–Bukrospart–Mámai dűlő; Csongrád–Petenchalom; Csongrád–Vendelhalom; Eperjes–Ifjú Gárda Tsz 3. sz. üzemegeység; Felgyő–Gedahalom; Magyartés; Nagymágocs–Homokbánya; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Kökényzug, Jakzor I. sz., Molnár Ignác földje; Szentes–Nagyhegy, Berényi Lajos földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyhegy, Vekerpart; Szentes–Nagytóke 9. Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁸⁵ Csongrád–Vendelhalom; Ismeretlen lelőhely; Nagymágocs–Homokbánya; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁸⁶ Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁸⁷ Felgyő–Alsómajor, Homokos; Felgyő–Gedahalom, szórvány.

⁸⁸ Felgyő–Alsómajor, Homokos.

ismerünk.⁸⁹ Tehát a katonai kíséret Északkelet-Magyarországon használt és az új típusú kíséret fegyverei is megtalálhatók ezen a területen. Ezt támasztják alá a lovas sírokban előkerült trapéz alakú vállas kengyelek is, melyek egyik legszebb példánya a vendelhalmi temetőben került elő. Kengyelt 21,⁹⁰ zablát 18 lelőhelyről⁹¹ ismerünk. Kengyelek közül 9 körte- és 8 trapéz alakúról van tudomásunk, a zablák közül a csikózabla volt a legelterjedtebb, ugyanis 13 darab látott napvilágot, míg oldalpálcásból csupán 4.

A Vendelhalom tágabb környezetében lévő lelőhelyeket figyelembe véve úgy gondolom, hogy a vizsgált temető a fegyverek (azon belül is a szablyák) magas számában emelkedik ki a közeli temetők közül. Terjedelmi okok miatt csak a fegyverek ilyen nemű vizsgálatára van lehetőségem. Összegyűjtöttem a fegyveres sírokat tartalmazó lelőhelyeket, és térképre vetítettem [1. tábla 2].

A térkép alapján láthatjuk, hogy íjászfelszerelést tartalmaz a legtöbb temető (összesen 14 lelőhely), ez is igazolhatja azt, hogy a vendelhalmi temetkezések már a 10. század elején elkezdődtek, hiszen ez a típusú fegyver a Felső-Tisza-vidékről ismert katonai kíséret egyik eszköze is volt. Az összes fegyvert tartalmazó lelőhelyet térképre vetítve feltűnhet, hogy Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Sándor földjén többféle fegyver is előfordult. Elképzelhető, hogy az ide temetkező népesség is hasonló stratégiai szerepet töltött be, mint a vendelhalmi közösség. A temetőkben fegyveres harcosok megoszlása a következő:

Csongrád–Vendelhalom: 47 sírból 11 fegyveres

Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Sándor földje: 110 sírból 12 fegyveres

Szentes–Borbásföld: 20 sírból 7 íjász

Szentes–Nagyhegy, Berényi László földje: 30 sírból 2 íjász

Szentes–Nagytóke, Jámorhalom: 45 sírból 3 íjász

Szentes–Kökényzug Jaksor, Molnár Ignác földje: 18 sírból 2 íjász

⁸⁹ Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁹⁰ Csongrád ismeretlen lelőhely; Csongrád–Laposhalom; Csongrád–Petenchalom; Csongrád–Rozsárdűlő; Csongrád–Vendelhalom; Fábiánsebestyén–Mikecz föld; Fábiánsebestyén–Vasút; Felgyő–Alsómajor, Homokos; Ismeretlen lelőhelyű leletek; Kunszentmárton–Kötőn, Nagy Istvánné tanyája; Nagytóke–Jámorhalom; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Jaksorpart, Libahalom; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Kökényzug, Jaksor 1. sz., Molnár Ignác földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyhegy, Vekerpart; Szentes–Nagytóke 9. Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom Libahalom; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

⁹¹ Csongrád–Laposhalom; Csongrád–Vendelhalom; Eperjes–Takács-tábl; Felgyő–Alsómajor, Homokos; Ismeretlen lelőhely; Kunszentmárton–Kötőn, Nagy Istvánné tanyája; Nagymágocs–Homokbánya; Szegvár–Oromdűlő, Hevesi Vincze/Rácz Antal földje, Purger János tanyája; Szentes környéke, szórvány; Szentes–Borbásföld; Szentes–Derekegyházi oldal 129., Berényi B. tanya; Szentes–Kossuth u. 38/A.; Szentes–Kökényzug, Jaksor 1. sz., Molnár Ignác földje; Szentes–Nagyhegy, Gyarmati Sándor földje; Szentes–Nagyhegy, Vekerpart; Szentes–Nagytóke 9., Jánoshalom; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Nagytóke, Kiss Balázs Györgyné földje; Szentes–Nagytóke, Homokbánya, Némediné földje; Szentes–Nagytóke, Jámorhalom; Szentes–Szentlászló, Tárkány Szűcs Imre földje.

A fentiek alapján úgy gondolom, hogy nemcsak a Tárkány-féle föld jöhet szóba, hanem Szentes–Borbásföld is, hiszen ott az összes sírhoz képest nagy számban vannak jelen a fegyveresek.

5. Összegzés

A vendelhalmi temetőt a többi környékbeli temetővel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a női temetkezéseknél a kéttagú csüngős veretek a környéken általánosnak mondhatók, s a temetőből előkerült 1 darab ilyen tárgy semmivel sem lóg ki ebből a körből. Érdekesebb a veretes lábbeli, hiszen az 1996-ig gyűjtött 38 ilyen lelet közül kettő is a vizsgált területen található, s mindkettő díszítését sikerült pontosan dokumentálni. A vendelhalmi 4 szablya mellett Nagymágoacson a község határában lócsonatokkal, íjászfelszereléssel és övveretekkel került elő egy szablya. Csongrádon a 17. sírról ismert a legtöbb információ, itt zabla és kengyel került elő, Párducz Mihály és Tari László nem említenek lócsontokat. Igaz itt övveretek sem kerültek elő, de mindenképpen ki kell emelni a szablya aranyozott bronzfüggesztőit. Tehát mindkét szablyával eltemetett férfi fontos szerepet játszhatott a saját közösségének életében. Elképzelhető, hogy egy előkelőbb csoport kezdhette meg a halmon a temetkezését, erre utal a veretes csizma, illetve az aranyozott bronzszerelékcs szablya előkerülése is. A további sírok leletanyagában megtaláljuk a katonáskodó réteget (további szablyák, íjászfelszerelés), néhány női temetkezésben figyelhetünk meg ruhadíszeket, de előfordulnak egyszerű karikaékszerrel vagy melléklet nélkül eltemetett halottak is. Messzemenő következtetések levonására nem törekedhetek a temető töredékessége miatt, hiszen lehet, hogy további gazdag mellékletanyagú sírokat semmisítettek meg az évek során, de az is előfordulhat, hogy az előkerült veretes csizmát és szablyát tartalmazó sírok voltak a temető „leggazdagabbjai,” s a szerencsének köszönhetően pont ezek kerültek napvilágra.

A vendelhalmi temető töredékessége és nagyfokú bolygatottsága miatt időben való elhelyezése is bizonytalan, hiszen nem áll rendelkezésünkre az összes sír leletanyaga, illetve nem tudjuk, hogy a temető összességének hány százaléka a megtalált körülbelül 47 sír. A sírokban fellelt mellékletek alapján összesen 20 sírt lehetett valamilyen szinten a 10–11. században elhelyezni. Ez a feltételezhető 47 sírnak 42,5%-a, mely felhívja a figyelmünket a keltezés óvatosságára. A 10. századon belül 10 sírt tudunk jobban időhöz kötni (17., 26., 28., 29., 38., 39., 1938-ban talált sírok, 1955 júniusában, 1955 júliusában és 1955 után a múzeumba került sírok). 5 sírban olyan tárgyakat találták, melyek az egész 10. században használatban voltak, így a századon belüli elhelyezésük nem lehetséges (39. sír, 1938-ban talált sír, 1955 júniusában talált sír, 1955 júliusában talált sír, 1955 után a múzeumba került sírok). A 10. század második negyede és a század vége között a 28. és 29. sírban fekvő egyéneket temethették el. További 10 sír leletanyaga a 10–11. századra tehető, azonban ettől szűkebb időtartamra nem tudjuk keltezni őket. Ahogy már korábban is kifejtettem, a temetőt már a 10. század elején megnyitották, s egészen a 11. század közepéig temetkezhettek oda.

- BÁLINT 1970 = Bálint Cs.: Eperjes, Ifjú Gárda TSz központja. *RégFüz* 23 (1971), 63.
- BÁLINT 1971 = Bálint Cs.: Eperjes-Ifjú Gárda TSz. *RégFüz* 24 (1970), 64.
- BÁLINT 1976 = Bálint Cs.: A honfoglalás kor. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I. Szerk.: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Budapest 1976, 121–164.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. [StudArch 11.] Budapest 1991.
- BENDE–LÖRINCZY 1998 = Bende L.–Lörinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető. *MFME–StudArch* 3 (1997), 201–286.
- CSALLÁNY 1941 = Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. *FolArch* 3–4 (1941), 182–189.
- CSALOG 1964 = Csalog J.: Szentes–Ilonapart. *RégFüz* 16 (1964), 17–18.
- FÉK = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei*. [Régészeti Tanulmányok 2.] Budapest 1962.
- FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *ArchÉrt* 45 (1931), 48–112.
- FODOR 1975 = Fodor I.: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.
- K. VÉGH 1993 = K. Végh K.: A kistokaji honfoglalás kori temető. *HOMÉ* 30–31 (1993), 53–103.
- KESZI 1999 = Keszi T.: 10. századi zárt lemezgyűrűk pajzs alakúan kiszélesedő fejjel, pentagramma és madarábrázolással. In: *A Népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 133–148.
- KOVÁCS 1986a = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: A homokbányai temetőrészlet. *ComArchHung* (1986), 93–121.
- KOVÁCS 1986b = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 38 (1986), 195–225.
- KOVÁCS 1994 = Kovács L.: *Das frühharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*. [VAH 6.] Budapest 1994.
- KÖHEGYI 1980 = Köhegyi M.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras. *ActaArchHung* 32 (1980), 206–239.
- KÜRTI 1983 = Kürti B.: Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás. In: *Szeged története I. A kezdetektől 1968-ig*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 221–271.
- LANGÓ 2000a = Langó P.: Megjegyzések a 10–11. századi huzal- és sodrott karperecek kronológiájáról. *JAMÉ* 42 (2000), 33–57.
- LANGÓ 2000b = Langó P.: Honfoglaláskori temetők Szarvas területén. *MFME–StudArch* 6 (2000), 287–348.
- LÖRINCZY–SZALONTAI 1993 = Lörinczy G.–Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I. *HOMÉ* 30–31 (1993), 280–320.

- MESTERHÁZY 1965 = Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. *DME* 1962–1964 (1965), 95–119.
- NAGY 1890 = Nagy G.: A magyar középkori fegyverzetről. *ArchÉrt* 10 (1890), 289–301.
- PÁRDU CZ–TARY 1939 = Párducz M.–Tary L.: A Csongrád–Vendelhalmi honfoglaláskori lelet. *FolArch* 1–2 (1939), 189–196.
- RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők: Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék 10. századi történetéhez.* [Magyarország Honfoglalás Kori és Kora Árpád-kori Sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b = Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán). *MFME–StudArch* 2 (1996), 299–336.
- RÉVÉSZ 1999 = Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008.
- SZABÓ 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. *EMÉ* 16–17 (1978–1979), 45–136.
- SZÉLL 1942 = Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XII. századi régészeti leletek Szentes határában. *Dolg* 18 (1942), 128–124.
- SZÖKE 1962 = Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- VÖRÖS 1987 = Vörös Gabriella: Szentes–Berekhat „Tetemhalom”. *RégFüz* 40. (1987), 85.

The cemetery of Csongrád–Vendelhalom from the 10–11th century

More than seventy years were the first artifacts came to sunshine from the cemetery of Csongrád–Vendelhalom. In 1937, from a field which was used for sand mining in the southern Hungarian county of Csongrád, a 10–11th century cemetery was uncovered. Since than more excavation were in this area: in 1937 (37 graves) in 1938 (1 grave), in 1955. June and July (4 graves), in 1957 (1 grave), in 1963 (2 graves), and they also found artifacts after 1963, but the summary of these haven't been completed yet. In my article I would like to put this shortage replace. Therefore I collected the documentation and the finds from the museum of Csongrád, Szentes and the Hungarian National Museum. Because of the different times of excavations and the large bothered of the cemetery the location in time is uncertain. We know about 47 graves, but we don't know that what percentage is this of the whole cemetery and beside this it's conceivable that some finds have passed. I could dated 20 graves within the 10–11th century (this is only the 42,5% of the known graves which put us on guard in the question of dating), 10 graves within the 10th century. In five graves they found find that can be dated to the whole 10th century. Between the second quarter and the end of the 10th century the 28. and 29. could be dug. On this basis the cemetery of Csongrád–Vendelhalom was opened at the beginning of the 10th century and was used until the middle of the 11th century.

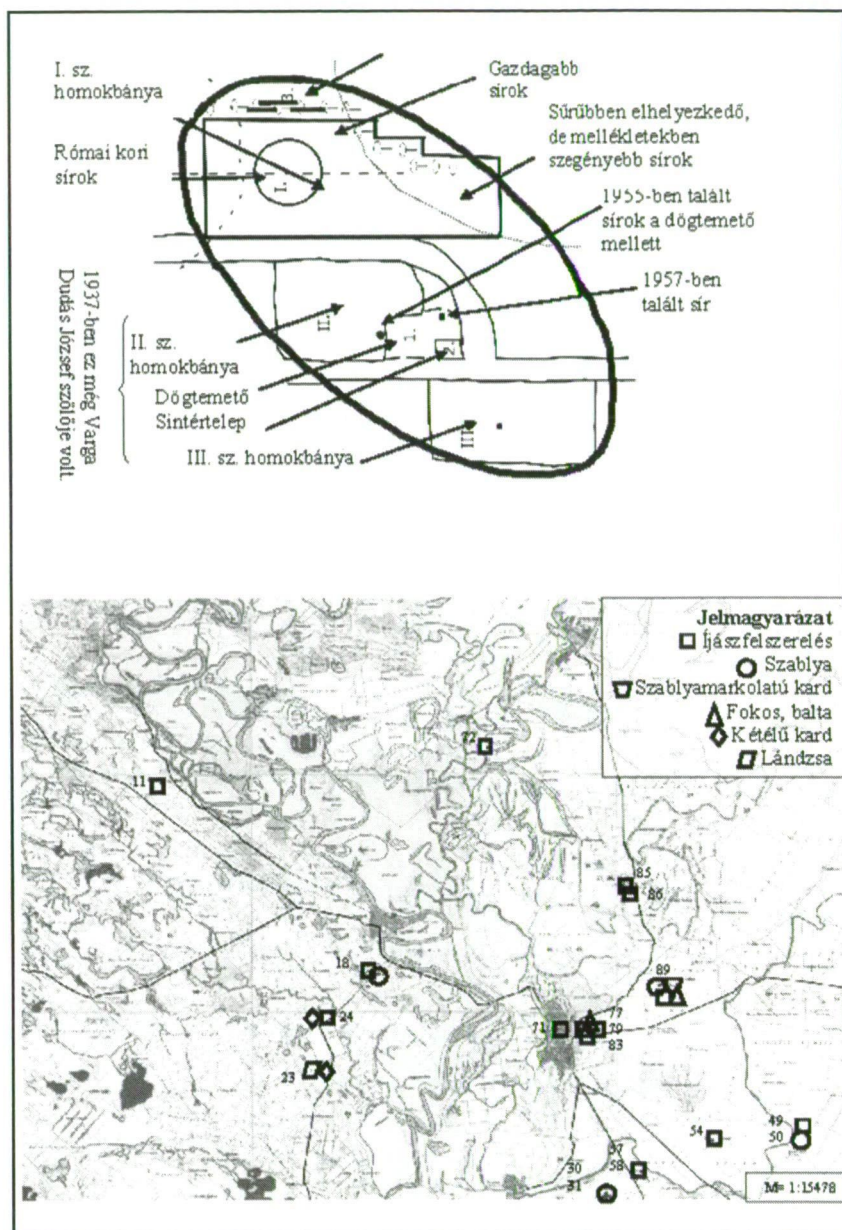

1. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
S-végű karikaékszer									
Állatfejes karperec									
Rombusz átm. huzalkarperec									
4. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Bronzcsat									
Nyílcsúcs									
Vaskés									
5. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Csiholóacél									
Vaskés									
7. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Nyitott karikaékszer									
Csiholóacél									
10. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Fülesgomb									
17. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Szablya									
Nyitott karikaékszer									
Trapéz alakú vállas kengyel									
Csikózabla									
18. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Fülesgomb									
19. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Nyitott karikaékszer									
Állatfejes karperec									
26. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Nyitott ezüst gyűrű									
Nyitott ezüst pántkarperec									
Tegez									
Nyílhegy									
Lovas temetkezés									

28. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Pajzs alakúan kiszélesedő fejű gyűrű									
Nyitott karikaékszer									
Gyöngy									
29. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Három szálból fonott karperec									
Elhegyesedő végű huzalkarperec									
Kéttagú csüngő									
Négyzetes alakú veret									
38. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Veretes lábbeli									
39. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Állatfog									
Szórvány	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Csikózabla									
Körte alakú kengyel									
1938.									
1. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Lovas temetkezés									
Szórvány	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Pántkarperec									
Préselt rozetta									
7/1940.1.	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
S-végű karikaékszer									
7/1940.2.	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Préselt rozetta									

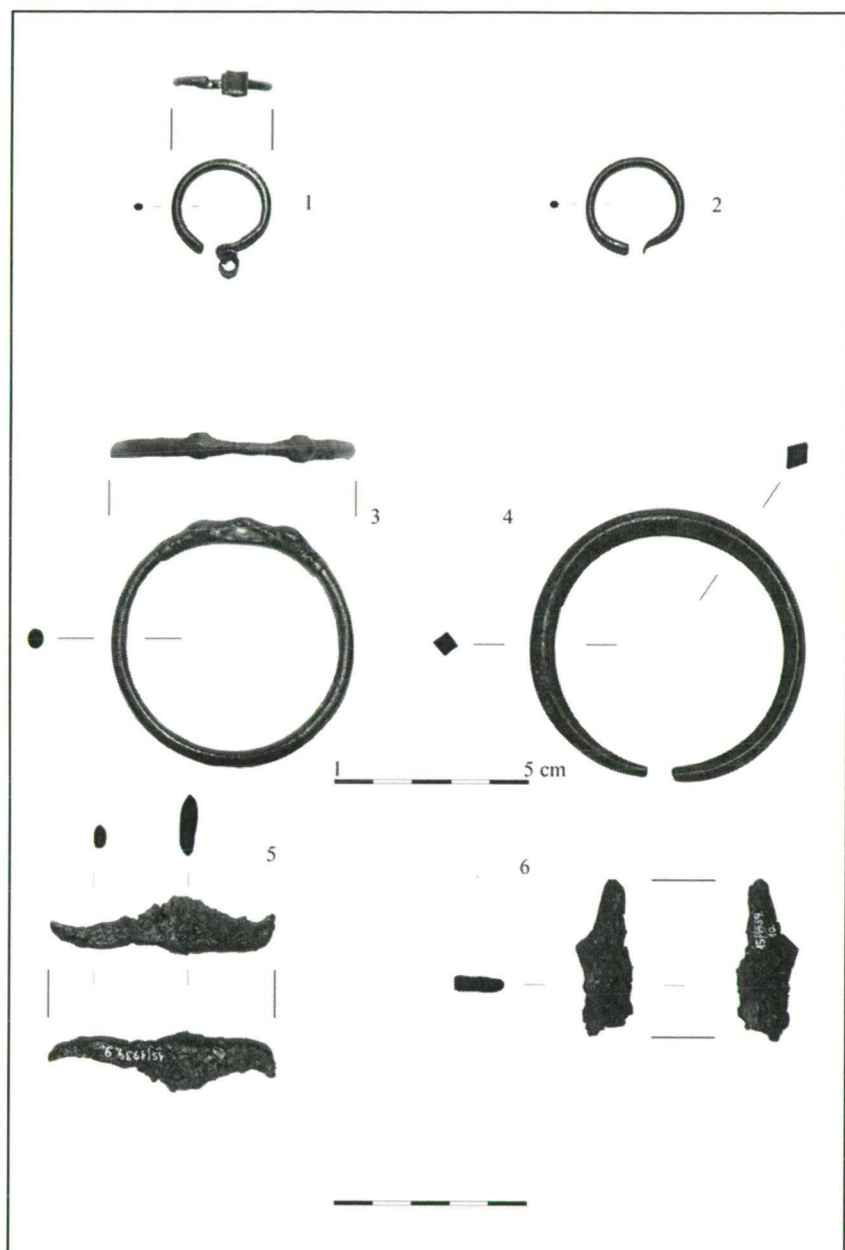
1955. február									
1. sír	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Kerek átmetszetű, elhegyesedő végű bronz karperec									
Bronz karikaékszer									
1955. június	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Szablya									
1955. július	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Szablya									
1963	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Nyílhegyek									
Préselt rozetta									
Pödrött végű karikaékszer									
1955. után került a múzeumba	900	925	950	975	1000	1025	1050	1075	1100
Szablya									

1. táblázat: A csongrád-vendelhalmi temető keltezése

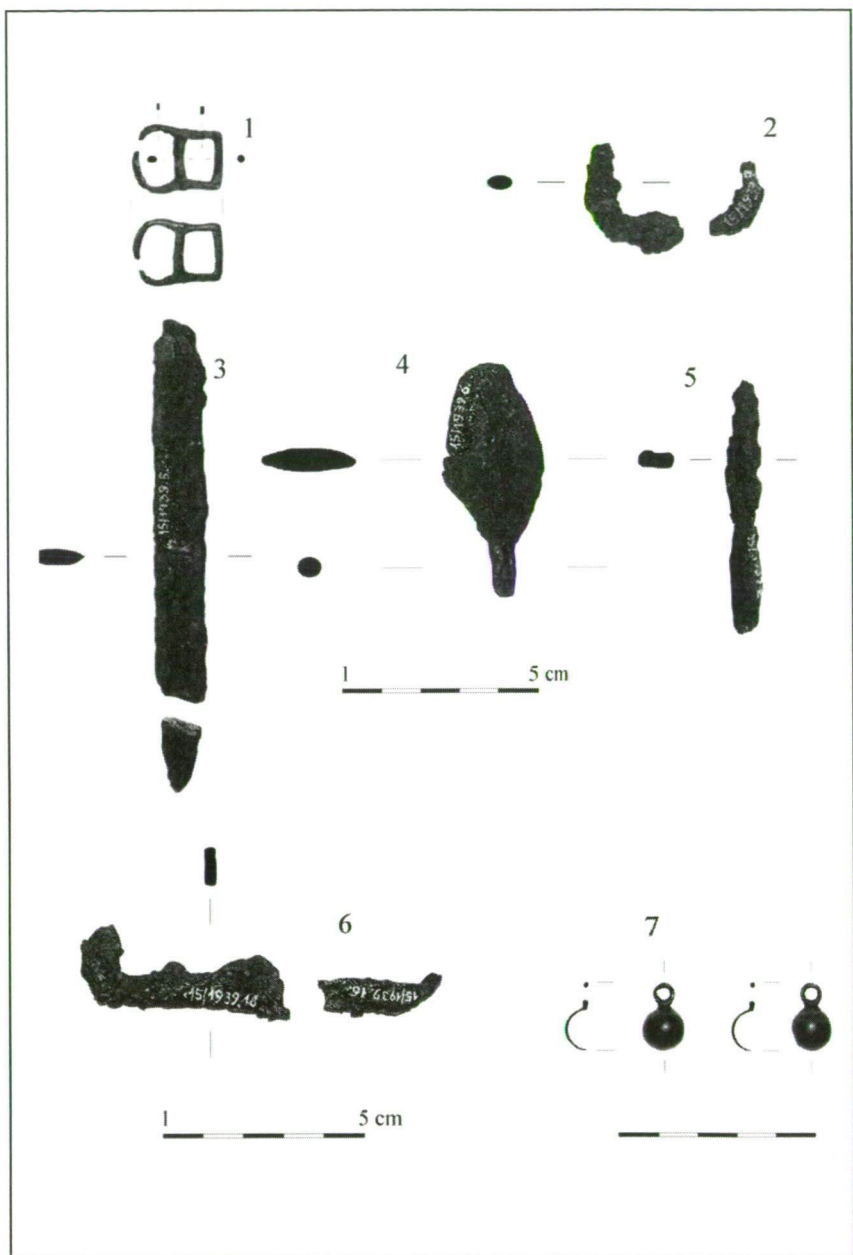

1. tábla: 1.: Az 1938-as, és 1957-es ásatások megfigyelései alapján készített rajz
Dienes István nyomán; 2.: Fegyveres lelőhelyek Csongrád környékén

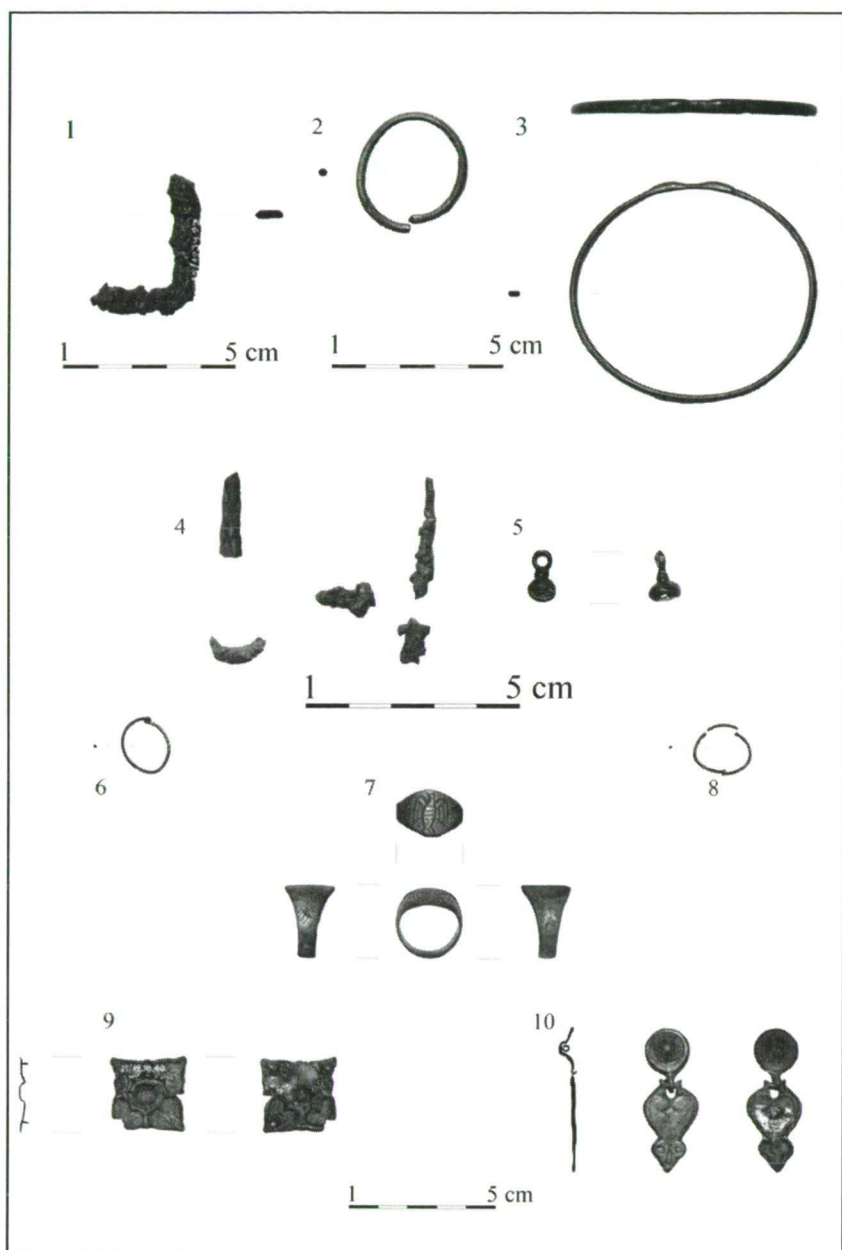

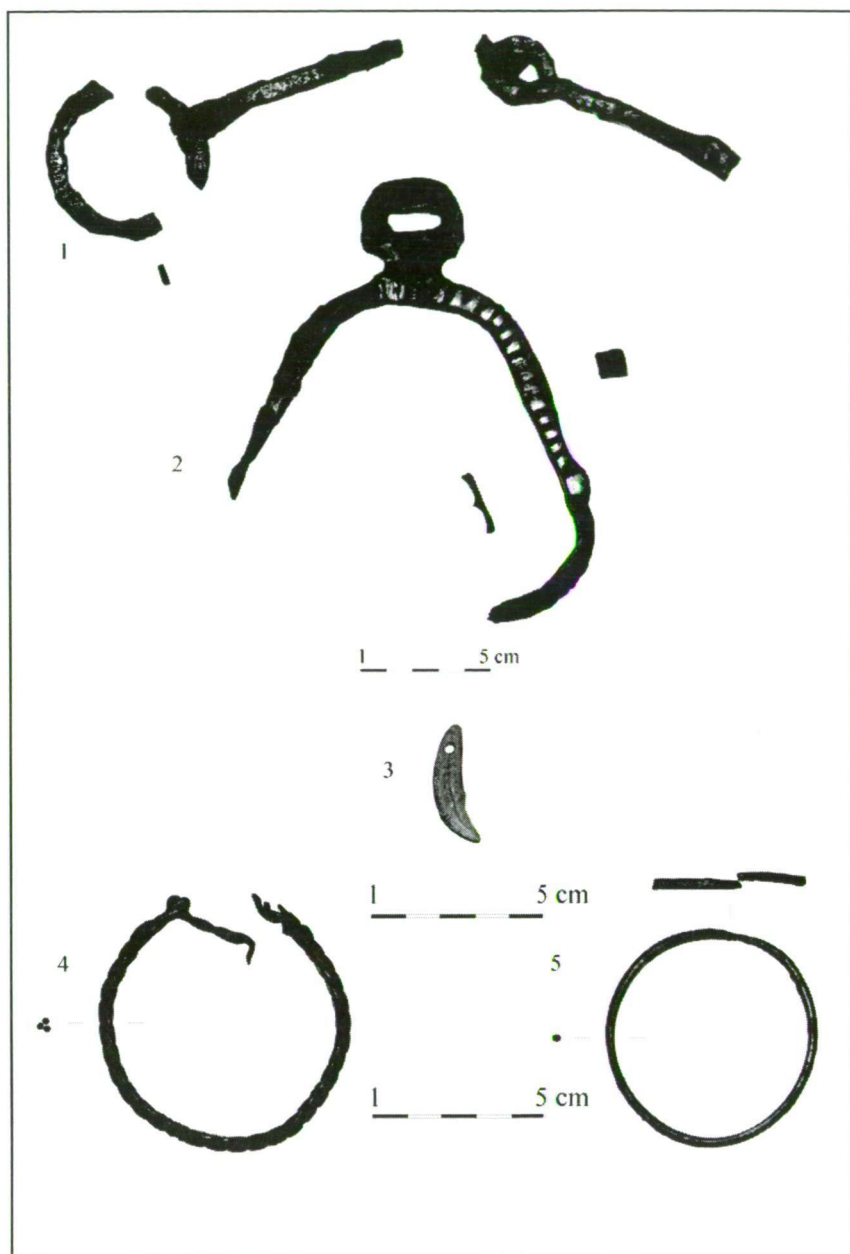
2. tábla: 1–4.: 1. sír; 5–6.: 5. sír

3. tábla: 1–5.: 4. sír; 6.: 7. sír; 7.: 10. sír

4. tábla: 1.: 20. sír; 2–3.: 19. sír; 4.: 18. sír; 5–9.: 28. sír

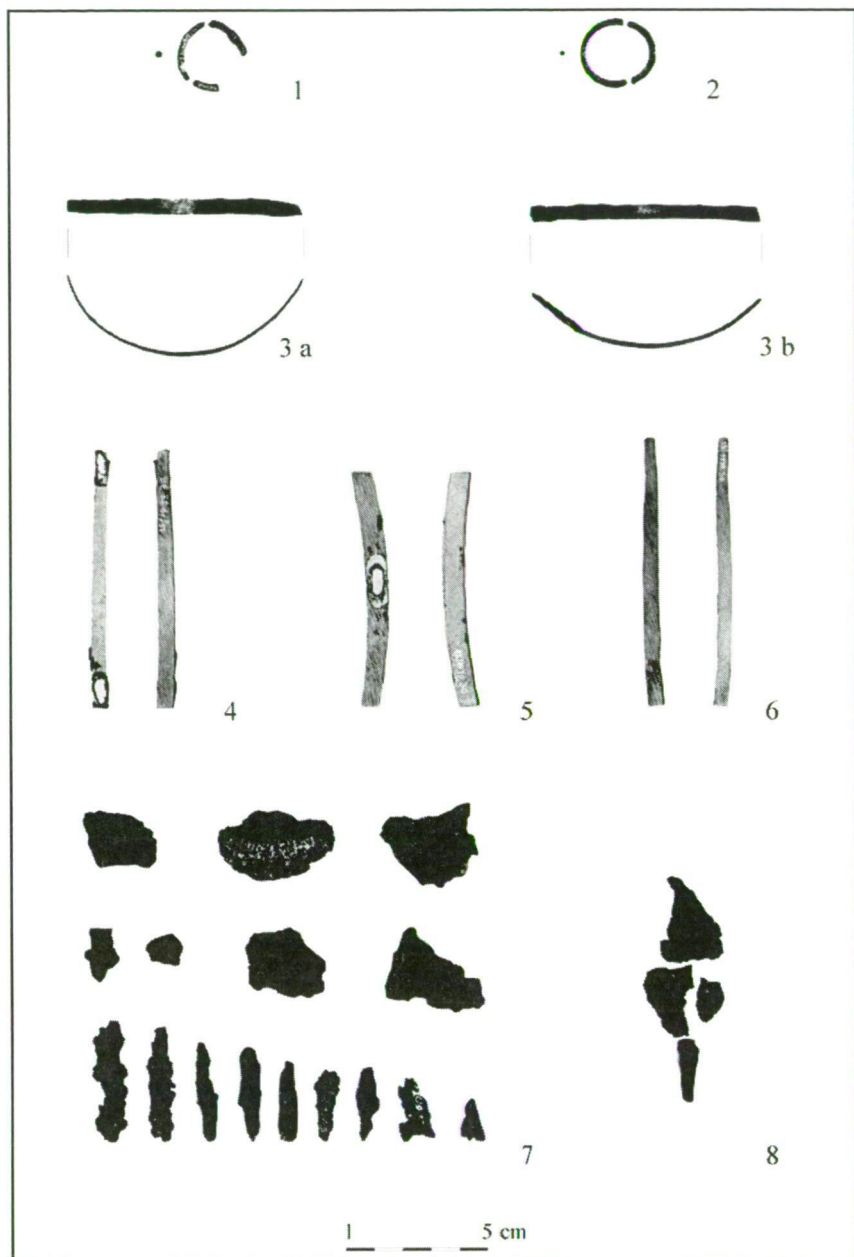

5. tábla: 1–2.: 17. sír; 3.: 39. sír; 4–5: 29. sír

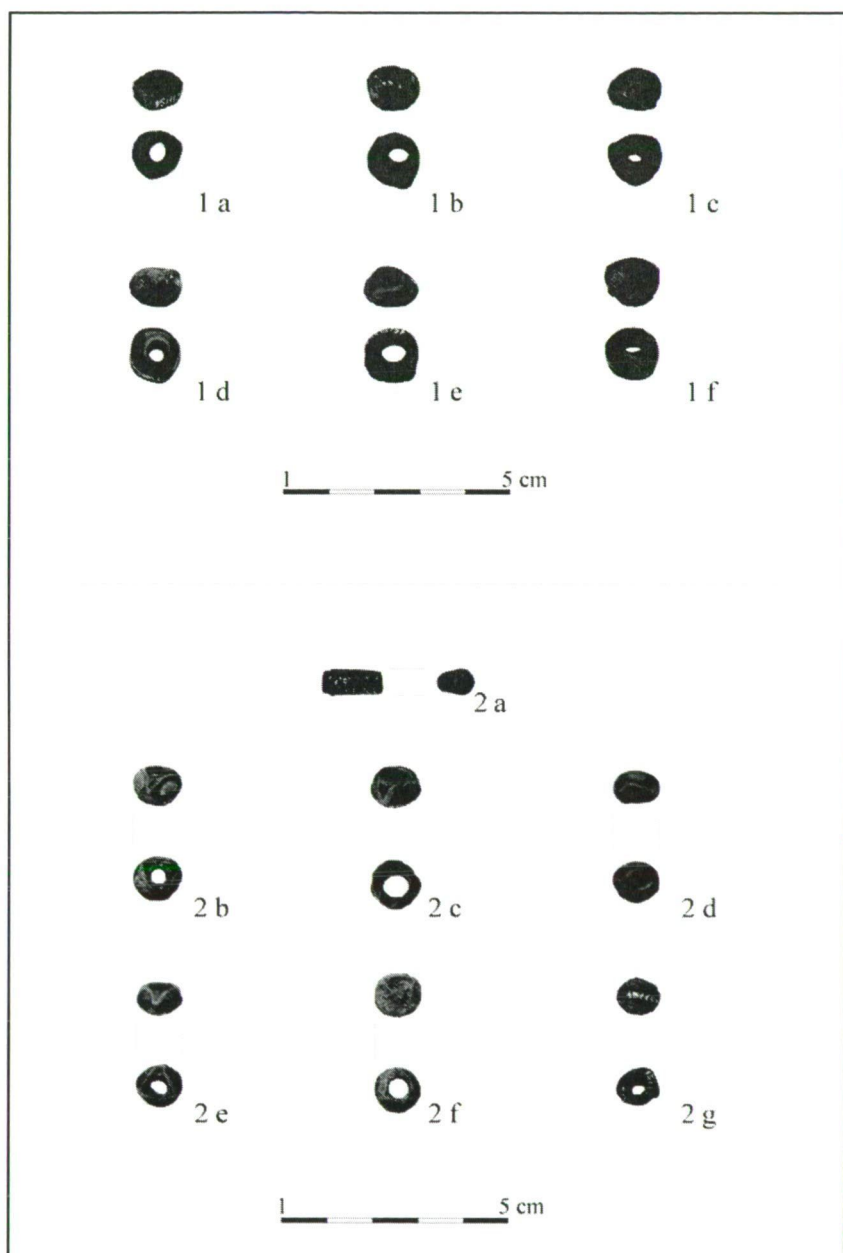

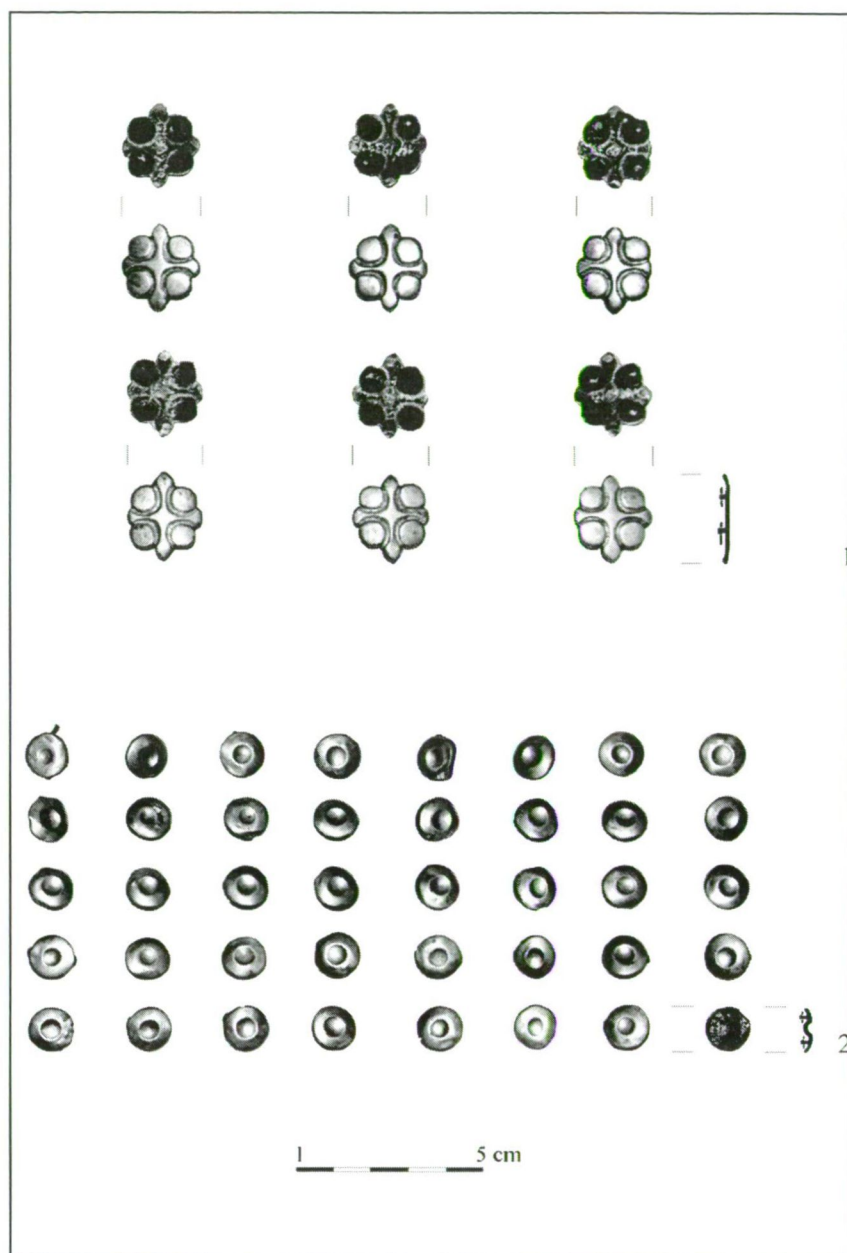
6. tábla: 17. sír

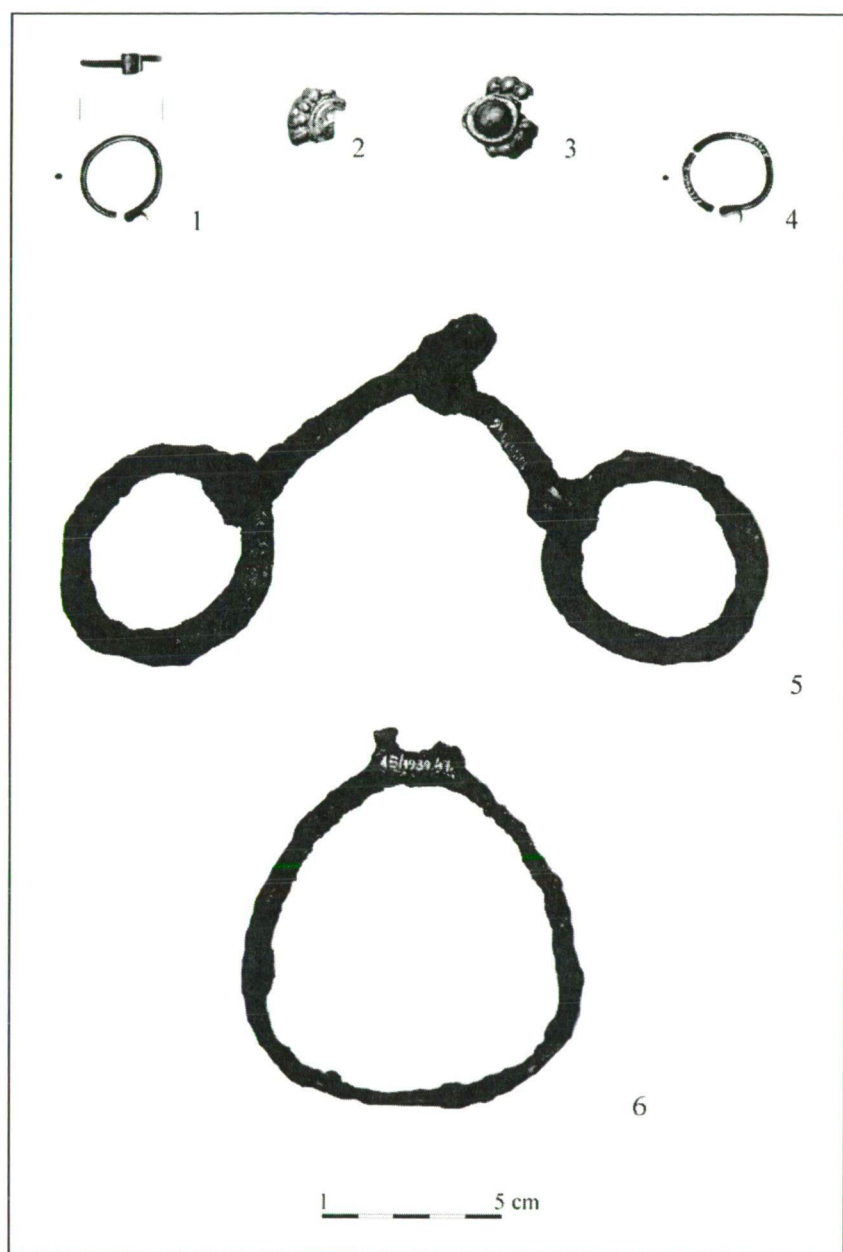
7. tábla: 26. sír

8. tábla: 1.: 43. sír; 2.: 28. sír

9. tábla: 38. sír

10. tábla: szórvány

Árpád-kori teleprészlet Jászfényszaru–Szőlők-alján

1. Bevezetés

Dolgozatom témáját egy Árpád-kori teleprészlet két házcsoportjának, illetve ezen objektumok leletanyagának elemzése képi.¹ A települést Jászfényszaru–Szőlők-alján Kertész Róbert vezetésével tárták fel, és már a nagy mennyiségű leletanyag első szemrevételezésénél kiderült, hogy több olyan kerámiatípus, illetve díszítési forma is szerepel az anyagban, amelyek keltezési, tipológiai vitákat válthatnak ki. Ebből eredően végleges eredményekkel csak a teljes anyag feldolgozása után számolhatunk, kiváltképp igaz ez a településszerkezetet illető kérdésekre. A most tárgyalt település bonyolult, Árpád-koron belül is többretegű mivolta indokolta, hogy a feldolgozás módszertanát egy dolgozat keretében, az objektumok kisebb, de jellegzetes csoportján kikristályosítsam. A fémanyag mennyisége elenyésző, és igen kevés tárgy (például sarkantyú) bír keltező értékkel, így az objektumok korának meghatározására a bőséges kerámiaanyag, illetve ennek archeometriai vizsgálata ad lehetőséget. A leletanyag régészeti datálása mellett fontos szerepet kaptak az egyes objektumok szuperpozíciói, valamint ezek térinformatikai kiértékelése.

2. A lelőhely bemutatása

Jászfényszaru városa Jász-Nagykun-Szolnok megye ÉNy-i csücskében, Jászberénytől légvonalban 16 km távolságra fekszik [1. tábla 1]. Folyóvizei nagyban meghatározták a települési viszonyokat, amint azt már Palugyai Imre megfogalmazta: „Földe homokos, sovány, mocsáros, s nagy része a Zagyva s Galga kiöntéseinek kitéve lévén, vagyonosságra s népességre nem igen emelkedhetett...”² Ennek ellenére a mai Jászfényszaru területét már az őskortól kezdődően lakták. A vizenyősebb, áradások

¹ Köszönöm Kertész Róbertnek, hogy mint ásatásvezető a Szőlők-alja lelőhelyen feltárt leletanyagot feldolgozásra és közlésre átengedte. Köszönettel tartozom Wolf Máriának, akire mindig számíthattam, bármilyen kérdés merült is fel, és aki mindent megtett, hogy a feldolgozó munka kezdetét vehesse és a dolgozat létrejöhesse. Köszönöm Langó Péternek, hogy a lelőhellyel és Jászfényszaruval kapcsolatos összes fellelhető információt a rendelkezésemre bocsátotta, illetve hogy az általa gyűjtött jászfényszarui lelőhelyek legfrissebb kataszterét felhasználhattam. Köszönöm Mucsi Lászlónak a térinformatikai kérdésekben nyújtott pótolhatatlan segítségét. Köszönöm Fintor Krisztiánnak a kerámiavizsgálatok során nyújtott önzetlen segítségét és türelmét. Raucsik Bélának a röntgen-pordiffrakciós mérések elvégzéséért és kiértékeléséért tartozom köszönettel. Szilágyi Veronikának köszönöm az archeopetrográfia terén nyújtott segítségét.

² PALUGYAI 1854, 134.

alkalmával veszélyeztetett területekből kiemelkedő homokháta több évezreden keresztül megfelelőnek bizonyultak az emberi megtelepedésre, és ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az eddig napvilágot látott lelőhelyek sokasága.

Jászfényszaru neve legkorábban „*Fennuszarú*” alakban tűnik fel Zsigmond király 1433. évi oklevelében.³ Nevének eredetére már sokféle magyarázat született, többek között egyesek Lehel kürtjével kapcsolják össze a név „-szaru” tagja miatt. Fodor Ferenc összefoglalásában jól végigkövethető a névalakok és eredeztetések változatossága,⁴ így ezekre nem térek ki. Fontos azonban megemlíteni, hogy a település keletkezésének időpontja is kérdéses. Bár a helység területéről korábbi régészeti korszakokból is ismertek emlékek, a középkorban nem lakták folyamatosan. Erre utal egy 1279-es oklevél is, amely szerint Kér⁵ akkoriban Hatvannal volt határos, így Fényszaru még nem létezhetett.⁶ Meglehet, a vidéket természeti viszonyai miatt sem lakták ebben az időszakban, azonban a jászok betelepülésekor fontos szerepet kapott Fényszaru, és a legészakibb szálláshelyükké vált.⁷ A történeti források alapján tehát Fényszaru keletkezését illetően 1279 *terminus post quem*-ként szolgálhat. Ám ha nem is kapcsolhatók össze ezzel a névvel, településekre utaló lelőhelyek ismertek erről a területről már az ezt megelőző időszakból is. A terepbejárások alkalmával talált kerámialeletek alapján több 11–13. századi települést is valószínűsíteni lehetett a mai Jászfényszaru területén.⁸

A most tárgyalt lelőhelyet korábban Jászfényszaru–Samsung parkoló néven tartották nyilván, majd a feltárás során a Jászfényszaru–Szőlők-alja nevet kapta, melyen Kertész Róbert vezetésével folyt megelőző feltárás 2007-ben [1. tábla 2]. Az ásatás megközelítőleg 31 700 m²-re terjedt ki, amelyen egy nagy felületű Árpád-kori telep részletét és néhány szarmata objektumot⁹ sikerült feltámi [2. tábla]. Az ásatási terület széle Ny-on több házat is félbevágott, így bizonyos, hogy a telep még folytatódik ebben az irányban. DNy-i szélén árokrendszerek húzódnak, ezek némileg elkülönülnek a többi objektumtól, talán már a telep határát jelezhetik. É-i irányban árkok és gödrök találhatók a feltárt terület peremén, de ezek is 15–20 m-rel távolabb helyezkednek el a centrumtól. A telepet a gyárterület határolja K–DK-i irányból. A 2012 őszén végzett terepbejárás megerősítette azt a feltevést, mely szerint a telep jó része még feltáratlan. A felszínen szétszóródott leletek alapján – természetesen a sok éves szántás következményeivel számolva – meg lehet becsülni a település kiterje-

³ FODOR 1942, 361; „Parancs Négyszállási Kompolthoz és Fényszarui Lukácshoz, hogy az elfoglalt Szentandrászt adják vissza az egri káptalan urainak” (DF 210.120 E vö. BENEDEK–ZÁDORNÉ ZSOLDOS 1998, 63, 72).

⁴ FODOR 1942, 361.

⁵ Heves vármegye határán, Berénytől DK-re, Ladánytól ÉNy-ra fekvő középkori település, Győrffy György a magyar Kér törzsbeliéhez kapcsolta (GYÖRFFY 1987, 45, 107).

⁶ NAGY et al. VIII/204.

⁷ FODOR 1942, 361–362.

⁸ LANGÓ 2006, 81.

⁹ Utóbbiak a felszínrajzon sötéttebbel vannak jelölve.

dését. A 2007-es feltárásból származó és a terepbejárás alkalmával talált leletek több korszakot is képviselnek. A felszínen most is a legnagyobb számban Árpád-kori és szarmata edénytöredékek kerültek elő, azonban az ásatással ellentétben több őskori és újkori cserepet is találtunk.

Az ásatás során összesen 309 objektumot tártak fel, és további 62 jelenség kapott stratigráfiai egységre vonatkozó számot. Legnagyobb számban a gödrök (159) és az árkok (148) szerepelnek, utóbbiak több esetben egymás folytatásaként vagy mellékágaként összetett árokrendszereket alkotnak. Épületként 44 objektumot értelmeztek, ezek közül majdnem mind rendelkezett kemencével, melyekből összesen 42-t tártak fel. 4 tűzhelyet és egy füstölőként értelmezhető objektumot is találtak, illetve 2 építmény nyomait karámként azonosították. Több cölöplyukként értelmezett objektum is feltárássra került, jó részük az épületekben kapott helyet.

Az objektumok a feltárási Ny-ÉNy-i részén, hosszanti oldalának közepén sűrűsödnek. A 2012-es terepbejárás alkalmával is e terület néhány tíz méteres körzetében helyezkedtek el legsűrűbben az Árpád-kori leletek. A terepszemle alkalmával GPS-szel is bemértük a lelőhely feltáratlan részének kiterjedését.¹⁰ A D-ről szomszédos dombháton terül el az Ószőlők II. lelőhely [1. tábla 2], amelyet csupán egy keskeny ér választ el a most vizsgált területtől, ebből kifolyólag még az sem zárható ki, hogy a két település között összefüggés van. Az bizonyos, hogy mindkét területen még jelentős feltáratlan Árpád-kori anyaggal számolhatunk.¹¹

3. A kiválasztott házcsoportok bemutatása

A feltárt 43 Árpád-kori épületet¹² négy házcsoportha osztottam, amelyek közül dolgozatomban a 2. és 3. csoportként jelzett házegyüttesek kerültek feldolgozásra. Ez a két objektumcsoport a feltárt teleprészlet jellegzetes része, ahol a házak és a közvetlen közelükben lévő egyéb objektumok, illetve ezek egymáshoz való viszonya jól tanulmányozható.¹³

A 2. csoport összesen 9 épületből áll (1–9. házak) [3. tábla], amelyek a feltárt településrészleten belül a centrumban helyezkednek el, viszonylag sűrű házcsoportot alkotva. A legközelebbi lévő házak (2., 3., 6., 7., 8., 9.) 0,5–2,8 m távolságra vannak

¹⁰ A felszíni leletek alapján a lelőhely É-i vége: E 701381, N 249481. D-i oldalról az ér határolja, amely nagyjából a következő koordináták mentén fut: E 701359, N 249136; E 701349, N 249153; E 701242, N 249276; E 701223, N 249294; E 701146, N 249354; E 701116, N 249379. Az É-i és K-i végei közötti részen körülbelül a szántás határáig lehetett követni az elszórt leleteket.

¹¹ Az Ószőlők II-höz tartozó homokháton rendkívül sok fehér, vonaldíszes kerámiát találtunk.

¹² Az O-16 S-19-es épület leletanyaga alapján korábban határozható meg és a többi házcsoporttól elkülönül.

¹³ A most tárgyalt házakat sorszámmal láttam el a nyomon követhetőség és könnyebb kezelhetőség végett. Az objektumszámra és stratigráfiai egységre vonatkozó feloldásuk a következő: 1: O-75 S-90; 2: O-100 S-125; 3: O-101 S-128; 4: O-103 S-131; 5: O-227 S-316; 6: O-228 S-318; 7: O-229 S-320; 8: O-230 S-322; 9: O-244 S-346; 10: O-231 S-324; 11: O-233 S-327; 12: O-234 S-329; 13: O-235 S-332.

egymástól. Ezek esetében rögtön felmerül, hogy az egymástól fél méterre elhelyezkedő épületek aligha állhattak teljesen egy időben. A legnagyobb távolság a 4. és az 5. ház között áll fenn, ez 14,4 m. A 3. csoportot összesen 4 épület együttese alkotja (10–13. házak) [3. tábla], amelyek a feltárt terület K-i–DK-i határára merőlegesen képeznek egy ÉNy–DK-i irányú házsort. A házak egymáshoz közel álltak, a legkisebb távolság, 1,2 m a 10. és 11. ház között, a legnagyobb, 3,4 m a 11. és a 12. ház között volt. A 2. és a 3. csoport együtt kezelését indokolta egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük, ugyanis a 2. csoport 3. házatól DK-re 22,2 m-re foglal helyet a 3. csoport 10. háza. Így az 5., 6., 8., 3., 10., 11., 12. és 13. házakból látszólag egy egyvonalban húzódó házsor bontakozik ki [4. tábla]. Tehát a két csoport esetében felmerült egy ÉNy–DK-i irányú utca lehetősége. Nem egyértelműen, de a feltételezett utca másik oldala is kirajzolódni látszott a 4. csoport házai által [4. tábla]. Az adott házakat illetően tehát az is kérdéses, hogy alkothattak-e ezek az épületek egy utca mentén futó, nagyjából egybefüggő, egyidőben létező házsort. Ennek biztos megválaszolásához szükség lenne a 4. házcsoporthoz tartozó épületek magára.

Mivel dolgozatomban a 43 biztosan Árpád-kori ház közül 13-mal foglalkoztam, a házak szerkezetére és a településszerkezetre vonatkozóan még nem áll szándékomban messzemenő következtetéseket levonni, azonban már ezek az épületek is sok információval szolgálnak számunkra.

A házak hosszabbik oldala 2,6 és 4,2 m között változik (átlagosan 3,42 m), a rövidebb oldala 2,3 és 3,4 m közötti (átlagosan 2,91 m) hosszúságú. Alapterületük megközelítőleg 6,5 és 14,28 m² között határozható meg (átlagosan 10 m²), de még a legnagyobb alapterületű ház (5.) sem mondható túl nagyknak.¹⁴ Minden házra igaz, hogy részben földbe mélyítették, de egyik sem rendelkezik jelentős mélységgel. A mélységeket az ásatási dokumentációban a nyesett felszínhez mérten adták meg, az eredeti felszínről nincs adatunk. A mélységek 10–30 cm között mozognak (átlagosan 17,25 cm). Érdekes a 4. ház kiugró értéke (25–30 cm), ugyanis összességében ez tekinthető a legkisebb alapterületű háznak. Az épületek hosszanti oldalai az esetek többségében É-ra és D-re, míg a rövidebbek Ny és K felé néztek. A házak között voltak szabályos négyszög és szabálytalan alaprajzúak is. Több háznál találtak cölöplyukként értelmezhető mélyedéseket, amelyek általában a ház rövidebb – K-i és Ny-i – oldalainak közepén foglaltak helyet. Az épületek között volt egy, kettő és három cölöplyukkal rendelkező is. Bár 10 épületnél értelmezték cölöphelyként az átlagosan 26–27 cm-es átmérőjű mélyedéseket, ezek kialakítása és elhelyezkedése nem egy esetben megkérdőjelezhetővé tette a mélyedés cölöphely mivoltát, vagy legalábbis a cölöp tetőtartó funkcióját. Többek között az 1. háznál figyelhető meg „cölöphely”

¹⁴ Sabján Tibor rekonstrukciója alapján nagyobb alapterülettel számolhatnánk, ha a Jászfényszaru feltárt házakat egyértelműen veremházként határozhatnánk meg (SABJÁN 1999, 133–139). Ez azonban, amint arra alább kitérek, esetünkben nehézségekbe ütközik.

éppen a kemence nyílásával szemben [5. tábla].¹⁵ A lyuk helyzete alapján az ágasfa helyett akár valamilyen szikrafogó alkalmazosságra is gondolhatunk.¹⁶ A 2. ház alap-területe ugyan elég szabálytalanul rajzolódott ki, de itt még viszonylag elfogadható a rövidebb oldalaknál lévő mélyedések cölöphely funkciója. Fölmerülhet továbbá, hogy az „oszlophelyek” nem egyidősek a házakkal.

A bejárat helyét általában nehéz meghatározni, de szerencsés esetben a ház menetelesen, lépcsőzetesen kialakított széle vagy sarka utalhat rá.¹⁷ Jászfényszarun a 11. és a 12. ház ÉNy-i sarkában meneteles részt tártak fel, így itt feltételezni lehetett a bejárat helyét. A 10. és 13. háznál a DNy-i saroknál volt hasonló bejárat rész. Ezek alapján a bejárat nem a feltételezett utcafronton, hanem ahhoz viszonyítva oldalt kapott helyet. Majdnem mindegyik ház rendelkezett olyan kemencével, amelynek sütőfelülete, illetve omladécai megmaradtak. A kemencék a házak ÉK-i sarkában helyezkedtek el. Csak a 13. háznál volt a DK-i, a 11. háznál a DNy-i sarokban megfigyelhető, illetve a 9. ház kemencéje nem teljesen az ÉK-i sarokban volt, hanem attól nagyjából fél méterre, az É-i oldal mentén. A tapasztott kemencéket többnyire úgy alakították ki, hogy egyik oldalukat és hátsó falukat a ház két oldala biztosította, így már csak a szájuk és a másik oldaluk felőli falat kellett megépíteni. Tehát a kemencék kialakításukat tekintve vájtak és építettek. Majdnem minden kemence tapasztott falú volt, és sütőfelülettel rendelkezett, csak a 7. háznál volt kő alap megfigyelhető, és hiányzott a sütőfelület. A 2. háznál a kemencének csak nyomai maradtak meg. A 8. és 9. háznál is csak az omladékok és a kemence foltja jelezte a tüzelőberendezés meglétét. A kemencék általában kerek vagy lekerekített sarkú négyszög formájúak voltak, sütőfelületüket is kerekdedre formálták. Több épületben is megfigyelhetőek voltak különböző méretű munkagödörök és hamusgödörök (pl. 5., 10. és 13. házban), amelyeknek funkcióját csak feltételezhetjük, bár az utóbbiaknál a hamus betöltés még inkább szolgálhat bizonyítékként a gödör rendeltetését illetően.

Amint arról már volt szó, a jászfényszarui település esetében nem lehet eldönteni, hogy verem vagy félverem (gödör-) házakról beszélhetünk-e, mivel kérdéses a házak gödrének eredeti mélysége. Az érintett területen éveken át mezőgazdasági munkák folytak, a feltárás előtt a talaj felső részét lehumuszták, volt olyan ház, amelynek egy részét elpusztította a gép és még az ún. jászeseő eróziós szerepével is számolhatunk. Felmenő falak egyértelmű nyomairól a Szőlők-alján feltárt házak esetében nem beszélhetünk, viszont a cölöplyukak hiánya, illetve a házak betöltésében észlelt paticstörmelék utalhat ezek meglétére.

A házak kialakítását, belső elrendezésüket tekintve jó párhuzamként említhető a Méri István által feltárt tiszalök-rázomi Árpád-kori település, ugyanis mind a házak formája, mind a kemencék és cölöplyukak elrendezése sok hasonlóságot mutat.¹⁸ A há-

¹⁵ Az összes ház felszínrajza az 5. táblán található.

¹⁶ WOLF 2001, 133–134.

¹⁷ MICHNAI 1981, 227.

¹⁸ MÉRI 1952, 58–59.

zak tájolása, a kemencék elhelyezkedése, kialakítása, formája, még a házak mérete is szinte teljesen azonos. A jászfényszaru házakkal kapcsolatban egy másik jó párhuzam is említhető, ez pedig a Doboz–Hajdúirtáson feltárt település, ahol több földbe mélyített ház került elő. Elhelyezkedésük és cölöpjeiknek, kemencéiknek elrendezése több ház esetében (például Kovalovszki 1., 2., 3., 5., 15. házai¹⁹ és a jászfényszaru 1., 3. házak viszonylatában) szinte teljesen azonos. A dobozi házakat az Árpád-kori objektumok között a legkisebbeknek tekinthetjük 2,4×2,4 m (5,76 m²) és 2,8×3,6 m (10,08 m²) közötti alapterületükkel,²⁰ a Szőlők-alján feltárt házak méretei ezekhez hasonlóak. Még számos hasonló jellegű Árpád-kori települést lehetne párhuzamként megemlíteni, többek között a házainak egyik csoportjával szintén hasonló sémát mutató Kána falut,²¹ vagy az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán feltárt települészeteket.²²

4. A házcsoportok épületeinek relatív kronológiája

Az adott házak körül voltak objektumok, amelyek vágták az épületeket, és olyanok is, amelyeket az épületek metsztek. A szuperpozíciók alapján megállapítható különböző fázisokat hat különböző színnel jelöltem [6. tábla]. A fázisok egymáshoz való viszonyításánál mindig a házak képezték az alapot. Adott volt egy házcsoport (2. csoport), amelynek a leletanyagáról elsődlegesen annyit már meg lehetett állapítani, hogy ha nem is teljesen egyidőben, de többségben az Árpád-kornak egy periódusában léteztek. Ezek a házak a 2. világosszürke színt kapták. Azokat az objektumokat, amelyeket a házak metsztek, az 1. pöttyözött szín jelzi, tehát ez tekinthető ebben a rendszerben relatíve a legkorábbinak. A házakat metsző objektumokat az 5. szürke szín jelöli, illetve azokat az objektumokat, amelyek még ezeket az objektumokat is metszik – tehát adott keretek között a legkésőbbiek – a 6. sötétszürke szín mutatja. A 3. sraffozott mintával jelölt házak (7., 11–13.) leletanyaguk elsődleges értékelése alapján valamivel későbbinek határozhatók meg a világosszürkékhez (1–6. és 8–9. ház) képest. A fehér alapon szürke sraffozással jelölt épület (10. ház) nem tartalmazott régészeti leletet, és nem érintkezik semmilyen egyéb objektummal, így keltezéséről csak annyit lehet biztosan tudni, hogy lakóépületként való használata után szabadtéri kemencét alakítottak ki benne, tehát ha házként nem is, de más formátumban még tovább fennállhatott. Az épületek egymáshoz viszonyított helyezete alapján alapvetően két Árpád-kori periódus rajzolódott ki. A 2. világosszürkével jelölt épületek alkották a korábbi, míg a 3. sraffozott mintával jelzettek a későbbi időszak házait. A 10. ház szuperpozíciók híján nem köthető teljes bizonyossággal egyik csoporthoz sem. Két épületet leszámítva (7. és 10.) a korábbi periódus a 2., a későbbi pedig a 3. csoport épületeit foglalja magába.

¹⁹ KOVALOVSZKI 1975, 2. kép.

²⁰ KOVALOVSZKI 1975, 209.

²¹ TEREI 2010a, 249; TEREI 2010b, 88, 92, 89. old. 7. ábra.

²² RÁCZ 2010.

Érdemes kiemelni, hogy mivel az árok többsége metszette az épületeket, nem számolhatunk azok egyidejű létezésével. A házak közvetlen közelében csak egy árok (O-68 S-82) fekszik olyan helyzetben, hogy nem zárható ki a házakkal egyidejű létezése, illetve határoló szerepe. A többi árok azonban csak későbbi lehet, mint a most tárgyalt házak. A relatív kronológia segített némileg csoportosítani az objektumokat, de a következtetéseket óvatosan kell kezelni, mivel csak relatív korról van szó, és a régészeti keltezés még hátra van. Az biztos, hogy a környező objektumok leletanyagának segítségével – amely sokszor igencsak különböző korú leleteket foglal magába – sem mindig egyértelmű az épületek keltezése.

5. A leletanyag régészeti értékelése

5.1. A kerámiák fizikai jellemzői

Az összes jászfényszarui (biztosan Árpád-kori) cserépről elmondható, hogy lassú, kézzel hajtott korongon készültek, legalábbis gyorskorongra utaló egyértelmű nyomok eddig nem fordultak elő. A kerámiák alapanyagának és soványításának tanulmányozásakor két nagy csoportot lehetett elkülöníteni: a homokos anyagú, olykor samottos soványítású kerámiákat, illetve a képlékenyebb anyagú, sokszor egészen nagy kavicsokkal (és mellette homokkal) soványított kerámiák csoportját. A magas homoktartalmú kerámiák esetében számolnunk kell a természetes soványítás lehetőségével, tehát nem feltétlenül beszélhetünk szándékosan hozzákevert adalékanyagról. A kerámiaüzalék használata kisebb-nagyobb mértékben mindkét csoportnál megfigyelhető. A sok homokot tartalmazó töredékek elsősorban a vörösre és feketére égetett (korábbi) példányok közül kerültek ki, míg a legdurvább szemcséjű kavicsos soványításra a fehér és a szürkés árnyalatú (későbbi) kerámiák között találtunk példát. Makroszkópos megfigyelés alapján a most tárgyalt 88 edénytöredék esetében a homokkal történő (mesterséges?) soványítás a domináns (39,7%), azonban különböző soványítóanyag-kombinációk is megfigyelhetők. A homok és kerámiaüzalékos soványítás aránya hasonló (32,9%). Néhány kerámiánál mindhárom anyagot alkalmazták (15,9%), illetve a homok és a kavics kombinációja is előfordul (11,4%). Egy esetben (0,1%) samottot és kavicsot használtak erre a célra.

Az edénytöredékek színvilágát illetően három főbb típust lehetett elkülöníteni: barna és sötétszürke, vörös és vörösesbarna, illetve a fehér és világos árnyalatú kerámiák csoportját. Mindegyik csoportnál megfigyelhetünk különböző árnyalatú változatokat, ilyen szempontból a fehér kerámiák tekinthetők a legváltozatosabbnak, mivel a hófehértől, a szürkésfehéren át egészen a világosrózsaszín árnyalatig változnak a színek. Oxidációs és redukciós égetésű kerámiák is vannak a leletanyagban, de hogy a színvariációk mennyiben függenek a nyersanyagtól és mennyiben az égetés körülményeitől, az még megválaszolandó kérdés.

5.2. Edénytípusok és díszítési formák

Nagyobb edényrészleteket csak két esetben sikerült összeilleszteni, így a formai jellemzők elemzésénél csak töredékekből indulhatunk ki. A fazekak erősen dominálnak, egy valószínűleg tárolásra szolgáló edény töredékei is megtalálhatóak a leletanyagban. A bogrács alakú edények jelenlétéről pedig két példány tanúskodik egyértelműen, viszont több töredék profilja is hasonló alakra utal. A fazekak formájában két típus mutatkozik: az egyik egy gömbölyded, hasasodó, közepesen vastag- vagy vastag falú változat, ívelten kihajló, általában tagolatlan, éles vagy lekerekített peremmel. A másik fazékforma valamivel nyúlánkabb, vállában öblösödő, közepesen vastag- vagy vékony falú, és kihajló, tagolt vagy tagolatlan, éles, lekerekített, egyenesen vagy ferdén levágott peremmel látták el. A tárolóedény darabjaiként értelmezhető kerámiatöredékek [7. tábla 1] alapján ennek az edénytípusnak a formaképzése a második fazéktípusra hasonlít, csak jóval nagyobb méreteekkel. A meglévő darabok alapján kb. 27–28 cm-es peremátmérővel számolhatunk, és a magassága sem lehetett elhanyagolható. A bográcsokat egy átlukasztott, vaskos peremtöredék [7. tábla 2] és egy felső részén kónikus, alul ívelt formát mutató, vékony falú oldal-töredék [7. tábla 3] képviseli.

A kerámiák egy része díszített, de vannak teljesen díszítetlen és jellegtelen töredékek is. A leggyakoribb díszítés a csigavonal és a pálcával húzott, párhuzamosan futó, széles közzel bekarcolt vonaldísz. Megfigyelhető a hullámvonal, a vonalköteg, a hullámvonalköteg, illetve az 1–2 cm-es, bekarcolt, ívelt vonalak alkalmazása is. Egy kerámián apró fogaskerékkel benyomott minta látható [8. tábla 1], egy kérdéses keltezésű töredék peremét pedig körömbenyomkodás díszíti [8. tábla 2]. Egy fazék alján fenékbélyeg is található, talán egy András-kereszt részlete [8. tábla 4]. A már jól ismert Árpád-kori díszítések között azonban néhány különlegesség is előfordul. Egy kicsi nyaktöredéken olyan sűrű hullámvonalak futnak szorosan egymás felett, hogy már inkább zezzug mintának mondható [8. tábla 3]. Egy oldal-töredéket egymástól pár cm-re lévő vonalkötegek díszítenek, amelyek között átlós irányú, sraffozott hatást keltő simítás látható [8. tábla 5]. A már említett vékony falú bogrács-oldaltöredéket pecsétlőkerékkel készített sávok tagolják, amelyeket háromszögek és átlós vonalak alkotta minta képez [8. tábla 6]. A pecsétlőkerékkel történő díszítésre még nem ismerünk pontos analógiát az Árpád-korból, azonban a kánai anyagban több más módon készült pecsételt díszű kerámia is található.²³ Szintén különleges darabnak számít ebben a leletanyagban egy belső peremdísszel ellátott edénytöredék [7. tábla 4]. A fazekas éppen csak az edény belsejét és a perem alatti vékony sávot hagyta díszítetlenül, az összes többi felületet hullámvonalköteg vagy sűrű vonalköteg borítja. A perem külső és belső oldalán is hullámvonalköteg fut, ami

²³ Terei György „Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában” című konferencián (2013. január 9–11.) tartott előadása alapján.

az Árpád-korban szokatlan. A fentebb említett díszítések esetenként kombinációkat alkotnak, így a csigavonal a pár centis, íveltén bekarcolt vonalakkal [7. tábla 1], a hullámvonalköteg pedig a vonalköteggel [7. tábla 4] fordul elő együtt a kerámiákon.

5.3. A leletanyag keltezése

A most vizsgált objektumok körében a finom anyagú, vörösre égetett, de gyakran fekete felületű (több esetben kormos), sok homokot tartalmazó cserepek dominálnak. Az 1. ház leletanyagának nagyobb része egységesnek mondható, ami a most tárgyalt objektumok kapcsán nem túl gyakori. Szinte kizárólag az előbb említett, homokkal (és olykor kerámiazúzalékkal) soványított kerámia került elő a házból, közöttük vonaldíszes példány is található. A leletegyüttes különlegességét egy szürkésbarna anyagú, homokkal, apró kavicsal és kerámiazúzalékkal soványított, vonal- és hullámvonalköteggel díszített oldaltöredék jelenti. Bár inkább a korábbi időkre jellemző az ilyen jellegű fésűs hullámvonalas bekarcolás, még a 11. század folyamán is használatban volt.²⁴ Az 1. házzal kapcsolatban már korábban is felvettem annak lehetőségét, hogy a 4. házzal egyidőben állt, mivel feltűnően egy vonalban helyezkednek el, és valószínűleg az sem véletlen, hogy az O-68 S-82-es árokész éppen közöttük húzódik [6. tábla]. Az árok keltezése lelet híján nem lehetséges, de a 4. ház előbbihez igen hasonló leletanyaga alapján egykorúnak mondható az 1. házzal. Az egyik töredék anyag és falvastagság tekintetében jelentős eltérést mutat a többihez képest, felső részén fésűs hullámvonaldísz látható. Ez a díszítés és az egyszerű peremtöredékek is inkább egy korábbi periódust jeleznek az Árpád-koron belül, mivel a kettőstagolású peremek a későbbi idősakra jellemzőek.²⁵ A leletegyüttes korábbi periódusra való keltezését némiképp elbizonytalanítja az a tény, hogy a ház alatt húzódó O-76 S-93-as árok [6. tábla] többek között egy fehér peremtöredéket is tartalmazott. Ezt az árkot és az 1. házat is átvágó O-66 S-80-as árok, amely a szuperpozíciók alapján a legkésőbbinek tartható, ugyanolyan vörös anyagú kerámiát tartalmazott, mint maga a ház, de ezek mellett fenőkő, őrlőkőtöredék és pattintott kőszek is szerepelt. Mivel több hasonlóan kevert leletanyagú objektum is van, az Árpád-kori közösség biztosan beleásott néhány korábbi korszakhoz tartozó objektumba, és ezáltal keveredtek a leletek. Éppen a 4. háznál figyelhető meg a legtöbb szuperpozíció, így egy-két „rossz helyen” lévő töredék még nem feltétlenül borítja fel a relatív kronológiát.

A 2., 3., 5., 8., 9. ház leletanyagát is az előzőekhez hasonló homokos anyagú, vörös és szürkés-barna töredékek alkotják, illetve a 2. házban egy vassalakat is találtak. Érdekességnek tekinthető talán a 3. házból előkerült aljtöredékek alsó felének világos színe és nem túl sima felülete, valószínűleg valamilyen deszkára állíthatták az edényt még képlékeny formájában. Összességében a 2., 3., 5., 8. és 9. ház kerámiái

²⁴ PARÁDI 1963, 223.

²⁵ HOLL 1963, 339.

közötti hasonlóság arra enged következtetni, hogy ezek az épületek egy időszakba sorolhatók. Ebbe a csoportba tartozik még a 6. ház is, amelynek leletanyaga ugyan kicsit eltér az előzőkétől, de szintén a korábbi periódusba sorolható, legalábbis a fésűs vonaldísz és az egyszerű peremtöredék erre enged következtetni. A 6. ház leletei között találhatók egy fazékalj összeillő töredékei is, amelyek közül az egyiken egy fenékbélyeg kis részlete látszik [8. tábla 4], esetleg egy négyzetben lévő András-kereszt lehetett. Egy másik érdekes töredék is volt – a korábban már említett vonalköteges és sraffozott simítású darab [8. tábla 5] – a 6. ház anyagában, amelynek felületén mintha valamilyen agyagos bevonat látszódott volna. Ez a mikroszkópos megfigyelések alapján nem alkotott külön réteget, így valószínűbb, hogy csak a nedves ronggyal való simítás során keletkezett rajta az „agyagmáz”.²⁶ Az 5. és 6. házak leleteik alapján legkésőbb a 12. század közepéig állhattak. A 8. házat jól datálja az ott talált sarkantyú [9. tábla 1], amelyet gúla alakú tuskéje és ívelt szárai alapján a 11. század végétől, 12. század első harmadától lehet keltezni, mivel ekkortól egyre inkább jellemzőek az ívelt száruk.²⁷ A 8. és 9. házban átfutó O-243 S-345-ös árok [6. tábla] keltezése bizonytalan, mert az egyetlen itt talált kerámia [7. tábla 3; 8. tábla 6] formailag és anyagát tekintve Árpád-kori, pecsétlőkerékkel nyomott díszítése azonban – ahogyan ezt már említettem – nem jellemző a korszakra. Mivel szerencsésen éppen az egyik legjobban keltezhető (8.) házat vágja, elfogadhatónak tűnik a különleges díszítéstípus Árpád-kori mivolta. Az eddig említett házak (1–6., 8–9.) tehát nagy valószínűséggel egykorúak és leghamarabb a 11. század végétől számolhatunk jelenlétükkel. Mivel olyan objektumok keresztezik őket [6. tábla], amelyek többek között fehér kerámiát is tartalmaznak, valószínűleg a 12. század végén–13. század elején már nem álltak.

A 7. ház elhelyezkedése alapvetően kizárja az imént ismertetett házcsoporthoz való tartozását, mivel olyan közel áll a 6. házhoz, hogy egyszerre nem létezhetek. A helyzet érdekességét jelenti, hogy ez az épület igen gazdag leletanyaggal rendelkezik, amelynek jelentős részét fehér kerámia képezi. A most tárgyalt 26 objektum közül ez az egy tartalmazott fogaskerékkel benyomott töredéket [8. tábla 1]. A pénzzel keltezett andornaktályai fazék alapján – amelyben Kálmán királyé (1095–1116) a záróveret – a 11. század második felére tehető a fogaskerékkel benyomott minta első megjelenése.²⁸ A tudomány mai állása szerint a 12. század folyamán és a 13. század első felében is megtalálható ez a díszítőmotívum.²⁹ Az utóbbi megállapításra éppen bizonyítékként szolgál ez a jászfényszarui darab, mivel a fehér kerámia csak a 12. század végén–13. század elején jelenik meg,³⁰ és ez a fogaskerékkel benyomott díszű fragmentum éppen fehér töredékek mellett került elő. Az ebből az objektum-

²⁶ SIMONYI 2005, 46–47.

²⁷ NAGY 1898, 61.

²⁸ PARÁDI 1963, 223; SZABÓ 1975, 23–24; SIMONYI 2005, 51.

²⁹ SZABÓ 1975, 23.

³⁰ HOLL 1963, 336.

ból származó nagyméretű, sárgás-fehér anyagú edény [7. tábla 1] korábban említett, ferdén bekarcolt vonalak és vonaldísz alkotta mintakombinációja az Árpád-korban gyakorta előfordul. Jelen esetben a kerámia fehér mivolta miatt a 12. század vége–13. század folyamára történő datálás a valószínű. A 7. ház későbbi periódusra történő keltezését megerősíteni látszik egy igen világos árnyalatú bogrács peremtöredéke is. A bográcsok nagyobb számban a 12–13. század folyamán terjedtek el, és a 14. század elején épp olyan hirtelen tűntek el, mint ahogy megjelentek. Az a megállapítás, miszerint a „bográcsos” és a bogrács nélküli települések között nem gazdálkodásbeli, hanem időrendi különbséggel kell számolnunk, több esetben is igazolást nyert.³¹ Annyi bizonyos, hogy a 7. ház a fehér kerámia, illetve a fogaskerékkel benyomott dísz alapján a 12. század vége, a 13. század első fele közötti időszakra keltezhető, tehát mindenképp későbbi, mint a többi körülötte lévő épület.

A 10. ház koráról leletanyag híján csak annyit lehet biztosan tudni, amennyit az épület pusztulása után épített O-232 S-326-os szabadtéri kemence [6. tábla] leletei elárulnak. Itt valószínűleg megint nem egykorú töredékekről van szó. Az egyik egy nagyobb darab, homokkal és kerámiázúalékkal soványított, vörös anyagú aljtöredék. Ebből a házból származik a már fentebb említett zegzug mintás nyaktöredék [8. tábla 3], illetve ezen kívül egy éles és szabálytalan törésű, kézzel formált töredék is előkerült az előbbiekkal együtt. Valószínűleg Árpád-kori a kemence, de ezek után kérdéses, hogy milyen korú maga a ház. Az épület elhelyezkedését, tájolását, berendezését tekintve elég valószínű, hogy Árpád-kori, de lelet nélkül nem keltezhetünk. Az valószínű, hogy a kemencét a korábbi (11. század vége–12/13. század fordulója) Árpád-kori periódusban építették.

A 11. házból került elő az egyik legszebb vonal- és hullámvonalköteges, belső peremdíszel is ellátott kerámiatöredék [7. tábla 4], amelynek díszítéséhez hasonlót korábbi leletanyagokban találni inkább. Nagyon hasonló díszű töredéket találtak Veresegyház–Szentjakabon (8–9. század),³² illetve belső peremdíszes edény a borsodi leletek (10. század) között is volt.³³ A mintakincs tehát korábbi, de a most tárgyalt edény kialakítása és anyaga inkább Árpád-kori jelleget tükröz. A töredéket világos rózsaszín árnyalatú kerámiák kísérték, így a későbbi (Árpád-kori) keltezés elfogadhatónak tűnik, és azon belül is inkább a későbbi időszakra (12/13. század fordulója–13. század folyamára) tehető az utóbbiak alapján. Ez a késő avar kori kerámiákon előforduló díszítésmód megtalálható Csincse 9. századi,³⁴ Bodrog–Alsó-Bü³⁵ 10. századi, Fonyód–Bélatelep Árpád-kori leletei között is,³⁶ és Felsőzsolca–Várdomb-ról³⁷ is ismerünk ilyen archaikus díszítésű kerámiát.

³¹ WOLF 2003, 102–103.

³² MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 114. old. 2. kép 7–8, 121.

³³ WOLF 2003, 85, 88. old. 2. kép 1.

³⁴ FISCHL 1995, 35, 43. old. 7/1, 44. old. 8/1–2, 45. old. 9/1. és 46. old. 10/1, 3–4. ábra.

³⁵ MAGYAR 2002, 13–14. kép.

³⁶ HORVÁTH 1968, 132. old. 73. ábra 5.

³⁷ SIMONYI 2003, 122. old. 14. kép 4, 6, 8.

A 12. házzal hasonló helyzetben vagyunk, mint a 10. épülettel, mivel magából a házból nem, csak az azt metsző, O-234 S-331-es árokból került elő két töredék. Az egyik szürkésfehér kerámia széles közőkkel bekarcolt vonaldíszes. A fehér anyag miatt biztosan csak a 12. század végétől keltezhetjük, de a széles közőkkel bekarcolt vonal is emellett szól.³⁸

A 13. ház leletanyaga elég vegyesnek mondható, mivel kézzel formált, körömbenyomkodással díszített peremű töredéktől kezdve [8. tábla 2] a népvándorlás kori kerámián, a homokos anyagú Árpád-kori kerámián és a hasonló anyagú edény oldalából készült orsókarikán át a fehér fazékperemig minden megtalálható benne. A kézzel formált, díszített darabhoz hasonlókat találtak Vereasegyház–Szentjakabon (8–9. század).³⁹ A fehér fazékperem mindenképp 12. század utáni, így inkább valószínű, hogy beleástak az Árpád-korban egy korábbi objektumba. A keltezést a ház helyén kialakított O-236 S-334-es szabadtéri kemence sem segíti a néhány centis, homokos anyagú kerámiatöredékekkel és a pattintott köeszközzel. A fehér kerámia miatt a későbbi periódussal számolni kell, de hogy eredetileg mikor keletkezett az épület és mikor a kemence, azt nem lehet pontosítani.

A fentebbiek alapján el lehet különíteni egy korábbi (11. század vége–12/13. század fordulója) és egy későbbi (12/13. század fordulója–13. század) periódust a település életében, de a házak keltezése nem mindig lehetséges. Mivel több esetben is vegyes leletanyaggal rendelkeznek az objektumok, a további feldolgozás során is fontos szempont lesz ezek egymáshoz való viszonya. Ez esetenként megcáfolhatja vagy megerősítheti a leletanyag alapján alkotott képet.

6. Az archeometriai vizsgálatok eredményeinek rövid ismertetése

A dolgozat keretében hét darab kerámia makroszkópos és petrográfiai vizsgálata történt meg, illetve két kerámia esetében röntgen pordiffrakciós (XRD) vizsgálatra is sor került. A petrográfiai módszer segítségével a kerámiák nyersanyagáról és adalékanyagáról, illetve készítési technológiájáról szereztünk információkat. Az XRD vizsgálat segítségével sikerült a kerámiák égetési hőmérsékletét megközelítőleg meghatározni, továbbá érdekes adatokat nyertünk a proveniencia kutatáshoz.

A petrográfiai elemzés alapján a település két periódusának kerámiái jól elkülöníthetők, a korábbi időszak töredékei az 1., a későbbiek a 2. petrográfiai csoporthoz tartoznak.⁴⁰ Az 1. csoport kerámiái olyan jól osztályozottak és olyan tömött, többnyire szeriális szövettel rendelkeznek, amely inkább a természetes soványítású agyagra jellemző [9. tábla 2]. A petrográfiai jellegzetessége, hogy a nem plasztikus elegyrészek nagy mennyiségben (25%<) vannak jelen a kerámiák anyagában, az egyik min-

³⁸ SIMONYI 2005, 48. old. 9. kép.

³⁹ MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983, 120. old. 8. kép 8.

⁴⁰ A petrográfiai csoportosítás a későbbiekben még tovább finomítható (például a nyersanyag összetételének szempontjából), ehhez viszont még több minta vizsgálata szükséges.

ta esetében ez az érték az 50%-ot is meghaladja. A 2. csoport alapanyaga sokkal képlekenyebb, lazább szerkezetű és nagyméretű közettörmelékekkel soványított [9. tábla 3]. Az 1. csoport kerámiáitól való elkülönítést elsősorban a nem plasztikus elegyrészek alacsony mennyisége (18%>) indokolta. A szöveti jellemzők alapján technológiai fejlődéssel számolhatunk a későbbi edények formázását illetően. A mesterséges soványítás mindkét csoport esetében megfigyelhető, azonban a homokos anyagú kerámiáknál valószínűbb a természetes soványításból eredő magas homoktartalom. Több mintában is találhatók pontosabban egyelőre nem meghatározható metamorf és magmás eredetű közetszemcsék, illetve polikristályos kvarc- és kalciumszemcsék [9. tábla 3]. Ezek nagy méretükkel erősen eltérnek a lelőhely környezetében uralkodó szemcsemérettől, biztosan nem helyi képződésűek. A közvetlen geológiai környezet homokos üledékekből áll, amely folyóvízi szállítás útján került ide a távolabbi területekről (Kárpátok, Északi-középhegység stb.). Az ilyen jellegű szemcsék jelenlétére tehát az egykori folyómozgások által képződött hordaléktelep is magyarázatként szolgálhat. Ebben az esetben viszont továbbra is kérdés, hogy ez a hordalék mikor került ide, a jégkorszak utáni erős vízmosások során vagy jóval később? Proveniencia kutatás szempontjából azzal a lehetőséggel is számolni kell, hogy esetleg az adalékanyagot, vagy magát az edényt az említett hegyvidéki területekről szereztek be. A további kutatás többek között ezt a kérdést is megválaszolhatja majd.

A két mintán végzett XRD vizsgálat eredményei cáfolni látszanak azt a korábbi vélekedést, miszerint az Árpád-korban általában 900–1250°C körüli hőmérsékleten égették ki a kerámiákat.⁴¹ A mérés alapján mindkét mintában a kvarc, valamint a 10 Å-ös fázisok (illit±muskovit) a domináns alkotók [10. tábla]. Járulékos elegyrészként a 9. mintában albithoz közeli összetételű plagioklász földpát jellemző [10. tábla 1]. Az illit jelenléte viszonylag jó indikátornak tekinthető, termikus stabilitási tartománya a ~830°C-ig terjedő intervallumba, illetve 850 és 900°C közé tehető. Márgás (illites) agyag és mészmentes, vasban gazdag illites agyag esetében, oxidáló atmoszférán az illit ~700°C-tól kezdődően elkezd lebomlani,⁴² és fokozatosan eltűnik a kerámiából. Az így meghatározható hőintervallumnak felső határt szab a 800°C feletti hőmérsékleten képződő fázisok (diopszid, gehlenit) teljes hiánya. Ennek fényében a most vizsgált két kerámiát nem égethették 800–850°C felett. Már több lelőhely esetében is hasonló eredményre jutottak, így többek között az edelény–borsodi leleteknél 700–750°C,⁴³ a felsőzsolcai és mezőkeresztesi kora Árpád-kori kerámiáknál ~700–750°C, a 12–13. századi mezőkeresztesi, hejőkúrti és felsőzsolcai cserepek esetében pedig ~800–850°C-ot határoztak meg égetési hőmérsékletként.⁴⁴

⁴¹ VÁGNER 2002, 333.

⁴² HEIMANN 2010, 109.

⁴³ SZILÁGYI et al. 2006, 62–63.

⁴⁴ SIMONYI 2005, 52.

7. A térinformatikai elemzés eredményeinek összegzése

Szőlők-alján a feltárás felszínét, illetve az egyes objektumokat a munka folyamán bemérték a geodéták. Az így felvett pontok egy közel 10.000-es adatbázist képeznek,⁴⁵ amelynek segítségével egészen pontos felszínmodelleket lehetett készíteni. A geoinformatikai tanszék szakembereinek köszönhetően adott volt egy kezdetleges fekete-fehér alapkép, amelyet a koordináták leképezésével hoztak létre. Az ERDAS program 9.1 verziójának segítségével sikerült továbbformáznom a feltárás felszínét [11. tábla], így jól láthatók a terület egyes részei között fennálló szintkülönbségek. A könnyebb beazonosítás végett ráillesztettem a kész domborzatmodellre a feltárás felszínrajzát is. Ahogy az sok esetben megfigyelhető, itt is víz közelébe⁴⁶ telepedtek le az emberek egy homokdomb hátára. A felszínképen egyértelműen kirajzolódnak a magasabb részek, ahol az objektumok többsége megtalálható. A legmagasabb részen terül el a telep objektumainak sűrűbb csoportja.

A környezeti okok miatt (mocsaras területek, gyakori áradások) fontos volt a magasabb fekvésű térszínnek előnyben részesítése. Például az árvízmentes magaslatként szolgáló jászfényszaru Hosszúhátan már a neolitikumban is laktak, majd az Árpád-korban a magyarok telepedtek le a dombhátra.⁴⁷ A dolgozatban bemutatott házak által alkotott ÉNy–DK-i irányú sor [11. tábla] a legmagasabb sávban húzódik, szépen követve a magasabb rész D-i ívét. A korábban említett utca [4. tábla] meglepte valószínűnek tűnik a kép alapján, mivel az útvonal másik, É-i szélét alkotó házak egy sora követi a magasabb térszín jobboldali vonalát. Az utca létezését az érintett terület objektumszegénysége is alátámasztani látszik. Bár az utca D-i oldalát képező házak nem mind álltak egy időben, mégis az érintett sáv mentén való soros elhelyezkedésük kirajcolja az utca vonalát. Ezek alapján a 11. század második felétől–végétől a 12. század közepéig–második feléig keltezhető teleprészen nagy valószínűséggel egy utca húzódott. Ez az új eredmény azért fontos, mert az így létrejött falukép, településszerkezet ellentmond a Méri István nyomán⁴⁸ meghonosodott, és egyes kutatók véleménye alapján azóta több lelőhelynél igazolni vélt képnek, amely szerint a kora Árpád-kori települések laza szerkezetűek, szórtak voltak, és a házak egymástól távol, rendszertelenül helyezkednek el bennük. A korábban alkotott nézeteket tehát érdemes felülvizsgálni az újabban feltárt és publikált Árpád-kori települések alapján.

⁴⁵ Az adatbázist az Archeodata 1998. Bt. készítette, és a Damjanich János Múzeum engedélyével került felhasználásra.

⁴⁶ A korábban már említett kis ér a Szőlők-alja és az Ószőlők II. lelőhely között fut – amennyiben a két lelőhely esetében egy településről beszélhetünk, magát a falut vágja ketté [1. tábla 2].

⁴⁷ SELMECZI 2012, 107.

⁴⁸ MÉRI 1952, 58.

8. Összegzés

Az eddigiek alapján a Jászfényszaru–Szőlők-alján feltárt településnek két Árpád-kori periódusa is volt, amelyek közül a korábbi a 11. század vége és a 12–13. század fordulója közötti időszakra, míg a későbbi a 12–13. század fordulójától, valószínűleg a 13. század folyamára tehető. Szükséges kiemelni ennek a feltárásnak a fontosságát, mivel nem sok olyan Árpád-kori települést ismerünk, amelyet ilyen nagy felületen kutathattak az ásatók, és még kevesebb, amelynek leletanyaga publikált. A telep több-rétegűsége még érdekesebbé teszi a Szőlők-alján feltárt lelőhelyet, így a feldolgozási munka folytatása nem csak időszerű és szükséges, de Árpád-kori településeink ismeretanyagához (például településszerkezetre, kerámia nyersanyagára, díszítési formákra vonatkozóan) is fontos adatokkal járulhat hozzá. Mindezek miatt szükséges minél több nézőpontból, minél több módszerrel (történeti adatok, relatív kronológia, régészeti értelmezés, archeometria, térinformatika stb.) vizsgálni a lelőhelyet és annak leletanyagát, hogy a lehető legtöbb információt gyűjtsük elődeink életéről.

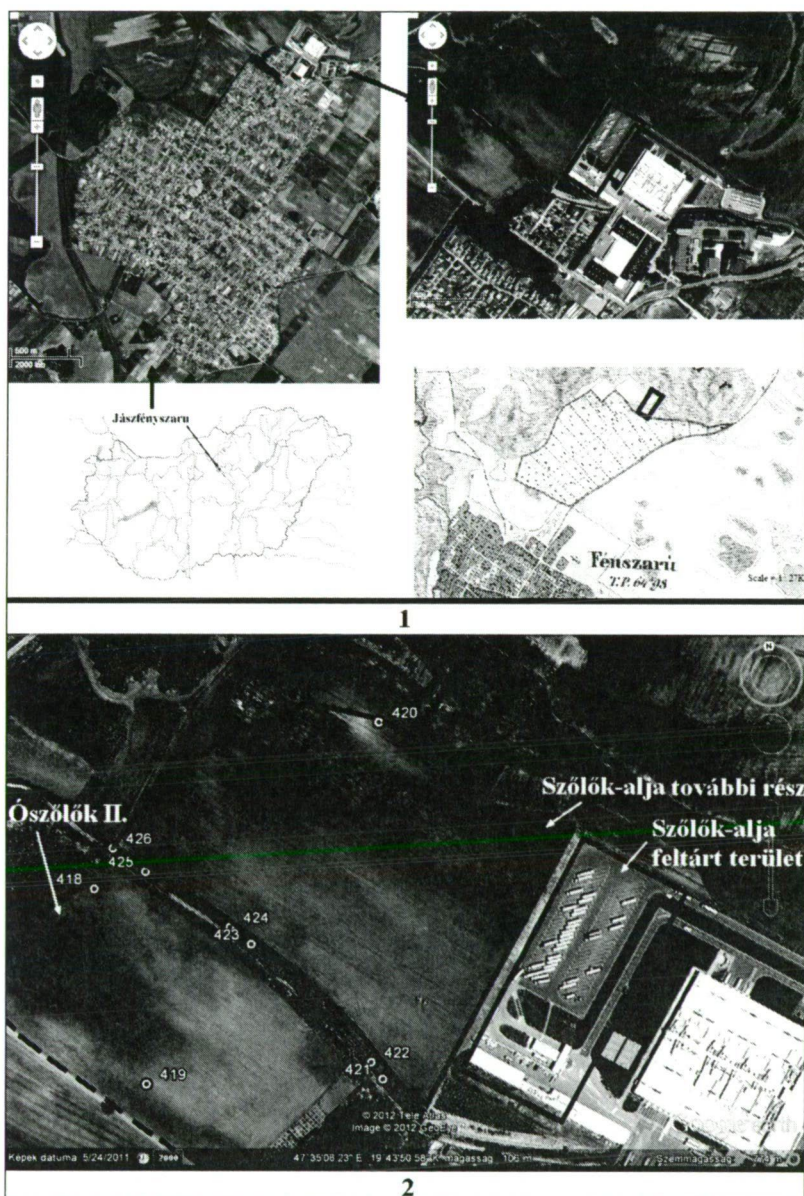
IRODALOM

- BENEDEK–ZÁDORNÉ ZSOLDOS 1998 = Benedek Gy.–Zádorné Zsoldos M.: *Jász-Nagykun-Szolnok megyei oklevelek 1075–1526*. [Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltár közleményei 3.] Szolnok 1998.
- FISCHL 1995 = Fischl K.: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen. *SMK* 11 (1995), 33–46.
- FODOR 1942 = Fodor F.: *A Jászság életrajza*. Budapest 1942.
- GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. Budapest 1987.
- HEIMANN 2010 = Heimann, R. B.: *Classic and Advanced Ceramics*. Weinheim 2010.
- HOLL 1963 = Holl I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *BudRég* 20 (1963), 335–382.
- HORVÁTH 1968 = Horváth B.: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. *FolArch* 19 (1968), 113–144.
- KOVALOVSZKI 1975 = Kovalovszki J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatáról 1962–1974. *ArchÉrt* 102 (1975), 204–222.
- LANGÓ 2006 = Langó P.: Régészeti és okleveles adatok a Jászság 10–15. századi településtörténetéhez. *Tisicum* 15 (2006), 77–97.
- MAGYAR 2002 = Magyar K.: Régészeti kutatások Bodrog-Alsó-Bün, a Bó nemzetség 10–13. századi központjában. *Tudományos Füzetek* 6 (2002), 43–84.
- MÉRI 1952 = Méri I.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásások eredményéről I. *ArchÉrt* 79 (1952), 49–67.

- MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983 = Mesterházy K.–Horváth L.: Településtörténeti kutatások Veregyháza határában. *ArchÉrt* 110 (1983), 112–125.
- MICHNAI 1981 = Michnai A.: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. *FolArch* 32 (1981), 225–240.
- NAGY 1898 = Nagy G.: A Szabolcs megyei Múzeum középkori sarkantyúi. *ArchÉrt* 18 (1898), 60–64.
- NAGY et al. = Nagy I.–Paur I.–Ráth K.–Véghely D.: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. VIII. Győr 1866–1876.
- PALUGYAI 1854 = Palugyai I.: *Jász-Kún kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest 1854.
- PARÁDI 1963 = Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *ArchÉrt* 90 (1963), 205–251.
- RÁCZ 2010 = Rác T. Á.: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es elkerülő főút nyomvonalán. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* I. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 69–79.
- SABJÁN 1999 = Sabján T.: A veremház rekonstrukciója. In: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M. [Monumenta Historica Budapestiensia 10.] Budapest 1999, 131–176.
- SELMECZI 2012 = Selmeczi L.: *Az atyák emlékezete. A Kaukázustól a Zagyva-Tarna völgyéig*. [Jászsági Füzetek 49.] Jászberény 2012.
- SIMONYI 2003 = Simonyi E.: Előzetes jelentés a Felsőszolca-várdombi ásatásról (1992–2001). *HOMÉ* 42 (2003), 109–133.
- SIMONYI 2005 = Simonyi E.: Adatok a 10–13. századi kerámia készítéséhez Északkelet-Magyarországról. *HOMÉ* 44 (2005), 37–55.
- SZABÓ 1975 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. *EMÉ* 13 (1975), 19–68.
- SZILÁGYI et al. 2006 = Szilágyi V.–Szakmány Gy.–Wolf M.: Az edelényi, X. századi település kerámia leletgyűjtésének archaeometriai vizsgálata. In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Sz. A.–Szulovszky J. Budapest–Veszprém 2006, 59–64.
- TEREI 2010a = Terei Gy.: Az Árpád-kori Kána falu feltárása. In: *Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*. Szerk.: Tüskés A. Budapest 2010, 249–252.
- TEREI 2010b = Terei Gy.: Az Árpád-kori Kána falu. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* I. Szerk.: Benkő E.–Kovács Gy. Budapest 2010, 81–111.
- VÁGNER 2002 = Vágner, Zs.: Medieval Pottery Kilns in the Carpathian Basin. *European Journal of Archaeology* 5 (2002), 309–342.
- WOLF 2001 = Wolf M.: 10. századi település Edelény-Borsodon. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J. Szentendre 2001, 127–156.
- WOLF 2003 = Wolf M.: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. *HOMÉ* 42 (2003), 85–108.

Part of a settlement from the Árpáadian Age in Jászfényszaru–Szőlők-alja

Preventive excavation, led by Róbert Kertész in 2007 in Jászfényszaru–Szőlők-alja, revealed a fragment of an extensive settlement from the Árpáadian Age. The processing of the material is still in progress, so in the present article two groups of houses and the artifacts found in them are being represented. Besides dating the artifacts, the superpositions of the features and their evaluation through the GIS played very important role. On the basis of the latter the settlement under excavation had indeed two separate periods from the Árpáadian Age; between the end of the 11th century and the turn of the 12th and 13th centuries, and later between the turn of the 12th and 13th centuries and the 13th century. The decoration on the inner side of the rim of the pots, and the patterns imprinted by a dotting wheel (engraving ornaments into the soft clay) was a very remarkable decoration of that time. The ceramics of the two periods can be clearly distinguished macroscopically and petrographically. The sintering temperature of ceramics, valued around 800–850°C maximum, contradicts earlier assumptions about the higher sintering temperatures. According to the GIS analysis, Medieval Hungarians preferred to inhabit the surfaces of higher geographical formulations (also) during the Árpáadian Age. The row of houses and the lane running across the settlement, verified as a street, defines the conscious organization of space that modulates the picture of the loosely placed houses in a Hungarian village during the Árpáadian Age. Such image of medieval village was in fashion in the research of the mid-20th century. The importance of this excavation is outstanding, because there are very few settlements from the Árpáadian Age that provided such a large area for examination for the archeologists. The several strata of the territory make the archeological site more interesting; thus continuing the excavation is not only timely and necessary, but also provides significant information to our knowledge on the settlements from the Árpáadian Age.

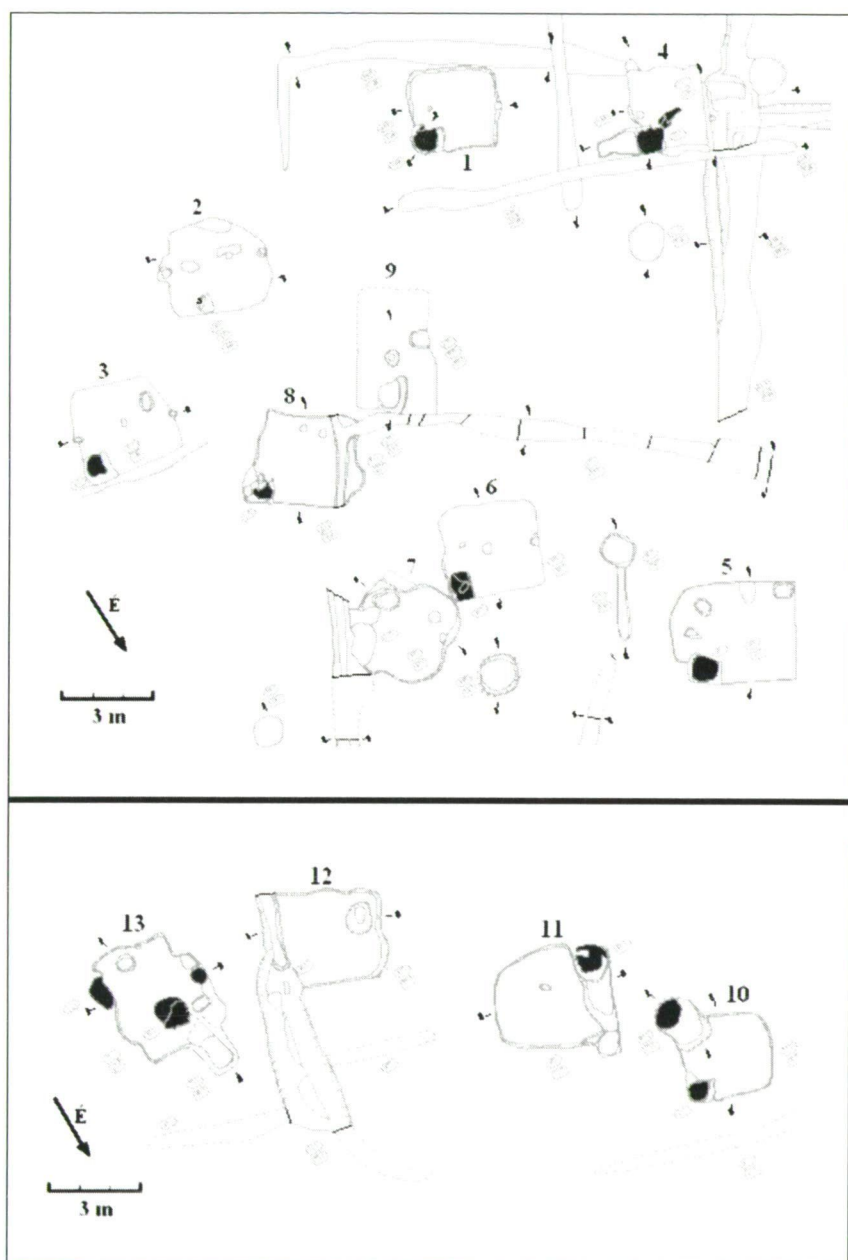

1. tábla: 1.: Jászfényszaru–Szőlők-alja feltárt részének elhelyezkedése;
2.: Szőlők-alja lelőhely további kiterjedése és a szomszédos Ószőlők II. lelőhely,
illetve a terepbejárás során bemért GPS koordináták

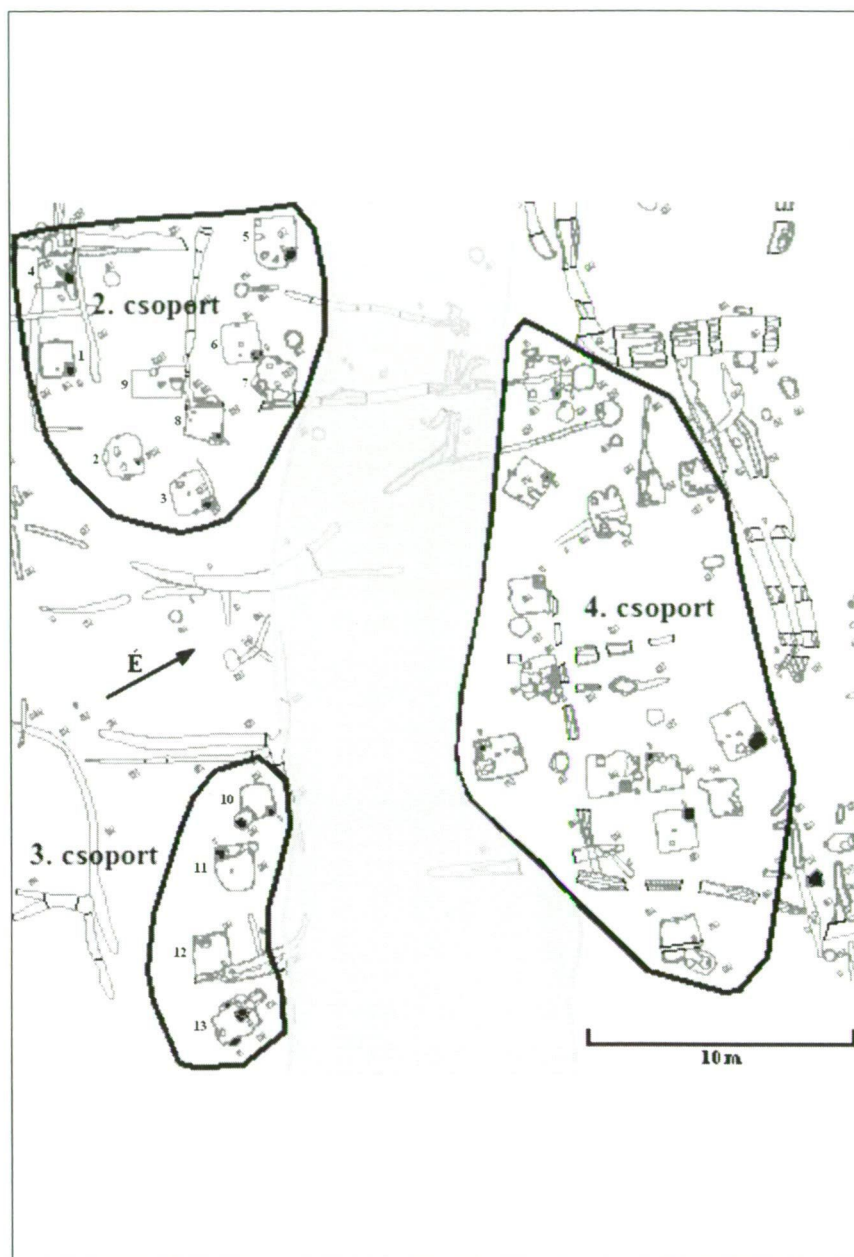

2. tábla: A 2007-es feltárás felszínrajza (részlet)

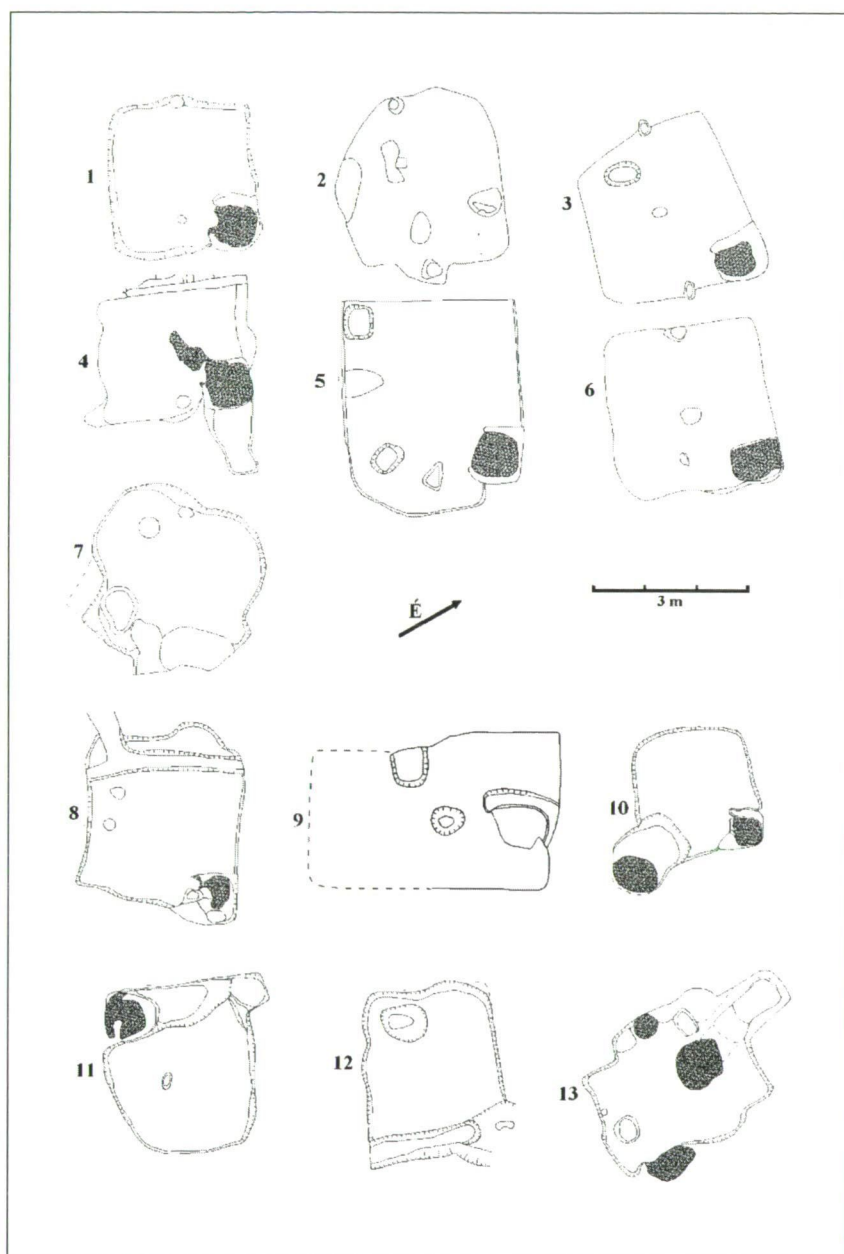

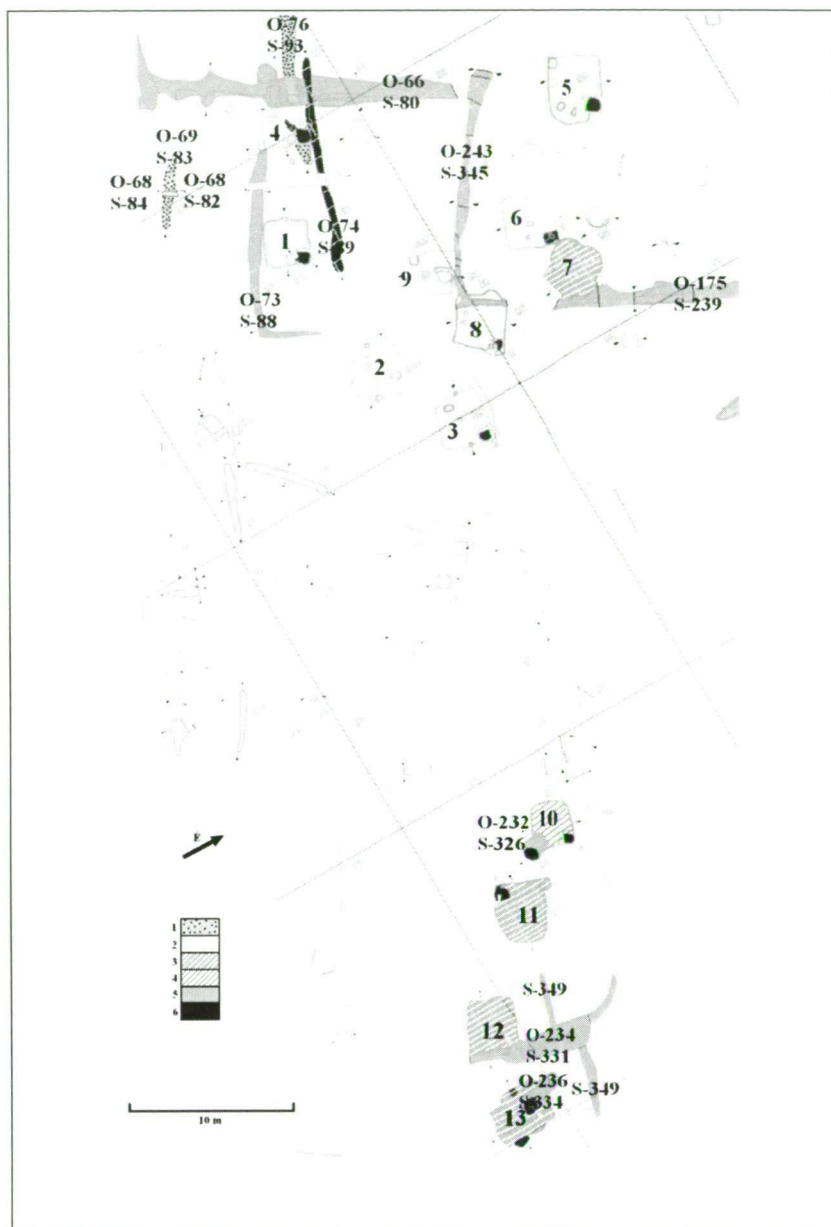
3. tábla: A 2. és a 3. házcsoport

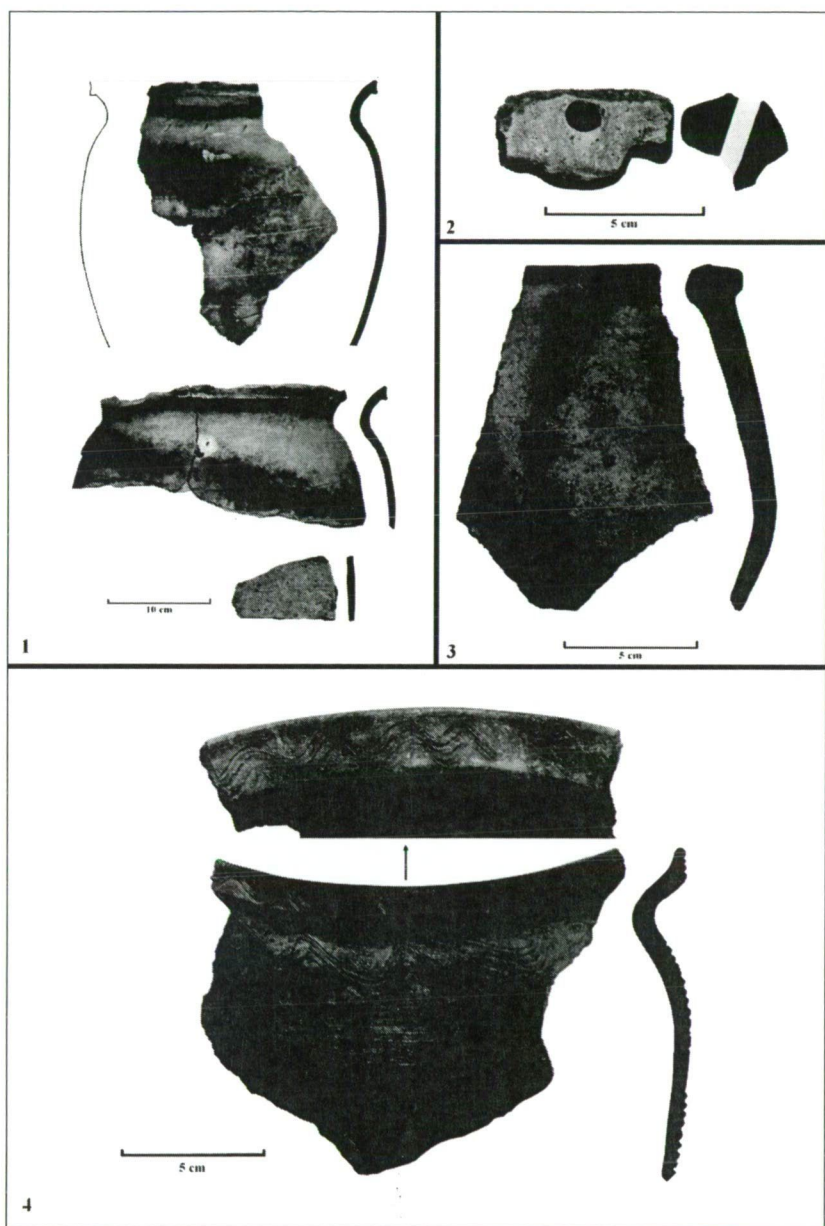
4. tábla: A feltételezett utca vonalát kirajzoló házcsoportok

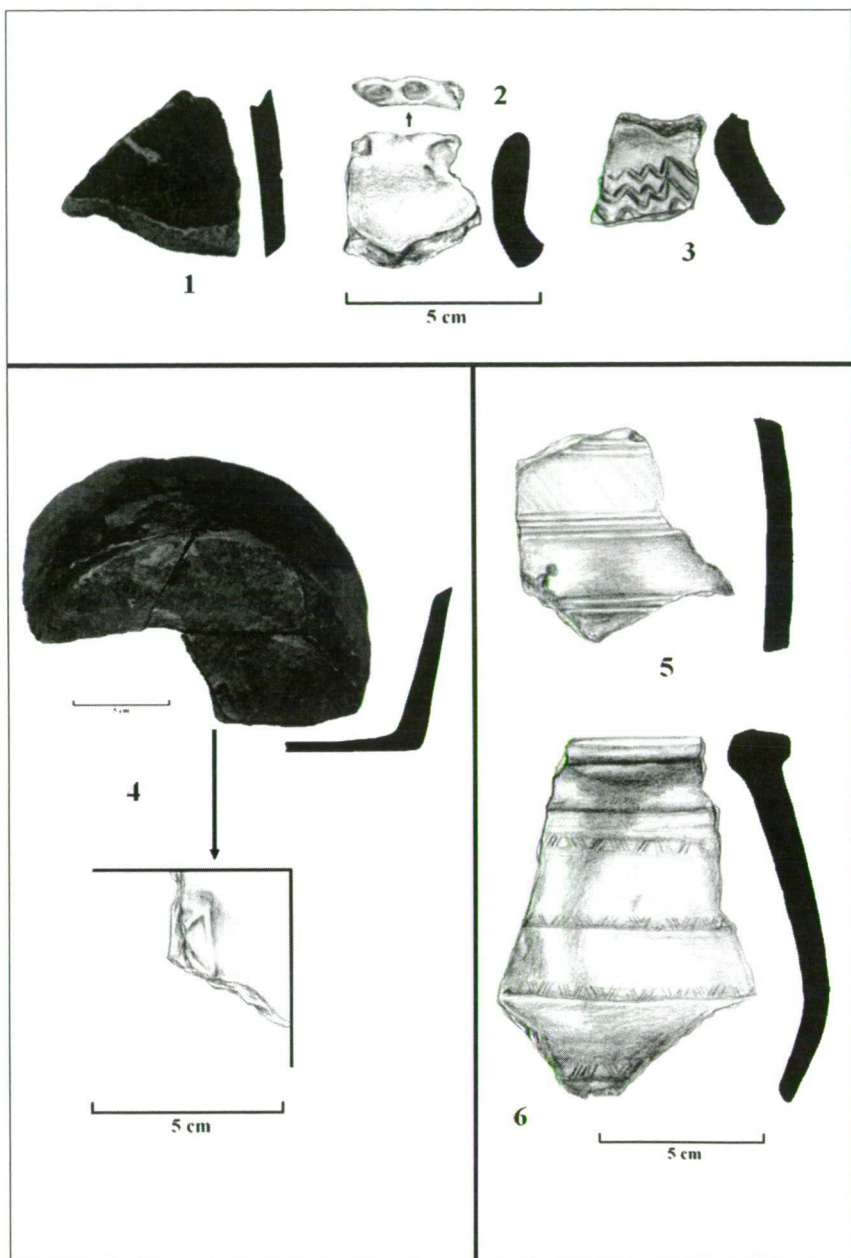
5. tábla: A 2. és a 3. csoport házainak felszínrajzai

6. tábla: A 2. és 3. házcsoport, illetve a környező objektumok egymáshoz viszonyított kora a szuperpozíciók alapján

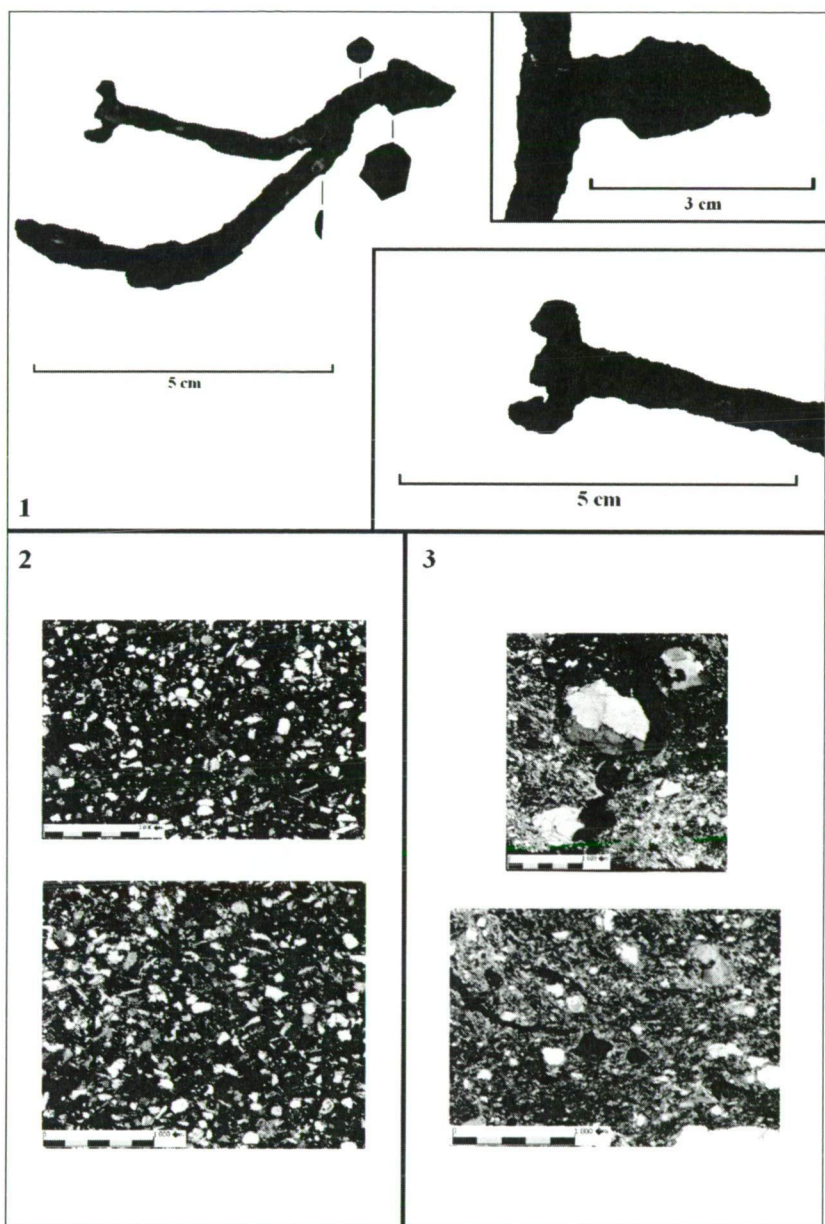

7. tábla: 1.: Tárolóedény töredékei; 2.: Bogrács peremtöredéke; 3.: Pecsételt díszű bogrács oldaltöredéke; 4.: Belső peremdíszes fazék töredéke

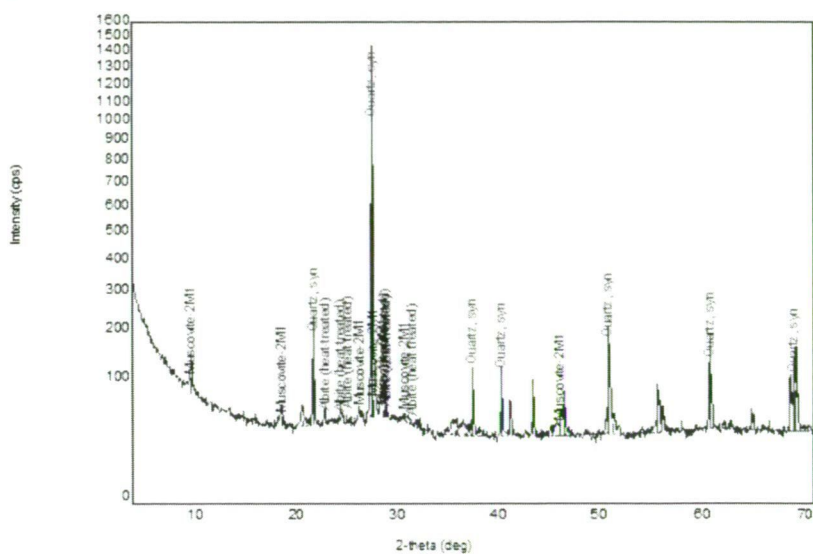
8. tábla: Különböző díszítési módok a kerámiaanyagban

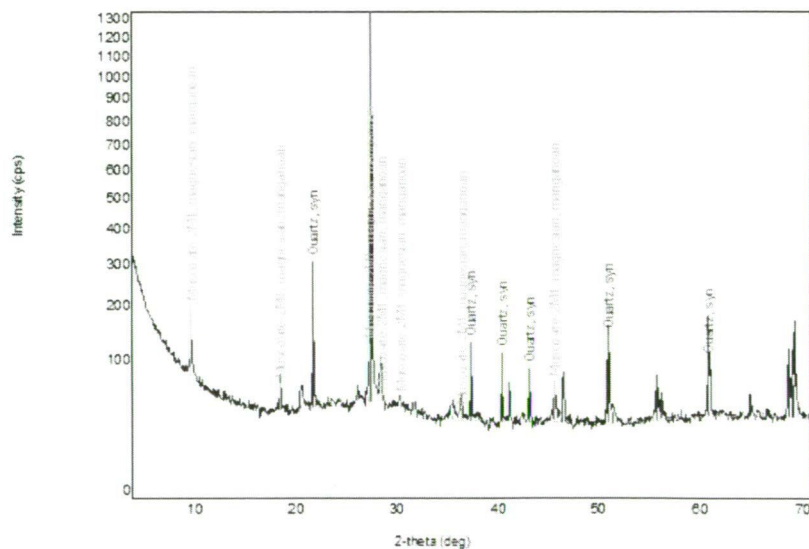

9. tábla: 1.: A 8. házban talált sarkantyú; 2.: Az 1. petrográfiai csoport csiszolati képei; 3.: A 2. petrográfiai csoport csiszolati képei

1

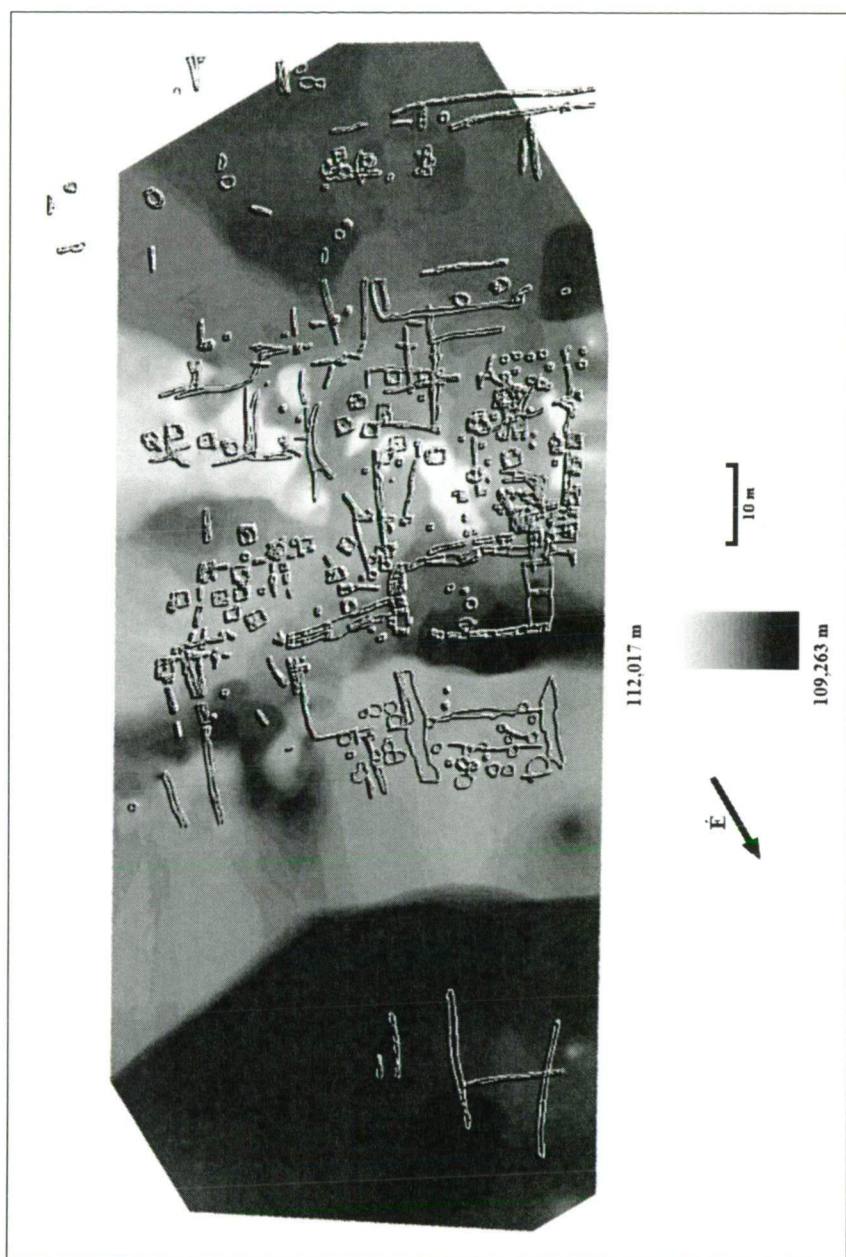

2

10. tábla: 1.: A 9. minta diffraktogrammja; 2.: A 12. minta diffraktogrammja

11. tábla: A településrészlet felszínmodellje

Egy különleges fegyvertípus

Adatok a másfélkezes kardok hazai történetéhez

1. Bevezetés

Lugosi József és Temesváry Ferenc definíciója szerint: „A kard dőfésre és vágásra egyaránt alkalmas szálfegyver, gyűjtőfogalom, melybe szablyák, pallosok, hegyestörök, spádék, valamint más kardféleségek is tartoznak.”¹ Jelen dolgozat témájául a tág definícióban szereplő kardféleségek egy kisebb, különleges rendeltetésű csoportját, a másfélkezes kardot választottam, melyet 13. századi megjelenésétől kezdve hosszú időn keresztül, egészen a 17. század elejéig forgattak a hadba vonulók. A rövid kardtörténeti áttekintéssel képet szeretnék nyújtani azokról a folyamatokról, melyek az újabb kardtípusok – többek között a másfélkezes formák – megszületéséhez vezettek, majd területi okok miatt az összesen kilenc vizsgált fegyverből négy különleges darabot mutatok be részletesebben, melyek közül három eddig közöletlen volt, egy pedig egyedülálló fegyvertörténeti különlegesség.²

2. A kardok története a viking kortól a késő középkorig

Bár a középkori kardok igazi ősei a késő vaskorban megjelent, már vasból kovácsolt kardok,³ a téma szempontjából elég a közvetlen előfutárokról, a viking kori (Kr. u. 8–11. század) kardokról szót ejteni.

A népvándorlás kori kardpengék átlagosan 30 hüvelyk (76,2 cm) hosszúak, a pengetőnél másfél hüvelyk (3,81 cm) szélesek, a hegy felé kissé elkeskenyedő pengét egy vagy több vájat merevíti. Mindez a 8. század elejéig alig változott, ekkor kerültek ugyanis használatba a nagyobb, nehezebb pengék, melyek ellensúlyozására a változatos formájú markolatgombok is nagyobbakká, nehezebbekké váltak.⁴ Kö-

¹ LUGOSI–TEMESVÁRY 1988, 9.

² Ezúton is szeretném megköszönni a Fekete Ház, a Hadtörténeti Múzeum, a Janus Pannonius Múzeum, a Jósza András Múzeum, a Móra Ferenc Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak a munkám során nyújtott segítséget. Külön köszönet illeti meg Wolf Mária tanárnőt és a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének tanári karát mindazért a segítségért és támogatásért, amellyel hozzájárultak dolgozatom elkészítéséhez.

³ Bronzkori elődeiktől eltérően ezek markolatát már három elkülönülő részből, a keresztvasból, fogantyúból és markolatgombból állították össze; éleik közel párhuzamosan futnak a kerek hegyig, tehát már egyértelműen sújtásra szánták őket, ellentétben a bronzkori darabokkal (megjegyzendő azonban, hogy a tompa hegyű, egyenes élű forma már a késő bronzkorban feltűnik) (OAKESHOTT 1960, 53–55).

⁴ OAKESHOTT 1960, 132–133.

rülbelül a 9. század közepétől a 10. század elejéig egy sokkal könnyebben kezelhető forma jelent meg, vele együtt pedig egy új kovácsolási technika,⁵ mindkét újítás az Ulfberht-műhely⁶ feltűnésével esik egybe. Ezek az új formára kovácsolt fegyverek könnyebbek és erősebbek; a penge sokkal élesebben keskenyedik a markolattól a hegy irányába, így súlypontja közelebb kerül a markolathoz. A súlypont eltolódása miatt ezek a kardok sokkal könnyebben forgathatóak/irányíthatóak és fűgőbbek, mint a megelőző korok majdnem párhuzamos éllel rendelkező kardjai, amelyeknek súlypontja még sokkal közelebb esett a hegyhez.⁷ A kardok formáját tekintve a 14. századig nem tapasztalunk igazán nagy változást; a típusok közti eltérések főként a penge méretében, vajatának hosszában, ezek szélességében, illetve a hegy formájában érhetők tetten, eltekintve a markolatgombok és keresztvasformák sokszínűségétől.

A 14. század több szempontból is a változások időszaka volt: a védőfegyverzet átalakulása a támadófegyverek, ezen belül pedig a kardok átalakulását idézte elő.⁸ A kelták idejétől egészen a vikingek koráig a jól felfegyverzett harcosok különféle sisakokat, sodronyvérteket⁹ és pajzsokat vittek magukkal a harcba; mindezek a 11. század után változatos módon fejlődtek tovább. Az 1230-as években már használatban voltak fémlemezről¹⁰ kialakított térd- és lábszárvédők, és már a 12. századból vannak említések erős, vaslemezből kialakított mellvértekről is.¹¹ A sisakok nagybakká, nehezebbekké és zártabbakká váltak a 13. századra.¹² Az 1320-as években a lábszárvédő már zárt, az egész lábszárat körülöleli; hasonló fel- és alkarvédőkről is tudunk, valamint a könyököt óvó fémlemezekről is. Mindezeket a sodronyvért

⁵ Az új technikához már egy sokkal acélosabb, alacsonyabb széntartalma miatt keményebb vasat használtak a kovácsok, ami feleslegessé tette a bonyolult és körülményes damaszktechnika használatát.

⁶ A 9–10. században feltűnő, új technikával készült kardokon gyakori az Ulfberht név; a kutatás kezdetben a kardkészítő nevének gondolta, de mivel az Ulfberht feliratú pengék több, mint 200 évig készültek, inkább egy műhely megalapítójának kell tekintenünk, aki a 9. század végén kezdett dolgozni a Rajna-vidéken.

⁷ OAKESHOTT 1960, 142; OAKESHOTT 1991, 1.

⁸ A hadviselésben a támadás és a védelem soha nem egymensúlyra törekszik, hanem mindig valamelyik tényező fölénybe kerülése mozgatja a haditechnikai fejlesztéseket (O'CONNELL 2002, 25–26; TÖLL 2009).

⁹ A sodronyvért egy vas- vagy acélgyűrűk egymáshoz kapcsolásával előállított véteztípus. A sodronyvért képes megállítani a lesújtó pengét és bizonyos mértékig a szúrások ellen is véd (KALMÁR 1971, 253).

¹⁰ A kutatásban korábban vitatott volt, hogy az első térdvédők valóban fémből vagy inkább bőrből készültek-e; Oakeshott véleménye szerint a 13. században a kovácsoknak – akik már a 12. században egyetlen vaslemezből alakították ki kúpos formájú sisakjaikat – egy ilyen fém térdvédő elkészítése sem jelenthetett nagyobb kihívást (OAKESHOTT 1960, 268).

¹¹ Az egyik legkorábbi említés egy kora középkori történetírótól, a később brecknocki főesperessé kinevezett Giraldu Cambrensisztől való, 1171-ből, aki a Dublinra támadó dánok közt említ fémlapokból összeállított vértet viselő harcosokat. A másik típus, amit a 12. század végétől használtak, a *cuirie*; ezt a sodronyvért fölött, de a fegyverköpeny (*surcoat*) alatt viselték. Minden esetben bőrből készült, amit néhány esetben már fémlapokkal is megerősítettek (EDGE-PADDOCK 1988, 56–57).

¹² OAKESHOTT 1960, 261, 284.

főle húzva viselték.¹³ A lemezvért előfutára a páncélkabát, idegen kifejezéssel *coat of plates* volt: egy fűző-szerű vértzet, amelynek két bőrrétege közé fémlemezeket szegecseltek, rögzítése pedig szíjakkal történt [1. tábla].¹⁴ Az 1350-es évek közepére a jól felfegyverzett harcos már a test formáját követő lemezvértet viselt, mely a nyak és az ágyék kivételével az egész testet takarta (utóbbiakat még sodronyvért óvta a támadásoktól).¹⁵ A 14. század végére pedig kialakultak a teljes lemezvérték [2. tábla 1]. A változás gyors volt; a lemezvérték körülbelül 40 év alatt teljesen felváltották a korábban használt sodronyvértéket egész Európában.¹⁶ A teljes lemezvértet megjelenésében jelentős szerepe lehetett a 14. század közepére komoly fenyegetéssé váló angol hosszújnak, a számszerijnek, valamint a svájciak alabárdjainak.¹⁷

Ahogy látható, a kisebb-nagyobb fémlemezekből álló vértzetek használata már a 13. században megkezdődött – az ilyen új típusú, fémmel még csak bizonyos testtájakat fedő védőfegyverzet hatására jelentek meg az első másfélkezes kardok a 13. század közepe körül. Ezek pengéje az új vértzettípusokra adott válaszként már hosszabb és nehezebb volt a korábbi kardokéhoz képest, megnyúlt markolatuk pedig lehetőséget adott rá, hogy alkalmanként a kardforgató két kézzel is megragadhassa azt, s így nagyobb erővel sújthasson le ellenfelére.¹⁸ Bár ismerünk biztosan 1240 elé keltezhető példányt is, Oakeshott gyűjtése alapján úgy tűnik, hogy a kardtípus csak a századforduló idején lett igazán népszerű.¹⁹

Ahogy az a másfélkezes kardtípus megjelenése is jól mutatja, a védőfegyverzet fejlődése maga után vonta a támadófegyverek átalakulását, így a 14. század közepére a kard formája és célja is megváltozott. Az új, sima felületű és erős lemezvérték ellen a korábbi könnyű, lapos, elsődlegesen sújtásra alkalmas pengék nem bizonyultak hatékonyak, a szúrások pedig lecsúsztak a sima felületről.²⁰ Az egyedüli hatékonyan támadható részek csak a sodronyvérttel fedett területek voltak, de mivel ennek átszúrásához is nagy erőt kellett kifejteni, szükségessé vált egy szúrásra opti-

¹³ TÖLL 2009, 96–100.

¹⁴ A *coat of plates* felépítését az 1361-es Wisby-i csata tömegsírjaiban megmaradt darabok vizsgálatából ismerjük. A *coat of plates*hez hasonló volt a 14. században megjelenő *brigantin* is (THORDEMAN 1939, 210–225).

¹⁵ OAKESHOTT 1960, 283–290; TÖLL 2009, 111.

¹⁶ A sodronyvért azonban nem tűnt el teljesen a használatból, mivel a lemezvértéket általában csak a módosabbak tudták megfizetni. Sok esetben a harcos testének védelmét csupán egy tunikaszerű, vastag anyagból készült, bélelt ruhadarab, a *gambeson* vagy *aketon* jelentette, amit a 13. századtól eredetileg a sodronyvért, majd később a lemezvért alá is húztak (OAKESHOTT 1960, 267–269, 303; TÖLL 2009, 75).

¹⁷ Az említett támadófegyverek mellett a gyártás szempontjából az 1380-tól igazoltan létező magaskohó megjelenése is fontos tényező (ENDREI 1978, 71; OAKESHOTT 1960, 284; TÖLL 2009, 111–115).

¹⁸ OAKESHOTT 1960, 207; OAKESHOTT 1991, 95; EDGE–PADDOCK 1988, 62; CLEMENTS 1998, 38.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy 1991-es kötetében szerepelnek 1200–1250, 1210–1320 és 1120–1150 közé datált példányok is. Azonban a szerző az utolsó esetet kivéve (ahol a keltezés alapja a penge felírata) nem írja le, hogy mi alapján keltezte az adott fegyvert (OAKESHOTT 1991, 104–105, 108). A fegyverek részeinek alapján a korai datálást a feliratos darab kivételével nem érzem indokoltnak

²⁰ OAKESHOTT 1960, 301–314.

malizált penge használata. A 14. század közepén tehát elterjedtek azok a pengeformák, amelyek elsődleges célja már nem a sújtás, hanem a szúrás volt.²¹ A hegy már nem tompa, mint a régebbi időszakban, hanem erős és hegyes, vajat helyett pedig a kardpengét legtöbb esetben egy gerincél merevítí. A pengék keresztmetszete lapos gyémánt vagy rombusz alakú. Mivel a csatatereken az újítások ellenére továbbra is nagy számban jelen voltak a sodronyvértek, használatban maradtak a korábbi, inkább még sújtásra kialakított kardok is, illetve kedvelt volt egy, az 1320–1350-es években kialakult átmeneti kardtípus is, mely egyesítette a két forma előnyeit [2. tábla 2].²² A lemeztértek megjelenése természetesen hatással voltak a másfélkezes fegyverekre is, így kialakultak azok a típusok, melyek pengéje szintén elsősorban szúrásra alkalmas gerincéles, illetve átmeneti típusú. A markolat változatlanul hosszabb az átlagosnál, azért, hogy a kardforgató a markolatot két kézzel fogva nagyobb erővel tudja átszúrni a lemeztérteket.

A 15. században megjelenő újabb változás a kardokon a pengemeddő (a külföldi szakirodalomban *ricasso*) elterjedése és az első ujjvédő gyűrűk feltűnése. A korábbi évszázadokban a civil életben ritkán viselték ezt a rangjelző fegyvert. A 16. századra azonban a mind vagyonosabbá és jelentősebbé váló társadalmi középosztály átvette a lovagságtól a kardot mint rangjelző fegyvert, és a mindennapi életben is megjelent a viselete. A kard formájában is gyorsan alkalmazkodott új szerepeihez, mint férfias divatkellék és utcai önvédelmi eszköz.

3. A másfélkezes kard

Másfélkezes kardnak nevezzük azt a kardtípust, melynek pengéje az átlagosnál hosszabb, körülbelül 32–40 hüvelyk (81,2–101,6 cm), markolata pedig körülbelül 6–10 hüvelyk (15,24–25,4 cm) hosszú. Bár egy kézzel is forgathatóak, az egykezes kardok 3–4 hüvelyk (7,62–10,16 cm) hosszú markolatával szemben a hosszabb markolat lehetőséget ad rá, hogy a kardforgató mindkét kezével megragadhassa a fegyvert, így nagyobb erővel sújthasson le az ellenfélre, vagy szúrhassa át annak lemeztérteit.²³ Egy ilyen fegyver átlagos tömege Clements szerint körülbelül 2,5–3,5 font (1,125–1,575 kg).

A kardpengék növekedését, amint arról már volt szó, a 13. század folyamán megjelenő új, már kisebb-nagyobb fémlemezekből álló vértetek megjelenése idézte elő. A hatékonyabb védőfegyverzet megjelenésére egy nagyobb, súlyosabb,

²¹ Ez a pengeforma már a 13. század második felében ismert volt, ahogyan azt jól bizonyítja több kódexbeli ábrázolás és Salisbury grófnak 1250-ben elhunyt fia, ifj. William Longespée síremlékén látható kard is (OAKESHOTT 1960, 301–302).

²² BRUHN HOFFMEYER 1963, 11, 18–20; OAKESHOTT 1960, 301–314; OAKESHOTT 1991, 147.

²³ A markolat megnyúlására azért is volt szükség, mert egy hosszabb pengéjű kardot sokkal könnyebb forgatni, ha a markolat is hosszabb az átlagosnál; a kard egyensúlya miatt általában a másfélkezes kardok markolatombjai is nagyobbak, súlyosabbak az átlagosnál (EDGE–PADDOCK 1988, 62; CLEMENTS 1998, 76).

hosszabb pengéjű és markolatú kardtípus kialakulása volt a válasz.²⁴ Fontos megjegyezni, hogy bár a szakirodalomban meggyökeresedett a „másfélkezes” elnevezés, ezeket a fegyvereket csak a modern kutatás nevezi így.²⁵ A korabeli forrásokban, összeírásokban és költeményekben általában csatakardként, fattyúkardként,²⁶ hosszúkardként és hasonló neveken szerepelnek. Az elnevezések mindig kiemelik a fegyverek nagy méretét és speciális rendeltetését. Ezeket a kardokat a harcosok csak a csataterre vitték magukkal, azon kívül egy más, rövidebb kardot viseltek, melyet a külföldi szakirodalom *arming/riding sword*-nek nevez.

Nagy méretük ellenére a másfélkezes kardokat nem szabad összetéveszteni kétkezes rokonaikkal; a 13–15. századi kétkezes kardok ugyanis ekkor még nem különleges célra kialakított fegyverek voltak. Ez csak a 15–16. század fordulójára következett be. Bár az írott források több esetben is beszámolnak róla, hogy a harcos második kardját a nyereghez szíjazva vitte magával, arra soha nem találunk utalást, hogy ez a rövidebb vagy a hosszabb fegyver volt-e. Az ésszerűség azt diktálná, hogy a csatakard volt a nyereghez erősítve, a képi ábrázolásokon azonban ezen a helyen soha, a derékra szíjazva viszont gyakran látható.²⁷ Oakeshott tipológiájában a másfélkezes darabok az adott egykezes típus betűvel jelölt altípusaként jelennek meg: XIIa, XIIIa, XVa, XVIa, XVII, XVIIIb, XVIIIc, XX és XXa [2. tábla 3].

4. Másfélkezes kardok a hazai leletanyagban

A másfélkezes kardtípust a magyar fegyvertörténeti irodalom csak érintőlegesen tárgyalja, s kifejezetten ezzel a fegyvertípussal tudomásom szerint még senki nem foglalkozott. Sajnos a téma elhanyagoltsága miatt a fegyverek túlnyomó többsége közöletlen, s az általam eddig megvizsgált öt gyűjtemény²⁸ összesen 9 kardja alapján általános következtetéseket levonni nem lehet.

Mint láttuk, a kardtípus első képviselői a 13. század közepe körül jelennek meg Oakeshott kutatásai alapján, s valószínűnek tartom, hogy használatuk egész Európában rövid időn belül elterjedt. Az általam eddig közölt 9 fegyver közül egy a 14. század második felére, négy a 14. század második felére/végére–15. század elejére, egy a 15. század elejére, egy pedig a század második felére datálható. Két esetben az újra és újra divatba jövő formák miatt a fegyvereket nem lehetett egy adott időszakra keltezni, de mint mondtam, általános következtetések levonása mindezek alapján

²⁴ OAKESHOTT 1960, 207; OAKESHOTT 1991, 95; EDGE–PADDOCK 1988, 62; CLEMENTS 1998, 38.

²⁵ A másfélkezes kifejezést legvalószínűbben először Charles Alexander de Cosson báró használta az 1890-ben kiadott *Exhibition of the Royal House of Tudor* című kiállítás katalógusában; a kifejezést olasz eredetűnek mondja (ERHT 658. tétel)

²⁶ A fattyúkard elnevezés a 15. században terjedt el; Clements szerint 1450 körül jegyezték fel először angol nyelven (OAKESHOTT 1960, 308; OAKESHOTT 1991, 127, 171; CLEMENTS 1998, 38).

²⁷ OAKESHOTT 1964, 44–46.

²⁸ Dolgozatom elkészítése során a Hadtörténeti Múzeum, a Jósza András Múzeum, a Janus Pannonius Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében kutathattam.

nem lehetséges. Marian Glosek lengyel régész 1984-es gyűjtése szerint a mai Magyarország területén a leggyakoribb forma a XIIIa és XVIa, s a kötetében szereplő magyarországi kardok 50%-a ezekbe a típusokba sorolható.²⁹ Az előkerülés körülményeit tekintve a fegyverek minden esetben szórványok, melyek vagy vásárlás, vagy ajándékozás útján kerültek be az adott múzeum gyűjteményébe.

Bár a hazai kutatás még gyerekcipőben jár, a külföldi kutatásnak sikerült elkülönítenie egy olyan másfélkezes típust, mely nagy valószínűséggel hazánkhoz köthető: Marko Aleksic dél-európai gyűjtése alapján úgy tűnik, az általa elkülönített N kardcsalád képviselői a Magyar Királyság területén összpontosulnak. A kutató a típust szerb eredetűnek tartja,³⁰ s előfutárai valószínűleg a 14. század végén–15. század elején érkeztek a Magyar Királyság területére a mind északabbra tolódó török front hatására. Aleksic úgy véli, ez a típus a 15. században végig használatban volt a királyság területén, s az ide sorolható fegyvereket minden valószínűség szerint itt is készítették.³¹

5. Fegyverek a szegedi Fekete Ház, a budapesti Hadtörténeti Múzeum és a nyíregyházi Jósza András Múzeum gyűjteményéből

5.1. A Fekete Házban őrzött fegyver

Az első általam vizsgált fegyvert a szegedi Móra Ferenc Múzeumhoz tartozó Fekete Ház gyűjteményében őrzik,³² melynek fegyveranyagát Temesváry Ferenc 2005-ben dolgozta fel, de az anyag publikációjára sajnos nem került sor. A kard ismeretlen körülmények között került az MFM törzsgyűjteményébe [1. táblázat; 3. tábla 1].

A fegyver pengéje széles, élei enyhén elkeskenyedve futnak a kerek hegyig; mindkét oldalán egy-egy, a markolattüskéről induló sekély vájat merevíti, melyek körülbelül a penge kétharmadáig húzódik. A keresztvas S alakban enyhén hajlított, végei felé kissé kiszélesedő, egyik szára elferdült [3. tábla 2; 4. tábla 1]. A kard markolatgombja téglatest alakú, melynek felső oldalán kis kiemelkedés látható. A gomb mindkét oldalán kör alakú dudor ül, melyekbe kereszt alakot tausiroztak, a fémdrót azonban teljesen hiányzik a vésetekből [4. tábla 2]. A penge egyik oldalán unikornis, másik oldalán valószínűleg farkas tausirozott képe látható, melyből a drót java szintén hiányzik. A markolattüske egyik oldalán két, alsó végén kissé túlfutó szárú V betű, a másikon két, megnyúlt félkör alakú bemélyedés látható [5. tábla].

²⁹ GLOSEK 1984, 181.

³⁰ Elméletét arra alapozza, hogy az N családba sorolható kardok legjavának 12b altípusú keresztvasát időben megelőzi a szerb területeken leggyakoribb 12a típusú keresztvas, melyet Aleksic a 12b típus formái előzményének tekint (ALEXIC 2007, 108–109).

³¹ ALEXIC 2007, 105–109.

³² Ltsz.: T.74.35.1.

A pengét a szélessége, az enyhe elkeskenyedés, a vájat hossza és a hegy formája alapján a XIIIa típusba lehet besorolni, melyet Oakeshott 1240–1350 közé datált, de a 15. század utolsó negyedében ismét népszerűvé vált.³³

A fegyver keresztvasa a Marko Aleksic által elkülönített 12a csoportba sorolható.³⁴ Ez a keresztvasforma a kutató szerint az S-alakú keresztvas legkorábbi altípusa lehet, melynek legtöbb ismert képviselője Szerbia területéről került elő, időben pedig a 14. század utolsó negyedére–15. század legelejére teszi. A szokatlan keresztvasforma funkciója Oakeshott szerint a kéz védelme volt, Aleksic azonban ettől eltérő véleményen van. Gyűjtése során megfigyelte, hogy az S-alakú keresztvasak gyanúsán nagy hányada törött, pedig a kard ezen része a legkevésbé sérülékeny;³⁵ ennek alapján úgy gondolja, a meghajlított végek célja az volt, hogy a küzdelem során az ellenfél fegyverét félrelökhessek vele, vagy egy pillanatra megakasztassák azt, így nyerve időt a támadásra. Aleksic szerint az így ívelt keresztvas különösen alkalmas lehetett a kardnál gyorsabban forgatható, felső harmadán kiszélesedő, íves pengéjű török szablya „elkapására”, mellyel a török előrenyomulás okán az európai csapatoknak jócskán volt alkalma találkozni a 14–15. század folyamán. Németh Tibor és Szabó Vata gyakori kard- és szablyavívók egybehangzó véleménye szerint Aleksic elmélete nem állja meg a helyét, mivel a keresztvas feladata a háritás, nem pedig a támadás. Én is inkább Oakeshott elképzelését tartom valószínűnek.

A markolatgomb téglatest alakú, felső oldalán kis kiemelkedéssel, két oldalon kör alakú dudor ül, melyekbe egykor egy-egy keresztet tausiítottak, az ehhez használt fémdrót azonban hiányzik a vésetekből. Ez a gombtípus a szintén Aleksic által elkülönített Z3 altípusú markolatgombok³⁶ csoportjába sorolható. A Z típusú markolatgombok Aleksic gyűjtése alapján kifejezetten Délkelet-Európában kedvelt formák, s már Oakeshott is felfigyelt rá, hogy legtöbb esetben a 12. keresztvastípus egyik képviselőjével fordulnak elő, főleg a velencei Arzenál gyűjteményében és hazánk területén. A Z3 altípust Aleksic a Z1 típus formái továbbfejlődésének tekinti, de nem keltezi egyértelműen egy adott időszakra. A legkorábbra tehető ismert darab egy, az isztambuli Askeri Múzeum gyűjteményébe tartozó, a rajta lévő arab felirat alapján biztosan 1367/8-ra datálható fegyver.³⁷ Tehát a 14. század második felében már létezett a típus, azonban arra nem ad egyértelmű információt, hogy körülbelül

³³ OAKESHOTT 1960, 207–209, 303–304; OAKESHOTT 1964, 41–46, 54–55; OAKESHOTT 1991, 95–108.

³⁴ Oakeshott ezeket a kisebb-nagyobb mértékben S alakra hajlított keresztvasakat a velencei Arzenálban való nagyszámú előfordulása miatt velencei eredetűnek vélte, s egységesen a 12. keresztvastípusba sorolta (OAKESHOTT 1964, 118).

³⁵ Egyrészt azért, mert egy összecsapás során viszonylag kis megterhelés éri, másrészt a célszerűen kialakított forma miatt nem hajlamos a törésre (ALEXIC 2007, 99).

³⁶ Ezt a típust nevezik macskafej formájú vagy koronás markolatgombnak is, némely esetekben a kétoldali dudorok félgömb alakúak. Oakeshott még nem különített el altípusokat a Z formán belül, s a Dunától északra való gyakori előfordulása ellenére a formát velencei eredetűnek vélte (OAKESHOTT 1964, 110–111, 118; ALEXIC 2007, 24).

³⁷ Inv. Nr. 21247

meddig lehetett divatban. Az elmélete szerint korábbi Z2 forma fénykorát a 14. század végére–15. század elejére teszi, az általa elkülönített O kardcsaládba sorolható fegyvereket pedig, melyeknek egyik ismertetőjegye a Z3 típusú markolatgomb, a 15. század második felére keltezi.³⁸ A datálás kulcsa esetünkben a kereszt alakú díszítés lehet. Aleksić szerint ugyanis ez a fajta tausírozott díszítés igen ritka a Z markolatgombtípus képviselői között, s az ilyen darabok valószínűleg a 14. század második felében–15. század elején készülhettek, amikor ez a fajta díszítés még divatban volt.³⁹

A markolattüskén szereplő, az alsó végükön kissé túlfutó szárú V alakú jelek Marian Glosek szerint az András-kereszt után a második legnépszerűbbek a markolattüskén felbukkanó jelek között, s valószínűleg az András-keresztrel együtt magyar műhelyhez köthetők.⁴⁰ Mivel ezek a jelek általában durván kivitelezettek, Aleksić szerint nem a kardkészítő mesterbélyegei, hanem sokkal inkább minden tizedik, illetve ötödik elkészült fegyvert jelölnek meg így, melyeknek már csak a végső csiszoláson és a fogantyú felerősítésén kellett átesniük. Glosek az András-keresztrel és latin V. számmal megjelölt fegyvereket tipológiai jegyeik alapján a 13. század végére–14. század elejére datálta, az Aleksić által összegyűjtött ilyen jelekkel rendelkező kardok java azonban a 14. század második felére–15. század elejére tehető.⁴¹ A markolattüske másik oldalán található, megnyúlt félkör alakú bemélyedésekhez hasonló jegyek láthatók a Croatian History Museum gyűjteményébe tartozó egyik 1350–1400 közé datált kardján, szinte azonos helyen és elrendezésben.⁴² Dora Bošković és Damir Doračić szerint ez valószínűleg a kardkészítő bélyege lehet, és a 13. század közepétől tűnik fel a kardokon [5. tábla 2].⁴³

A pengén szereplő unikornis a horvát kutatók szerint a középkorban az Angyal-Üdvözlés és Krisztus megtestesülésének allegóriája, valamint a tisztaság, erő és áhítatosság szimbóluma volt, utóbbián keresztül pedig Szűz Máriáé is. Az állat szarvának mágikus gyógyító, illetve tisztító erőt tulajdonítottak. A kardok pengéjén általában szarvval a hegy felé ábrázolták, feltehetőleg azért, hogy ilyen módon a pengét is átjárják a lénynek tulajdonított erők. Az unikornis a 13. század közepén jelent meg a kardpengéken, általában a farkassal karöltve mint a passauai műhely bélyege. A horvát szerzőpáros szerint a farkast az északi és a germán mitológiából vették át, Skandináviában és a Baltikumban pedig a farkasábrázolásoknak bajelhárító szerepet tulajdonítottak. Később a farkas a kereszténységben pozitív és negatív jelentéssel is bírt (bátorság, kitartás, kegyetlenség, kapzsiság, harag stb.). A passauai kardpengéken

³⁸ ALEKSIĆ 2007, 70–75, 109–110.

³⁹ ALEKSIĆ 2007, 71–72.

⁴⁰ GLOSEK 1984, 183.

⁴¹ ALEKSIĆ 2007, 74, 118–119.

⁴² Ltsz.: HPM/PMH-1870

⁴³ BOŠKOVIĆ–DORAČIĆ 2009, 99–100.

a 13. századtól tűnik fel, de a farkas mellett a mesterek használták a pásztorbotot és a már említett unikornist is pengéik jelölésére.⁴⁴

Mindezek után a fegyver véleményem szerint a 14. század második felében–15. század elején készülhetett: ezt támogatná a keresztvas és a markolatgomb formája, valamint az utóbbi díszítése is. Bár így a fegyver kicsúszik Oakeshott időkereteiből, nem szabad elfelejteni, hogy az ilyen keretek sosem lehetnek teljesen pontosak, csupán egy általános tendencia jelölői. Ha elfogadjuk Glosek elméletét, miszerint a markolattüskén szereplő jegyek a 13. század végére–14. század elejére tehetők, akkor lehetséges, hogy a kard pengéje egy ekkoriban készült darab, amit a keresztvas és a markolatgomb tanúsága szerint a 14. század második felében–15. század elején új, divatosabb markolattal szereltek fel, ami Oakeshott szerint könnyen előfordulhatott.⁴⁵ Ezt a lehetőséget azonban kevésbé tartom valószínűnek, mert a fegyveren javításnak semmilyen nyomát nem láttam.

5.2. A Hadtörténeti Múzeum különleges fegyvere

A másodikként vizsgált fegyver egy különleges darab, mely vásárlással került a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe;⁴⁶ 2009-ben a múzeum munkatársa, Jamrich Viktor publikálta először [2. táblázat; 6. tábla].⁴⁷

A fegyver pengéje meglehetősen széles, a lándzsa alakú hegy felé közepes mértékben elkeskenyedik. A pengét mindkét oldalon egy-egy igen sekély vajat merevíti, mely nagyjából a fegyver felső harmadáig-feléig fut. A penge lapján enyhe egyenetlenség észlelhető a hegytől körülbelül 35 cm-re, a penge maga pedig enyhe ívben balra hajlik. Bár a fegyver pengéje egy másfélkezes kardé, a markolata szokatlan módon egy parasztkésé. Keresztvasa rövid, egyetlen szegeccsel rögzített, szárai enyhén a markolat felé hajlanak. Markolatgombja nincsen, a markolattüskén négy, egymástól szabálytalan távolságra elhelyezkedő lyuk jelzi a fogantyú felerősítésére szolgáló szegecsek helyét. A pengén több jel is látható: egyik oldalon egy a penge irányára merőleges vésett vonal, melynek mindkét szára kettéágazik, valamint egy tör rajza, benne a tausírozáshoz használt sárga fém maradványával. A két jel között 6 darab apró, ferde vonal található, mely az osztott szárú vonallal egy másik tört rajzol ki. A latinkeresztből és rombuszból összeálló sematikus tör megismétlődik a penge másik oldalán is, de ott nagyobb méretben, és az erős korrózió miatt a markolatát záró rombusz nem látható [6. tábla 2]. Ezt a díszítést a szakirodalom „törös” pengé-

⁴⁴ Fontos megjegyezni, hogy a farkasbélyeget előszeretettel hamisították; Glosek szerint csak azok a fegyverek tekinthetők valóban passauai gyártmánynak, melyek 13. század második felében–14. század első felében készültek. Glosek véleménye szerint ilyen hamis farkasbélyeges pengéket Magyarországon is gyártottak (GLOSEK 1984, 184; BOŠKOVIĆ–DORAČIĆ 2009, 30–31).

⁴⁵ OAKESHOTT 1991, 2–3.

⁴⁶ Gysz.: 396/2008.

⁴⁷ JAMRICH 2009, 16.

nek hívja, és egyértelműen a 14. századra datálja. Oakeshott 1991-es munkájában több hasonló jellel ellátott penge is látható.⁴⁸

A fegyver pengéjét a közepes mértékű keskenyedés és a hegy formája alapján Oakeshott XIIa típusába lehet besorolni, melynek képviselőit a kutató 1991-es kötetében nagyjából 1240–1400 közé datálta.⁴⁹ A pontosabb keltezéshez ebben az esetben a szokatlan markolatforma ad segítséget – ennek alapján a fegyvert a 14. század végére–15. század első felére keltezhetjük.

5.3. A folyóba dobott kard

A harmadikként vizsgált kard szintén a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe tartozó szórvány, a markolatát borító kavicsréteg és a pengetőnél látható hüvelymaradvány tanúsága szerint egykor hüvelyesből kerülhetett valamilyen folyóvízbe.⁵⁰ A tárgy vásárlás útján jutott a múzeum gyűjteményébe [3. táblázat; 7. tábla 1].

A fegyver pengéje felső negyedében elgömbült, vastag, rombusz átmetszetű, viszonylag keskeny; az élek meredeken futnak össze a tű-szerű hegybe. A keresztvas hiányzik a pengéről, de darabjai megvannak, a száruk egyenesek, nyolcszög keresztmetszetűek. A kard markolatát vastagon borító kavicsos lerakódás miatt a markolatgomb formáját csak sejteni lehet; ahol a lerakódás lepattant, látszik, hogy egy dob alakú darab rejtőzik alatta, de pontosabb tipológiai besorolásra nincs mód. Ez az üledékréteg ugyanakkor megőrizte a fegyver fogantyújának faanyagát, illetve a bőrrel borított fa kardhüvely egy darabkája is megmaradt, melyeket szintén a kavicsréteg egy sérült részén, a pengetőnél lehet látni [7. tábla 2; 8. tábla 1].

A pengét az átmetszete, az erős elkeskenyedés és a hegy alakja alapján Oakeshott XVa típusába lehet besorolni, mely a kutató szerint kifejezetten a 14. század közepére megjelenő lemezvértetek átszúrására alakult ki. A típus datálása nehézkes; Oakeshott szerint ez a pengeforma a 13. század végétől a 15. századig népszerű volt. 1960-as és 1964-es kötetében azt írja, hogy a típus képviselői a 14. század közepére kimennek a divatból, de a 15. század közepe táján ismét népszerűvé válik, különösen Itáliában. 1991-es munkájában az altípus legkorábbi darabjait 1320–1350 közé keltezi, a legkésőbbiek pedig 1420–1460 közé teszi.⁵¹

A keresztvas besorolása a ráakódott üledékréteg miatt szintén nehéz, valószínűleg egy Oakeshott 1a típusába tartozó darabról lehet szó, mely a 11. századtól a 17. századig végig népszerű volt.⁵²

A markolatgomb pontosabb típusát illetően csak találgatni lehet: a ráakódott kavicsréteg formája alapján a dob alak egy egyszerűbb, kezdetlegesebb képviselőjé-

⁴⁸ OAKESHOTT 1991, 91, 99, 158–159; JAMRICH 2009, 16–17.

⁴⁹ OAKESHOTT 1991, 89–94.

⁵⁰ Ltsz.: 77.8.1.

⁵¹ OAKESHOTT 1960, 307–309; OAKESHOTT 1964, 56–60; OAKESHOTT 1991, 127–145.

⁵² OAKESHOTT 1960, 232; OAKESHOTT 1964; 113–114.

vel lehet dolgunk, de a lerakódás eltávolítása vagy röntgenfelvétel készítése nélkül ez sem jelenthető ki biztosan. A dob alak a 10. században jelent meg, és körülbelül 1150–1400 között a legközkedveltebb forma volt. Legelső képviselője a G típus, a tőle származtatható típusokat (H–K) pedig egészen a 14. századig használták.⁵³ További, a keltezést segítő tényezők hiányában a fegyver 1320–1350 vagy 1420–1450 közé tehető.

5.4. A hazai kardtípus

Az utolsó fegyvert a Jósza András Múzeum gyűjteményében őrzik, a leltárkönyv szerint Sényő–Tetves-hegy lelőhelyen látott napvilágot szántás közben, a múzeumba ajándékként került be [4. táblázat; 8. tábla 2; 9. tábla 1].⁵⁴

A kard pengéje széles, az élek közel párhuzamosan futnak a lándzsa alakú hegyig. A pengét mindkét oldalon 5–5 vajat merevíti. A két szélső körülbelül a penge feléig, a két középső a penge háromnegyedéig fut, majd a penge utolsó negyedében már csak egy rövid vajat találunk, mely a hegy kezdetéig tart. A keresztvas S-alakú, Oakeshott 12. típusába sorolható. A markolatgomb lecsapott sarkú téglatest formájú, közepén mindkét oldalon kör alakú dudor ül.

A fegyver pengéje a forma és a vajatok száma alapján – a méretbeli eltérések ellenére – az Aleksic által elkülönített XXb altípus egy variánsának tekinthető [9. tábla 2]. Az altípus jellegzetessége, hogy a pengét általában két-három keskenyebb vajat merevíti, a pengetípus szélessége 4,5–4,8 cm között mozog. Az átlagos pengehossz Aleksic vizsgálatai alapján általában 90 ± 2 cm. Megfigyelése szerint ez a pengetípus szinte minden esetben Oakeshott felosztásának 12. formája, vagy ennek altípusába tartozó keresztvassal és Z-típusú markolatgombbal fordul elő. A pengetípust a 15. század első felére-közepére keltezi.⁵⁵

A keresztvas 12b típusú, melynek megjelenését Aleksic a 14. század közepe/vége és a 15. század eleje közé, népszerűsége csúcsát pedig a 15. század első felére teszi.⁵⁶

A fegyver markolatgombját a szintén Aleksic által elkülönített Z2b altípusba lehet sorolni, melynek képviselői a kutató szerint kifejezetten a középkori Magyar Királyság területén összpontosulnak.⁵⁷ A markolatgomb-forma virágkorát a 14. század végére–15. század első felére teszi.⁵⁸ Aleksic 2007-es könyvében megemlíti három, ma az izsztambuli Topkapi Múzeumban őrzött kardot, melyek nagy valószínűséggel

⁵³ OAKESHOTT 1960, 224–235, 320–323; OAKESHOTT 1964, 95–96.

⁵⁴ Ltsz.: 66.15.1.

⁵⁵ ALEKSIC 2007, 27, 91–92.

⁵⁶ ALEKSIC 2007, 97–103.

⁵⁷ Aleksic kutatásai alapján a Z típus és altípusai is a középkori Magyar Királyság területén, az Észak-Balkánon és a szomszédos területeken a leggyakoribbak, de a Z2b altípus elterjedési területét kimondottan a Magyar Királyság területére teszi (ALEKSIC 2007, 74).

⁵⁸ ALEKSIC 2007, 70–75.

a Magyar Királyi Arzenálból⁵⁹ kerültek Isztambulba. Ezeket szintén a XXb típusba sorolta, bár munkájában megjegyezte, hogy minden hasonlóság ellenére bizonyos mértékig különböznek a típus legtöbb, Dél-Európában előkerült képviselőjétől. A közölt adatok alapján ez a különbség a kardok méretében érhető tetten.⁶⁰

A XXb típusú penge, az S-alakú keresztvas és a Z2b típusú markolatgomb együttese alapján a Sényő–Tetves-hegyen előkerült kard a 15. század első felére keltezhető, és a már említett, ugyancsak Aleksic által meghatározott N kardcsaládba lehet besorolni.⁶¹

6. Összegzés

A rövid kardtörténeti összefoglalásból kitűnik, hogy a védő- és támadófegyverzet változásai szorosan összefüggnek, az egyre fejlettebb védőfegyverzet kialakulása indukálja a mind hatékonyabb támadófegyverek megjelenését. Igazán nagy változás a kardok formáját és használati módját tekintve a 14. századig nem történt, csupán a fegyver hossza és súlya változott. A 14. század közepére azonban a kardpengéket a legtöbb esetben már nem a vájat, hanem a gerincél merevíti, hiszen a fegyver elsődleges használati módja a teljes lemezhétyezetek kialakulása miatt megváltozott. A védő- és támadófegyverzet közötti szoros kapcsolat a tanulmány témájának szempontjából kiemelt jelentőségű, hiszen a vizsgált másfélkezes kardtípus kialakulását is a 13. század folyamán használatba kerülő új, fejlettebb hétyezetek felbukkanása idézte elő. Az egyre több fémből készült védőfelszerelést viselő hadakozók ellen sokkal hatékonyabban lehetett küzdeni egy súlyosabb, hosszabb pengéjű kardtípussal, mint az addig használatos rövidebb darabokkal. Fontos kiemelni, hogy a másfélkezes kardok speciális rendeltetésű fegyverek voltak, amit a tárgytipus középkori elnevezései – csatakard, hosszúkard – is megerősítenek. A különböző elnevezések mindig kiemelik a fegyver szokatlanul nagy méretét és különleges rendeltetését, miszerint ezt a kardot a harcos csak a csatatérre vitte magával.

Az általam megvizsgált fegyverek mindegyike szórványlelet, ahogyan az a középkori kardok esetében általános. A penge alapján a négy fegyver két csoportra osztható: a Hadtörténeti Múzeum XVa típusba sorolható darabja kifejezetten a lemezhétyezetek átszúrására kialakított, gerincéllel merevített forma, míg a parasztkés markolatú XIIa, a Fekete Házban őrzött, XIIIa és a nyíregyházi, XXb típusokba soroltak az előzőekhez képest kerek hegyük és a gerincél hiánya alapján elsődlegesen

⁵⁹ Aleksic Alexander Ruttkay elméletére alapoz, aki szerint a fegyverek az 1526-os mohácsi vereség után kerülhettek Isztambulba (ALEKSIC 2007, 107).

⁶⁰ A katalógus szerint a pengehossz és a penge legnagyobb szélessége is eltér az Aleksic által kritériumként megszabottaktól. A méretbeli különbséget az egyik darab esetében annak díszfegyver mivolta indokolja (ALEKSIC 2007, 92). A kardok méretét lásd ALEKSIC 2007, 182 (Cat. no. 394–396).

⁶¹ A család jellegzetessége a XXb típusú penge, az S-alakú (vagy annak alcsoportjába sorolható) keresztvas és a Z típusú (vagy annak altípusába tartozó) markolatgomb (ALEKSIC 2007, 105).

inkább még sújtásra készültek. Kiemelt figyelmet érdemel a Hadtörténeti Múzeumban őrzött parasztkés markolatú kard, mely igazi fegyvertörténeti érdekesség; ehhez hasonlóval a szakirodalomban még nem találkoztam.

A másfélkezes kardtípus magyarországi megjelenésének idejét a kutatás jelen állása alapján nem ismerjük. Valószínűnek tartom, hogy Európa más területeihez hasonlóan hazánkban is a 13. század közepe körül jelenhetett meg, de az általam vizsgált összesen 9 fegyver alapján általános következtetéseket levonni nem lehet, ehhez további kutatás szükséges. A 9 fegyver java a 14. század második felére–15. század elejére keltezhető, de két esetben a datálást illetően nem sikerült megoldást találnom. A téma magyarországi elhanyagoltságával szemben a külföldi kutatásnak sikerült elkülönítenie egy valószínűsíthetően magyar másfélkezes kardtípust, mely tárgyak Marko Aleksic gyűjtése szerint kifejezetten a Magyar Királyság területére összpontosulnak. A kutató által elkülönített N kardcsalád – melybe a Sényő–Tetves-hegyen előkerült fegyver is tartozik – valószínűleg szerb eredetű lehet, s előfutárai a 14. század végén–15. század elején érkeztek a Magyar Királyság területére a mind északabbra tolódó török front hatására. Aleksic úgy véli, a típus a 15. században végig használatban volt a középkori Magyarország területén, s az ide sorolható fegyvereket minden valószínűség szerint itt is készítették.

Végül szeretném felhívni a figyelmet a kísérleti régészet jelentőségére, melynek segítségével kiküszöbölhetők lennének többek között az olyan téves elképzelések is, mint amilyet az S alakú keresztvasak kapcsán Aleksic megfogalmazott.

IRODALOM

- ALEKSIĆ 2007 = Aleksic, M.: *Medieval Swords from Southeastern Europe; Material from 12th to 15th Century*. Belgrade 2007.
- BRUHN HOFFMEYER 1963 = Bruhn Hoffmeyer, A.: From mediaeval sword to renaissance rapier. *Gladius* 2 (1963), 5–68.
- BOŠKOVIĆ–DORAČIĆ 2009 = Bošković, D.–Doračić, D.: *Swords of the Chivalric Period in Croatia; Swords of the High and Late Middle Ages from the Arms Collection of the Croatian History Museum in Zagreb*. Zagreb 2009.
- CLEMENTS 1998 = Clements, J.: *Medieval Swordsmanship: Illustrated Methods and Techniques*. Boulder 1998.
- EDGE–PADDOCK 1988 = Edge, D.–Paddock, J. M.: *Arms & Armor of the Medieval Knight; An Illustrated History of Weaponry in the Middle Ages*. New York 1988.
- ENDREI 1978 = Endrei W.: *A középkor technikai forradalma*. Budapest 1978.
- GŁOSEK 1984 = Głosek, M.: *Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w.* Warszawa 1984.
- JAMRICH 2009 = Jamrich V.: Kardpengéjű parasztkés. In: *Hadi múltunk kincsháza; avagy eleink emlékei a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban*. Szerk.: Holló J.–Ravasz I., Budapest 2009, 16–18.

- KALMÁR 1971 = Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*. Budapest 1971.
- LUGOSI–TEMESVÁRY 1988 = Lugosi J.–Temesváry F.: *Kardok*. Budapest 1988.
- OAKESHOTT 1960 = Oakeshott, R. E.: *Archaeology of Weapons: Arms & Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. London 1960.
- OAKESHOTT 1964 = Oakeshott, R. E.: *Sword in the Age of Chivalry*. London 1964.
- OAKESHOTT 1991 = Oakeshott, R. E.: *Records of the Medieval Sword*. Woodbridge 1991.
- O'CONNELL 2002 = O'Connell, R. L.: *A kard lelke. A fegyverek és a hadviselés illusztrált története az őskortól napjainkig*. Ford.: Molnár Gy. New York 2002.
- THORDEMAN 1939 = Thordeman; B.: *Armour from the Battle of Wisby*. Uppsala 1939.

WEB-IRODALOM

- ERHT = *Exhibition of the Royal House of Tudor*. London 1890.
http://www.archive.org/stream/exhibitionofroya00newgiala/exhibitionofroya00newgiala_djvu.txt (Letöltés ideje: 2012. 10. 13. 16:31)
- TÖLL 2009 = Töll L.: *A harci vértetek története; A nyugat-európai hadviselésben alkalmazott testvédelmi rendszerek fejlődéstörténete a 10. századtól a 16. század első harmadáig*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, 2009.
<http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=4538> (Letöltés ideje: 2012. 02. 18. 19:46)

Details on the history of the hand-and-a-half swords in Hungary

The history of medieval swords shows that armor and weaponry are interconnected; changes in armor indicated changes in weaponry, including swords. This connection was the reason why hand-and-a-half swords evolved during the 13th century. According to its contemporary names – longsword, great war sword, etc. – this kind of sword was created for a special purpose; these names always point out the weapon's bigger size and that these swords were used only on the battlefield. The importance of the sword type is well illustrated by the fact that despite the popularity of the rapier, the hand-and-a-half sword was in use until the beginning of the 17th century.

We do not know the time of appearance of this sword type in Hungary. I suppose that it arrived to Hungary around the mid-13th century, similarly to other parts of Europe, but on the basis of the nine swords examined here general consequences can not be drawn, so further research is needed. In contrast to Hungary where the question was hardly studied, foreign researchers seem to have discovered a hand-and-a-half sword type which may have been of Hungarian origin. According to Marko Aleksić's study, the prototypes of the sword family N appear to have been produced in Serbia and they came to the territory of Hungary in the late-14th or early-15th century, due to the Turkish expansion. In Aleksić's opinion, this sword type was widely used and produced through the 15th century in the territory of Medieval Hungary.

Tulajdonság	Mért adat
teljes hossz	118,3 cm
pengehossz	94,3 cm
pengető vastagsága	0,51 cm
pengető szélessége	5,6 cm
hegy vastagsága	0,13 cm
vájat(ok) mélysége	0,08 cm
vájat(ok) hossza	59 cm
vájat(ok) szélessége	2 cm
keresztvas legnagyobb hossza	17 cm (ferde)
keresztvas legnagyobb vastagsága	1,4 cm
markolatnyelv legnagyobb szélessége	3,1 cm
markolatnyelv legkisebb szélessége	1,2 cm
súlyvonal	a pengetőtől 17 cm-re
tömeg	–

1. táblázat: A Fekete Házban őrzött fegyver méretei

Tulajdonság	Mért adat
teljes hossz	117,8cm
pengehossz	97,5 cm
pengető vastagsága	0,53 cm
pengető szélessége	5,7 cm
hegy vastagsága	0,21 cm
vájat(ok) mélysége	0,05 cm
vájat(ok) hossza	34,2 cm
vájat(ok) szélessége	1,9 cm
keresztvas legnagyobb hossza	11,3 cm
keresztvas legnagyobb vastagsága	2,24 cm
markolatnyelv legnagyobb szélessége	3,4 cm
markolatnyelv legkisebb szélessége	3,05 cm
súlyvonal	a pengetőtől 22,8 cm-re
tömeg	1,078 kg

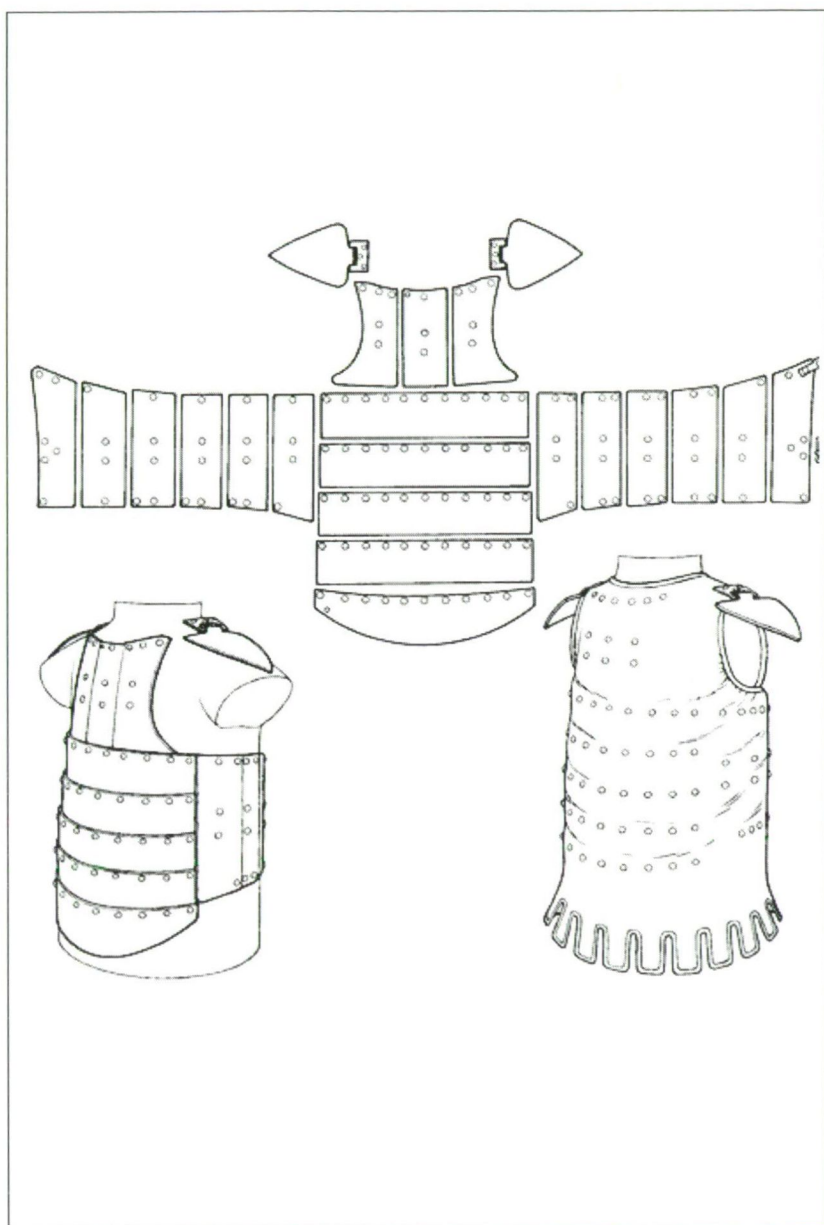
2. táblázat: A Hadtörténeti Múzeumban őrzött parasztkés markolatú kard méretei

Tulajdonság	Mért adat
teljes hossz	119,6cm
pengehossz	98 cm
pengető vastagsága	0,81 cm
pengető szélessége	4,1 cm
hegy vastagsága	0,4 cm
vájat(ok) mélysége	–
vájat(ok) hossza	–
vájat(ok) szélessége	–
keresztvas legnagyobb hossza	15,1 cm; 11 cm
keresztvas legnagyobb vastagsága	1,25 cm
markolatnyelv legnagyobb szélessége	–
markolatnyelv legkisebb szélessége	–
súlyvonal	–
tömeg	–

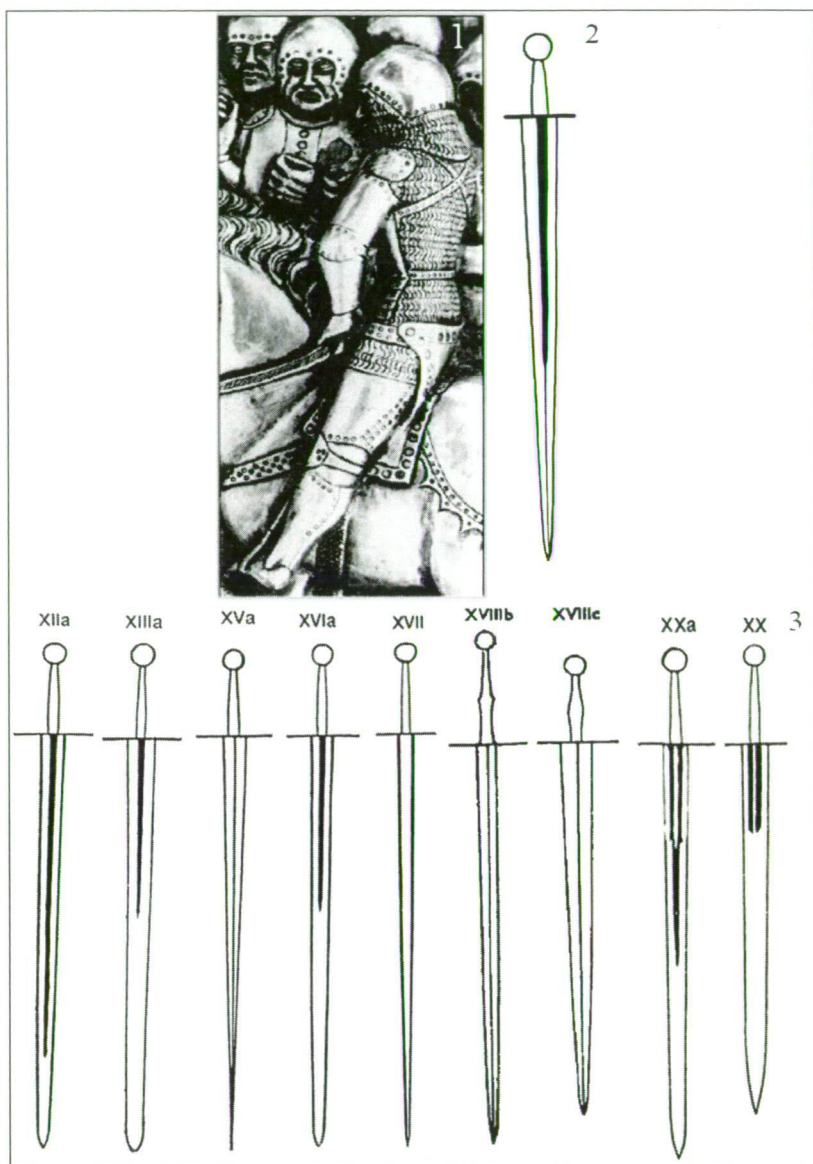
3. táblázat: A Hadtörténeti Múzeumban őrzött, hüvelyével együtt folyóba dobott kard méretei

Tulajdonság	Mért adat
teljes hossz	120 cm
pengehossz	99,1 cm
pengető vastagsága	0,58 cm
pengető szélessége	4,41 cm
hegy vastagsága	0,12 cm
vájat(ok) mélysége	0,05-0,02 cm
vájat(ok) hossza	36 cm; 73 cm; 17 cm
vájat(ok) szélessége	0,5-0,8 cm
keresztvas legnagyobb hossza	17 cm
keresztvas legnagyobb vastagsága	0,42 cm
markolatnyelv legnagyobb szélessége	2,55 cm
markolatnyelv legkisebb szélessége	1,54 cm
súlyvonal	a pengetőtől 19-20 cm-re
tömeg	–

4. táblázat: A Jósza András Múzeumban őrzött fegyver méretei

1. tábla: Coat of plates rekonstrukciós rajza a Wisby-i leletek alapján
(EDGE-PADDOCK 1988, 72)

2. tábla: 1.: Lemezvértetet viselő lovas ábrázolása egy itáliai ezüstoltáron 1371 körülről (TÖLL 2009, 146. ábra); 2.: Oakeshott XVI. típusa; átmenet a sújtásra és a szúrásra készült pengék között (OAKESHOTT 1991, ix); 3.: A másfélkezes kardtípusok Oakeshott tipológiájából (OAKESHOTT 1991, viii–xi)

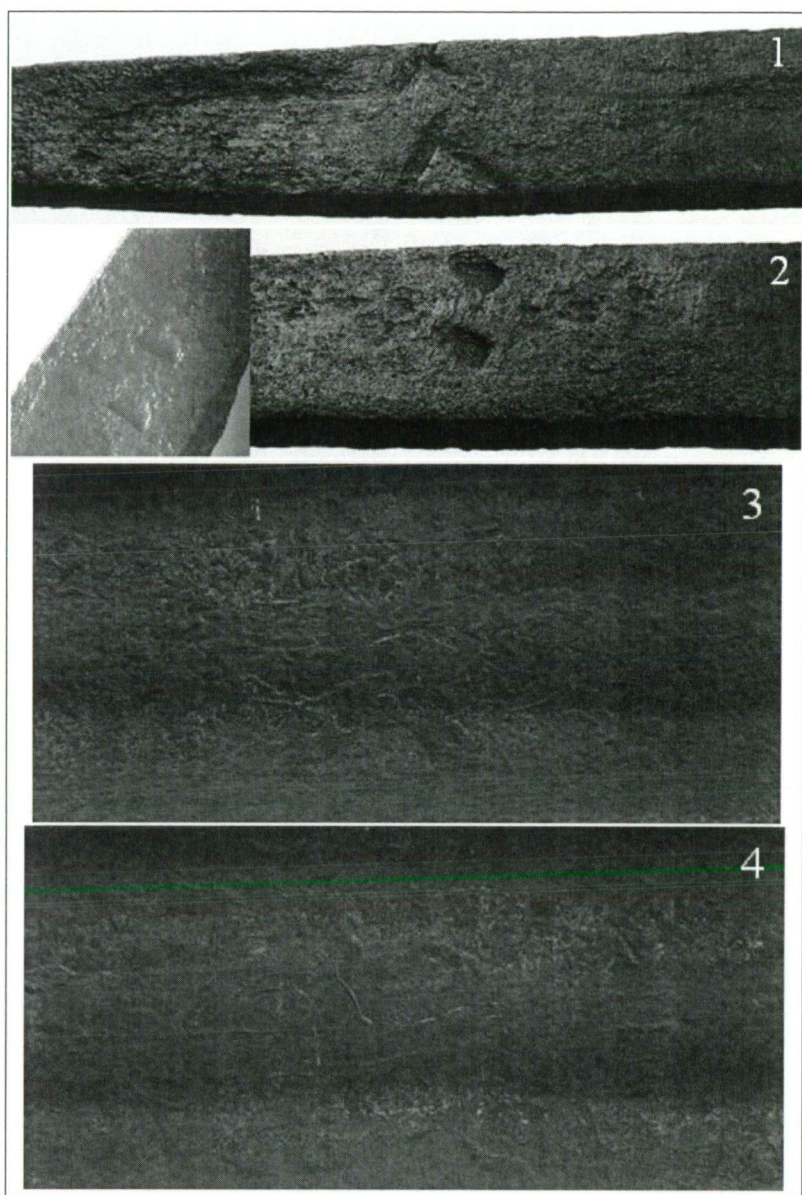

3. tábla: 1.: A Fekete Ház gyűjteményében őrzött kard; 2.: A fegyver keresztvasa
(Fotó: Dömötör Mihály)

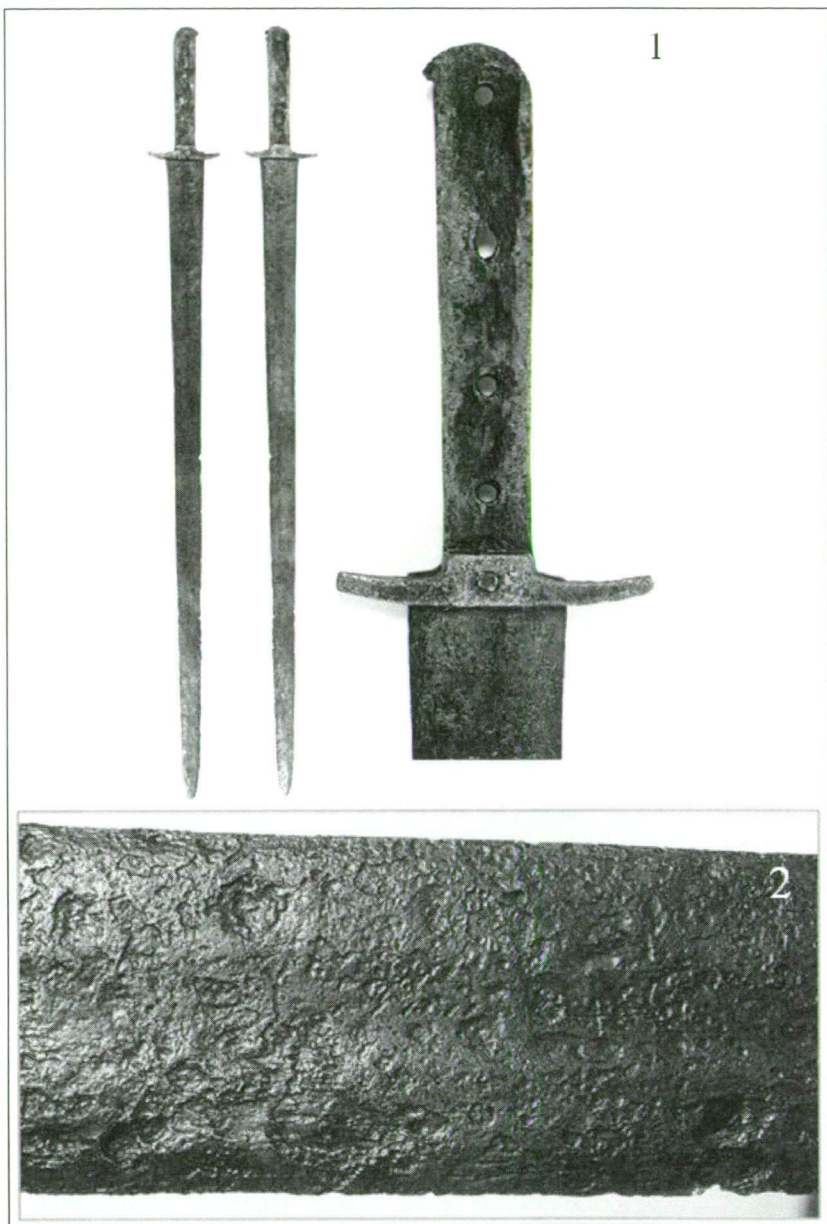

4. tábla: 1.: A markolat; 2.: A markolatgomb (Fotó: Dömötör Mihály)

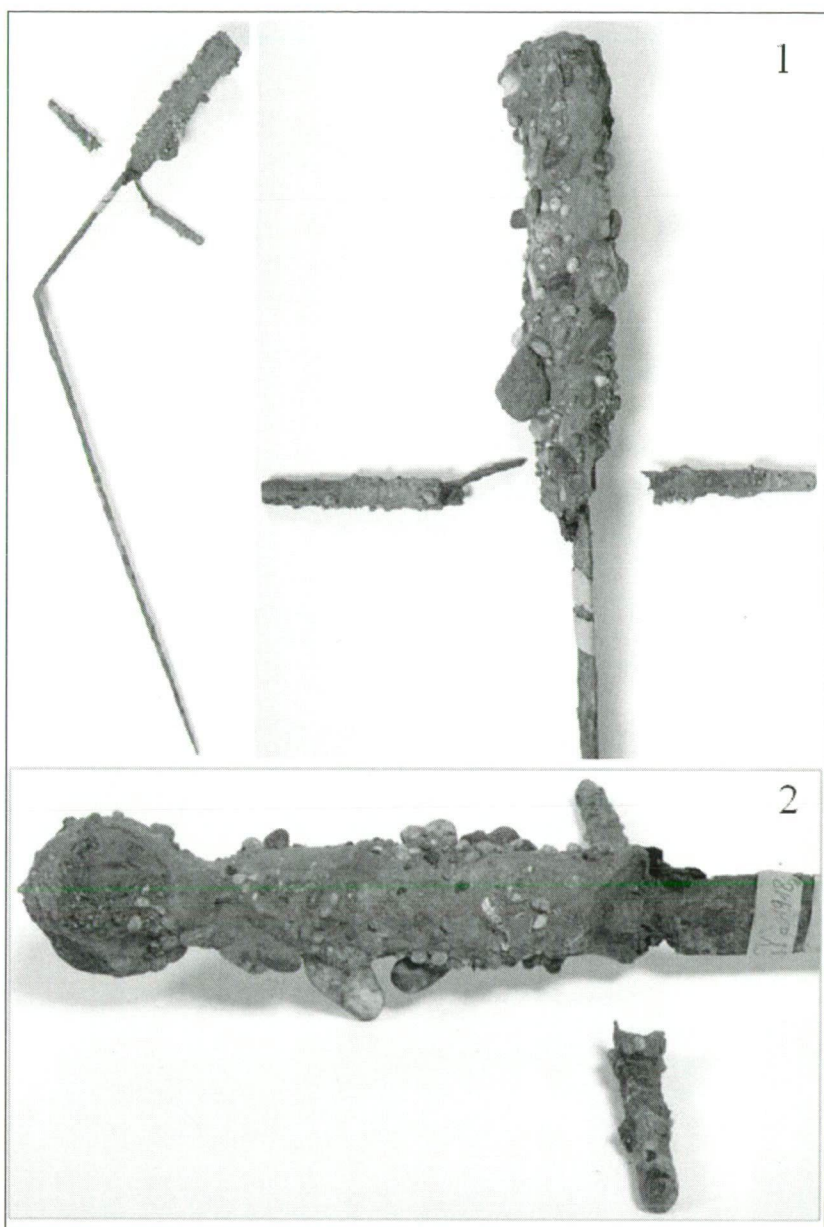

5. tábla: 1–2.: A markolaton szereplő jelek és horvát párhuzamuk (BOŠKOVIČ–DORAČIČ 2009, 121. kép; Fotó: Dömötör Mihály);
3–4.: A penge tausírozott díszítései (Fotó: Dömötör Mihály)

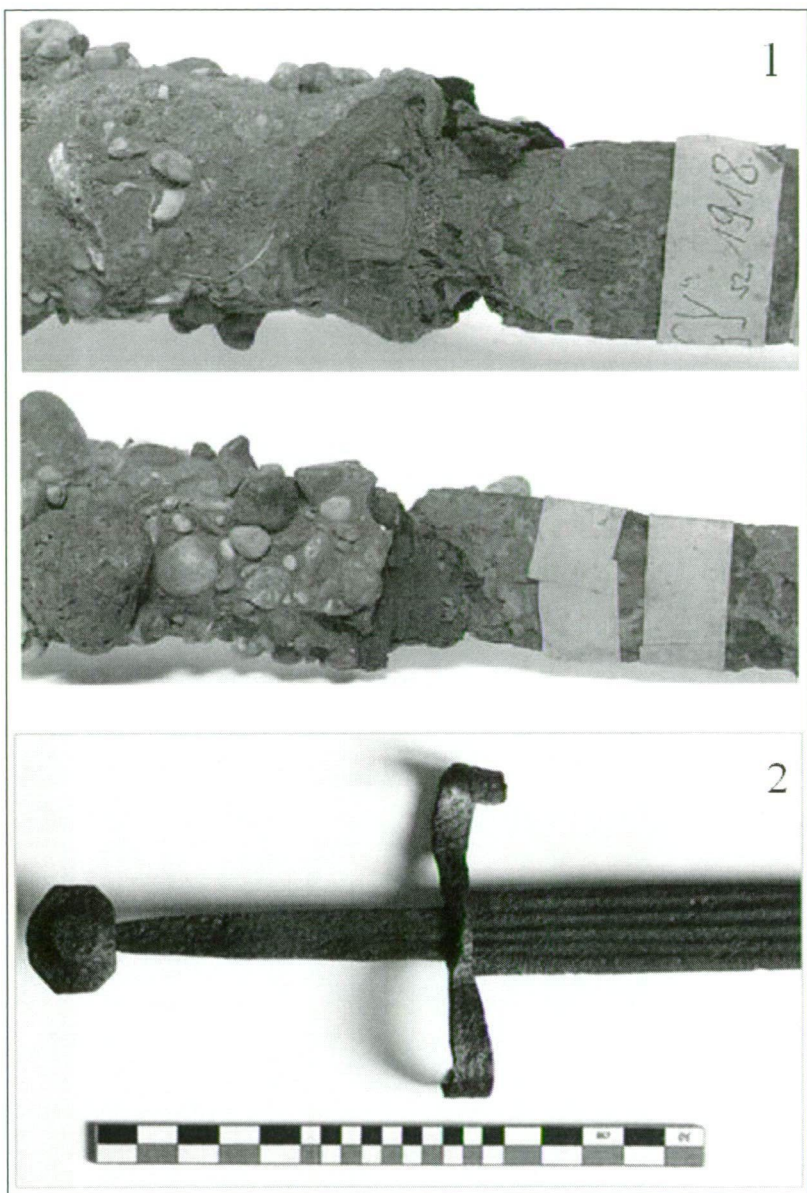

6. tábla: 1.: Kardpengéjű parasztkés a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményéből (Fotó: Szikits Péter); 2.: A pengén látható jelek (Fotó: Szikits Péter)

7. tábla: 1.: 77.8.1 leltári számú fegyver (Fotó: Szikits Péter);
2.: A kard markolata (Fotó: Szikits Péter)

8. tábla: 1.: A fogantyú megmaradt fája és az egykori kardhüvely maradványa (Fotó: Szikits Péter); 2.: A Sényő–Tetves-hegyen előkerült kard markolata (Fotó: Toldi Zoltán)

9. tábla: 1.: A Sényő–Tetves-hegyen előkerült kard (Fotó: Toldi Zoltán);
2.: A XXb típusú kardpenge sematikus rajza (ALEKSIC 2007, 27)

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
(Budapest)

ActaBiol = Acta Biologica Szegediensis (Szeged)

Agria = Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)

Antaeus = Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae
Scientiarum Hungaricae (Budapest)

AnthropHung = Anthropologia Hungarica. Studia historico-anthropologica
(Budapest)

AnthropKözl = Anthropologiai Közlemények (Budapest)

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)

ArchHung = Archaeologica Hungarica (Budapest)

Arrabona = Arrabona. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei
(Győr)

BAR Int. Ser. = British Archaeological Reports. International Series (Oxford)

BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)

CKM = Kossuth Múzeum (Cegléd)

ComArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)

DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)

Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
(Kolozsvár); Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem
Archaeologiai Intézetéből (Szeged); Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy
Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)

EMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)

FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)

Gladius = Gladius. Revue internationale des études sur l'art militaire et la vie
culturelle en Orient et Occident (Jarandilla)

HOM = Herman Ottó Múzeum (Miskolc)

HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

HOMK = A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)

JAMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)

JPME = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)

JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)

KJM = Koszta József Múzeum (Szentes)

MFM = Móra Ferenc Múzeum (Szeged)

MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)

MFME–*MonArch* = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta
Archaeologica (Szeged)

MFME–StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica*
(Szeged)

MIA = Matyerialy i Issledovonija po Archeologii SzSzSzF (Moszkva)

MKCsM = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)

RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)

RKM = Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)

RVM = Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)

SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)

StudArch = *Studia Archaeologica* (Budapest)

StudCom = *Studia Comitatusia*. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból
(Budapest)

SZVMK = A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai (Szeged)

Tisicum = *Tiscium*. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve
(Szolnok)

TLM = Tari László Múzeum (Csongrád)

VAH = *Varia Archeologica Hungarica* (Budapest)

ZM = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

átm. = átmérő

db. = darab

h. = hosszúság

lh. = lelőhely

ltsz. = leltári szám

m. = mélység, magasság

obj. = objektum

sz. = szélesség

t. = tájolás

v. = vastagság

Abb. = *Abbildung*

Taf. = *Tafel*

Tab. = *tablica*

Ris. = *risunok*

Felelős kiadó:
Dr. Révész László tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai munkálatok: Generál Nyomda Kft.
Felelős vezető: Hunya Ágnes